قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

4

1988

AltunOq

مەكتىپىمىز مۇدىرى چوڭقاجىنىڭ
ئامېرىكىدىكى زىيارىتىدىن خاتىرىلەر

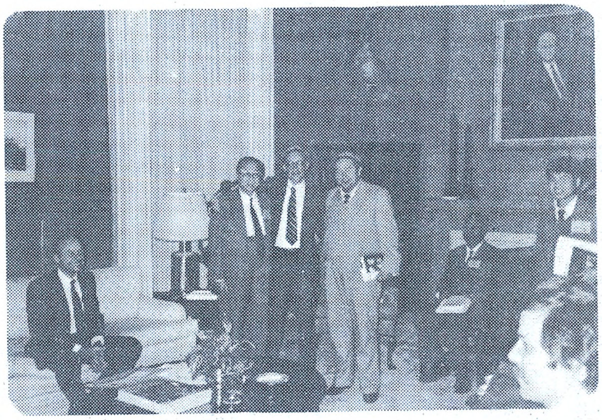

1- ئاق ساراي ئالدىدا

2- ئاق ش.شتاتىغا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت- ئىنستىتۇتى جەمئىيىتىنىڭ 27- نۆۋەتلىك يىللىق يىغىنىدا

3- ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتىدا

2	1
	3
5	4

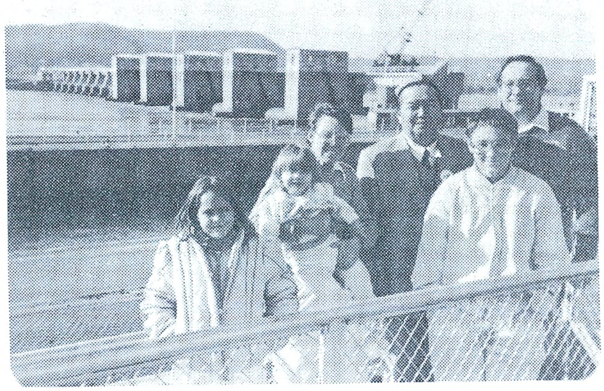

4- ساھىپخان ھەمراھلىقىدا مىسسىپى دەرياسى بويىدا

5- دىككىنسون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مەكتەپ ۋىۋىسكىسى ئالدىدا

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

1988 - يىلى 4 - سان (ئومۇمىي 34 - سان)

باش تەھرىر: چوڭ ھاجى   مۇئاۋىن باش تەھرىر: جاپپار روزى

مۇندەرىجە

سوتسىيالىزمنىڭ تۇنجى باسقۇچىدىكى ئالىي مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا يۈزەكى مۇلاھىزە .... چوڭ ھاجى (2)

تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى خەلقئارا قاتناش يولى ۋە خەلقئارا سودا .... تۇرغۇن ئالماس (11)

ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى .... خېۋىر تۆمۈر (33)

ئىنكار (مەنپىي) ھۆكۈم ھەققىدە دەسلەپكى مۇھاكىمە .... تۇختىھاجى ئىمىن (47)

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى «قىرىق» مۇقەددەسلىكى ۋە ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت .... يار مۇھەممەت تاھىر (63)

ئىنفورماتسىيە ۋە كۈتۈپخانىچىلىق .... مىرزەمەھمەت ئوسمان (88)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى گرېك شەھىرى .... پائۇل بېرنارد (98)
(قاھار تەرجىمە قىلغان)

بۇ ساننىڭ مەسئۇل كوررېكتورى: قاھار ھاپىز

سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئالىي مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا يۈزەكى مۇلاھىزە

چولاق ھاجى

باش شۇجى جاۋزىياڭنىڭ پارتىيە 13- قۇرۇلتىيىدا بەرگەن «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم يولىنى بويلاپ ئالغا باسايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتى — قۇرۇلتاينىڭ ئاساسىي ھۆججىتى، پارتىيىمىزنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى پروگرامما خاراكتېرلىك تارىخىي ھۆججىتى. 13 - قۇرۇلتاينىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىندىن بۇيانقى توققۇز يىللىق خىزمەتلىرىنى - ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مەركىزىي مەسىلىنى چىڭ تۇتۇپ، ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىشنى قەتئىي ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەر قايسى ساھەدە ئېلىپ بارغان ئاجايىپ ئۇتۇقلۇق خىزمەتلىرىنى نەزەرىيە جەھەتتىن يىغىنچاقلىدى. ھازىرقى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئىلمىي ئاساستا شەرھلىنىپ، پارتىيىمىزنىڭ بۇ باسقۇچتىكى ئاساسىي مۇددىئاسى توغرا بەلگىلەندى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە پارتىيە قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى تۈپ فاكچىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، قۇرۇلتاي، مائارىپنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىدىكى ئورنى ۋە رولىغا يۈكسەك باھا بەردى. قۇرۇلتايدا: «تېخىكى - تەكشىدىن ئىلگىرىلەش پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى — ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى ھەتتا پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى، ئەمگەكچىلەر سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە نۇرغۇنلىغان لاياقەتلىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشىغا باغلىق. ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇلۇغۋار ئىشلارنىڭ ئاساسى - مائارىپ. مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى قەتئىي ئېتىشماي، ئالاھىدە ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويۇپ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشنى كۈچەيتىش كېرەك» دەپ كۆرسىتىلدى. بۇنـ

AltunOq

داق ئوتتۇرىغا قويۇش، پارتىيىنىڭ مائارىپقا، مائارىپنىڭ مەملىكىتىمىزدە زامانىۋى-لاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى رولىغا ئېتىبار بېرىشىنىڭ زۆرۈر ۋە مۇھىم ئىكەن-لىكىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماي، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ كەڭ مائارىپچىلارنىڭ قەلبىنى شاتلاندۇردى. ئۇلارغا زور ئىلھام ۋە مەد-ەت بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مائارىپچىلارغا نىسبەتەن تەلەپنىڭ يۇقىرى، ۋەزىپىنىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. شۇڭا سوتسىيالىزم تۆۋەن باس-قۇچى ھەققىدىكى نەزەرىيىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ئېلىمىزدىكى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق چۈشىنىپ، ئۇنىڭ مائارىپقا جۈملى-دىن ئالىي مائارىپقا قانداق تەلەپ قويىدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باس-قۇچىدىكى ئالىي مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش، قۇرۇلتاي مائارىپقا قويغان تەلەپلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە بولۇپ ئالدىمىزغا قويۇلدى. مەن بۇ ماقالەمدە سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچى، سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئالىي مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە بەزى تەسىرات-لىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يولداشلار بىلەن مۇھاكىمە قىلماقچىمەن.

جۇڭگودا سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى قانداق تارىخىي باسقۇچ؟ بۇ، مەسىلىگە باش شۇجى جاۋزىياڭ قۇرۇلتايغا بەرگەن دوكلاتىدا ناھايىتى يىغىنچاق قىلىپ: «ئۇ، ھەر قانداق دۆلەت، سوتسىيالىزمغا قەدەم قويغاندا بېسىپ ئۆتىدىغان ئىپتىدائىي باسقۇچ دېگەن ئومۇمىي مەنىنى ئەمەس، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئار-قىدا قالغان، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي قىلمىغان شارائىتتا تۇرۇۋاتقان، دۆلىتىمىز-نىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشتا بېسىپ ئۆتىشى مۇقەررەر بولغان ئالاھىدە باسقۇچ دېگەن خاس مەنىنى بىلدۈرىدىغان باسقۇچ» دۆلىتىمىزدە 50 - يىللاردا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك جەمئىيىتىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تاماملانغاندىن تارتىپ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشقىچە، ئاز دېگەندە 100 يىلىچە ۋاقىت كېتىدۇ، بۇ ۋاقىت سوت-سىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىغا مەنسۇپ بولىدۇ. بۇ، باسقۇچ سوتسىيالىستىك ئىقتى-سادىي بازىسىغا ئاساس سېلىنمىغان ئۆتكۈنچى دەۋردىن، سوتسىيالىستىك زامانىۋى-لاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشقان باسقۇچتىنمۇ پەرقلىنىدۇ. خەلقنىڭ كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي - مەدەنىي ئېھتىياجى بىلەن، قالاق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھازىرقى باسقۇچتا بىز دۇچ كېلىۋاتقان ئاساسىي زىددى-يەتتۇر، سىنىپىي كۈرەش مەلۇم دائىرىدە يەنە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

لېكىن ئۇ ئاساسىي زىددىيەت بولۇشتىن قالدى. ھازىرقى باسقۇچتىكى ئاساسىي
زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تاۋار ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش،
ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، سانائەتنى، يېزا ئىگىلىكىنى، دۆلەت مۇداپىئە-
سىنى ۋە پەن - تېخنىكىنى پەيدىنپەي زامانىۋىلاشتۇرۇش، ھەمدە شۇ مەقسەتتە
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋە ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ
تەرەققىياتىغا ماس كەلمەيدىغان قىسمىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك.
يىغىپ ئېيتقاندا، سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى نامراتلىقتىن،
قالاقلىقتىن پەيدىنپەي قۇتۇلۇش باسقۇچى، يېزا ئىگىلىكى
بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاھالىلەر كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان، قول ئەمگىكى ئاساس
قىلىنغان يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىنى پەيدىنپەي، يېزا ئىگىلىك كەسپىدىن باشقا
كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان،
ناتۇرال ئىگىلىك ۋە غەيرى ناتۇرال ئىگىلىكىنى، يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي
قىلغان تاۋار ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇش باسقۇچى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە، سىياسىي
تۈزۈلمىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش باسقۇچى، ئومۇمىي خەلق ئىشلەپ
ئىگىلىك تىكلەپ، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش باسقۇچى؛
دەپ جاۋاب بەردى. ھەمدە ئۇنى چوڭقۇر شەرھىيلىدى. بۇ شەرھى مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيا-
لىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ھەققىدىكى نەزەرىيە، پارتىيىمىزنىڭ
سوتسىيالىزم ۋە جۇڭگونىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە قايتا - قايتىلاپ يەنە بىلىش ھاسىل
قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا
تۇرۇۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت كىشىلەرنىڭ سوبيېكتىپ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان
ئوبيېكتىپ رېئاللىقىنىڭ توغرا ئىنكاس قىلىنىشى، ئىلمىي سوتسىيالىزمنىڭ جۇڭگودىكى
ئەڭ يېڭى تەرەققىياتى ۋە زور مۇۋەپپەقىيىتى. جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنىڭ ئىلمىي ھالدا
يېشىپ قىلىنىشى، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنىڭ
سىستېمىلىق يەكۈنلىنىشى، پۈتۈن پارتىيە ۋە مەملىكەت خەلقىنىڭ ئەقىل - پارا-
سىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلۈشى. 13 - قۇرۇلتاينىڭ دوكلاتىدىكى بار-
لىق ئىلمىي قاراشلارنىڭ ئاساسىي ۋە نېگىزى، پارتىيىمىزنىڭ لۇشيەن - فاڭجېن
سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىشىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى ۋە تۈپ چىقىش نۇقتىسى،
سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ھەققىدىكى نەزەرىيىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش
سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكىنى تونۇش، پارتىيىنىڭ جۇڭ-
گوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى ئاساسىي لۇشيەنىنى ئىجرا قىلىش- سوت-
سىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى، قانۇنىيىتىنى مۇھاكىمە
قىلىش مائارىپ ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قانداق قىلغاندا سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى توغرا تونۇغىلى بولىدۇ؟ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن دۆلىتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مائارىپى، دۇنيانىڭ پەن - تېخنىكا ئەھۋالىدىن ئىبارەت ئۈچ نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىم. ئالدى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى چۈشىنىش ئارقىلىق دۆلىتىمىزدىكى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىنى تونۇش كېرەك. دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىزم، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتتىن تۈرەلگەن. بىزنىڭ مۇشۇنداق ئىنتايىن قالاق شارائىتتا سوتسىيالىزم قۇرۇشىمىز، دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىزمنىڭ بىر ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا ئىگە دەسلەپكى باسقۇچنىڭ بولۇشىنى بەلگىلىگەن. بۇ، دەسلەپكى باسقۇچنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى قالاق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى، تاۋار ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلانمىغانلىقىدىن ئىبارەت.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى جەھەتتىن گەرچە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىي ئورۇندا بولسىمۇ سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولمىغان ئىقتىساد ئۇنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش گەرچە ئاساسلىق مۇھىم تەقسىمات شەكلى بولسىمۇ، لېكىن باشقا تەقسىمات شەكلى ئۇنىڭ قوشۇمچىسى بولىدۇ. ئۈستقۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە خېلى زور تەرەققىي قىلغان، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت ئانتاگونىستىك بولمىغان ئەھۋال ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئانتاگونىستىك زىددىيەت، ھەتتا دوست دۈشمەن ئارىسىدىكى زىددىيەتمۇ مەۋجۇت. دېمەك سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچى مۇكەممەل بولمىغان، پىشمىغان، تەرەققىي قىلمىغان سوتسىيالىزم، بىزنىڭ مائارىپىمىز مۇشۇنداق جەمئىيەت شارائىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. بۇلار سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسى.

يۇقىرىقى تەرەپلەرگە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىرگە ئازادلىقتىن بۇيانقى بولۇپمۇ 11-نۆۋەتلىك 3-ئومۇمىي يىغىندىن بۇيانقى مائارىپ تەرەققىياتى ۋە مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش لازىم. دۆلىتىمىز مول مائارىپ ئەمەلىيەتلىرىگە ئىگە. بىز دۆلىتىمىز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكىنى، مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ ئۇنۇم بەرگەنلىكىنى كۆرۈشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن مائارىپ ئىشلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىش — سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ماسلىشالماسلىق، مائارىپ ئىسلاھاتىدا كونكرېتنى تەكچىلىك قىلىش چۈشـ

تۆۋر ئۆزىدىنىش كەم بولۇشتەك بىر تەرەپنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە دۇنيادا بارلىققا كېلىۋاتقان يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ مائارىپقا بولغان تەسىرى، تەلىپىنى، دۇنيادىكى ھەر قايسى مەملىكەتلەرنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى، تەجرىبىسى يۈزلىنىشىنى، مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش لازىم.

يۇقىرىدىكى ئۈچ جەھەتتىن قارىغاندا مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئالىي مائارىپى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلىمىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

1. مائارىپ تەرەققىياتى ئۈزلۈكسىز مۇددەتلىك خاراكتېرگە ئىگە. سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچى ئۈزلۈكسىز مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانى. شۇڭا بۇ مەزگىلدىكى مائارىپمۇ ئۈزلۈكسىز مۇددەتلىك مۇرەككەپ ئىلگىرىلەش جەريانى بولىدۇ. ئىلگىرى بىزنىڭ بۇ ئىشقا نىسبەتەن تونۇشىمىز ئېنىق بولمىغان، بۇ بىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا دائىم ئالدىراپ يۇقىرى تەلەپ قويۇپ ئېھتىياجنى كۆپ ئويلاپ، ئىمكانىيەتنى كۆزدە تۇتماي ئېھتىياج بىلەن ئىمكانىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلالمىغانلىقىمىز، داۋاملىق تېز ئۈنۈم قازىنىمىز دەپ كېسەلگە گىرىپتار بولۇشىمىزدا ئىپادىلەندى. ئۆزىمىزنىڭ ئالىي مائارىپنى تەتقىق قىلغان ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئالىي مائارىپى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئارىلىقنىڭ بىر قەدەر چوڭ، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنىڭ بىر قەدەر كۆپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇق. ئەستايىدىل ئولتۇرۇپ دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىنى، ئوقۇتۇش شارائىتىمىزنى تەھلىل قىلىشىمىز كەم بولدى. نەتىجىدە ئالىي مائارىپنىڭ تەرەققىياتى بەك تېز، بەك قىستا بولۇپ كېتىش ئەھۋالى كۆپ قېتىم يۈز بەردى. چوڭ تەرەققىياتتىن كېيىنلا تەرتىپكە سېلىشقا توغرا كەلدى. ئالىي مائارىپ قۇرۇلۇشىدا بىز دائىم پەرقلەندۈرمەيلا يۇقىرى قاتلامدىن قوغلاشتۇق. «چوڭ ھەم تولۇق» بولۇش، «كىچىك بولسىمۇ تولۇق بولۇش» نى تەكىتلەپ ھەممە كۈچنى مائارىپتا سانىنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىگە قويدۇق. كۆپرەك ۋاقىت كۈچ ئاجرىتىپ، ئوقۇتۇش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشكە سەرپ قىلالمىدۇق. مائارىپتا سان بىلەن سۈپەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلالمىدى. ئىختىسادىي جەھەتتىكى «ئايلانما» ھالەتكە مۇناسىپ ھالدا بىزنىڭ ئالىي مائارىپىمىز دائىم «جىددىي ئايلانما» ھالەتتە تۇردى. بۇ خىل مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى، مائارىپنىڭ ئۆزىدىن ئېيتقاندا، مائارىپ تۈزۈلمىسىدىكى مەسىلە، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مائارىپنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇددەتلىك ئىكەنلىكىنى تونۇشىمىزنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئىختىسادىي جەھەتتىكى قالاقلىق

مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تېخىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن بىزنىڭ ئىقتىسادىمىز قالاق بولغانلىقتىن مائارىپنىڭ تەرەققىياتى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. يولداش جاۋزىياڭ پارتىيىسىز زاتلار بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەت يىغىنىدا، بۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمەت مائارىپ راسخوتىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كۆپەيتىدۇ. ھەر يىلى ئاشۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ، ئاشۇرۇش مىقدارى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە دائىم مالىيە دائىملىق كىرىمىنىڭ ئېشىش مىقدارىدىن چوڭ بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. لېكىن تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ ئەمەلگە ئاشمايدۇ. سوتسىيالىزم تۆۋەن باسقۇچىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكى مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

2. بۇ باسقۇچتىكى ئالىي مائارىپ كۆپ خىل شەكىل، كۆپ قاتلام، كۆپ مەنبەگە ئىگە بولىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى بىر قەدەر ئارقىدا قالغان، تەرەققىيات تەكشى ئەمەس، ئاز ساندىكى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان چەت ئوتتۇرا شەھەرلەر ۋە رايونلار تەرەققىي قىلمىغان يېزا ۋە رايونلار بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت، بىر قىسىم زامانىۋى سانائەت كۆپلىگەن زامانىۋى سەۋىيىدىن بىر قانچە 10 يىل ھەتتا 100 يىل تۆۋەن تۇرىدىغان سانائەت بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت. ئاز ساندىكى، دۇنيادا ئىلغار سەۋىيىگە ئىگە پەن - تېخنىكا، ئومۇمەن پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى يۇقىرى بولمىغان، ساۋاتسىز، چala ساۋاتلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ $\frac{1}{4}$ نى ئىگىلەيدىغان ھالەت بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت. بېيجىڭنى مىسال ئېلىپ كۆرسەك 85 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا پۈتۈن شەھەردىكى تۆت مىڭدىن ئوشۇق سانائەت ئورۇنلىرى ئىچىدە چوڭ تىپتىكىسى 10% گە يەتمەيدۇ. 90% دىن ئارتۇق كىچىك تىپتىكى سانائەت ئورۇنلىرى (1000 دەك كەنت باشقۇرغان سانائەتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) ئۈسكۈنە سەۋىيىسىدىن قارىغاندا، 300 دىن ئارتۇق چوڭ ئوتتۇرا تىپتىكى سانائەت ئورۇنلىرى ئىچىدە 1970 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1930 - يىلىنىڭ بېشىدىكى خەلقئارالىق ئىلغار سەۋىيىدىكى ئۈسكۈنە ئاران 11%، 60 - يىللاردىن بۇرۇن زاۋۇتتىن چىققان ئۈسكۈنە 0/% دىن يۇقىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساپاسىدىن قارىغاندا 300 دىن ئوشۇق چوڭ ئوتتۇرا تىپتىكى سانائەت ئىچىدە ئالىي ئوتتۇرا دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا خادىملىرى 3% گە، تولۇقسىزدىن يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىگە ئىگە بولغانلار 57% گە يېتىدۇ. كىچىك تىپتىكى سانائەت، كەنت باشقۇرغان سانائەتنىڭ ئۈسكۈنە، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ساپاسى تېخىمۇ تۆۋەن. بۇلار دۆلىتىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سانى كۆپ، دائىرىسى كەڭ بولغان سانائەتنىڭ بىر قەدەر ئارقىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

AltunOq

دۆلىتىمىز مائارىپىنى چوقۇم مۇشۇ رېئاللىققا يۈزلەندۈرۈشى، ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان ساھە، تارماقلارنىڭ ئوخشىمىغان ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەرەققىيات نىشانىنى بېكىتىش پىلانىنى تۈزۈشى لازىم. مۇئارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كۆپ قاتلام، كۆپ خىل شەكىلنى، كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇشنى يولغا قويۇش، «بىر خىللا» قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنىش لازىم. مەملىكىتىمىزنىڭ ئادەتتىكى ئالىي مائارىپىدىن ئېيتقاندا دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىنى كۆزلەش، ئاز ساندىكى زامانىۋى، سانائەت تۈرلىرى ۋە تەتقىقات تۈرلىرى ئۈچۈن يۇقىرى سۈپەتلىك كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ بېرىش، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن سانائەت تۈرلىرى ۋە رايونلار ئۈچۈن ھەر خىل تېخنىكىلىق مۇشۇ خىلدىكى سانائەت ۋە رايونلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئېھتىياجلىق بولغان لاياقەتلىك خادىملارنى تەربىيىلەپ بېرىش لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرگىز بىر خىل قېلىپتا مەكتەپ باشقۇرماسلىق، ئۇزۇل ھالدا، مائارىپنىڭ قاتلىمى قانچە يۇقىرى بولسا شۇنچە ياخشى دەپ قارىماسلىق لازىم.

ئالىي مائارىپنىڭ قاتلىمىدىن ئېيتقاندا، تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچىلار تەربىيىلىنىدىغان ئاساسىي پەنلەر بويىچە ئوقۇغۇچى تەربىيىلەيدىغان، مەخسۇس كەسىپلەر بويىچە مەكتەپ، كەسىپ، سەنئەتلەر مۇۋاپىق نىسبەتتە ئېچىلىش شەكلىدىن ئېيتقاندا ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەر، چوڭ ئالىي مەكتەپلەر، ئىشتىن سىرتقى ئالىي مەكتەپلەر، رادىئو تېلېۋىزىيە ئالىي مەكتەپلىرى، ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بېرىش قاتارلىقلار يولغا قويۇلۇشى، مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا دۆلەت باشقۇرغان زاۋۇت، كارخانىلار باشقۇرغان، خەلق تەشكىلاتى باشقۇرغان كوللېكتىپ ياكى شەخسلەر باشقۇرغان مەكتەپلەر بولۇشى لازىم.

ئامېرىكا ئالىي مائارىپ ساھەلىرىنى ئەنكېتكۇسىيە قىلىش جەريانىدا بىزگە بىر قەدەر چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان نۇقتا شۇ بولدىكى ئۇلارنىڭ ئالىي مەكتەپلىرىدە قاتلام ئېنىق، مەكتەپلەرمۇ شۇ قاتلاملارغا رازى. يەنە بىر نۇقتا ئۇلاردا پىلانچانلىق، دەل بولۇش ئامىللىرى كۈچلۈك. مەكتەپ، پاكۇلتېت، كەسىپلەرنى تەسىس قىلىش ھەم ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانلىرى تامامەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

پۈتۈن مەملىكەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئاز ساندىكى مەكتەپلەرنى ئوتتۇز-ئوتتۇزنى، ئالىمىي تەتقىقاتتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى مەركەز قىلىپ باشقۇرۇش، دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى ئۈنىۋېرسىتېتلاردىن قىلىپ قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىش، دۆلەت

ئۈچۈن يۇقىرى قاتلام يۇقىرى سۈپەتلىك خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كېرەك. كۆپ مەكتەپلەر ئۆز رايونى ئۆز ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەمەلىيىتىگە يۈزلىنىشى، ئۆز رايونى ئۆز ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئېھتىياجلىق ھەر خىل كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈشى لازىم.

3. سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى مائارىپ چوقۇم ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ مائارىپ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش نىشانىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. لېكىن مائارىپتا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىش-ئوقۇشقا كىرىش نىسبىتىنى قوغلىشىش مەسىلىسى ساقلانماقتا، بىزدە مائارىپ ئىسلاھاتىنى تېزلىتىش، چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا تەخىرسىزلىك ھېسسىياتى بولۇش لازىم. 1987- يىلى بېيجىڭ رايونىدىكى ئالىي مەكتەپنى تۈگەتكەن ئاز سانلىق ئوقۇغۇچىلار تەخسىم قىلىنمىغاندىن كېيىن، قوبۇل قىلغۇچى ئورۇنلار تەربىيىلەپ قايتۇرۇۋەتمىگەن. بېيجىڭ رايونىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنى تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلارنى تەخسىم قىلىش، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا ھەر قايسى ئورۇنلار-يىللىق ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارغا قويغان تەلەپىدىن قارىغاندا ئومۇمەن ئېھتىياج قانمايدۇ. لېكىن ئېھتىياج ئالدىنقى يىللاردىكىدىن ئازايغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتكەندە كۆرۈلۈپ باققان يېڭى ئىش. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولسىمۇ بۇ خىل ۋەزىيەتكە نىسبەتەن چوقۇم سەگەك بولۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بىز تەجرىبىلەرنى ئەستايىدىل يەكۈنلىشىمىز، ھەر خىل ئىسلاھات لايىھەلىرىنى تولۇقلىشىمىز، ئالىي مائارىپ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئىسلاھاتنى تېزلىتىش-چوڭقۇرلاشتۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈشىمىز، مائارىپنى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىگە ماسلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

4. مائارىپتا چوقۇم سوتسىيالىستىك يۆنىلىشتە چىڭ تۇرۇش كېرەك.

سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ ئالدى بىلەن سوتسىيالىزم ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك. سوتسىيالىستىك يۆنىلىشتە چىڭ تۇرۇش، سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مائارىپ چوقۇم چىڭ تۇرۇش زۆرۈر بولغان پرىنسىپلارنىڭ بىرى؛ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىر قەدەر ئارقىدا بولغانلىقتىن ئۈچۈن سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ كاپىتالىزمغا قارىغاندا زور ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ تولۇق نامايەن قىلالمىدى. شۇڭا سوتسىيالىزمدىن گۇمانلانغان، سوتسىيالىزمنى ئىنكار قىلىدىغان، كاپىتالىزمنى ئۇلۇغلايدىغان بۇرژۇئازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسى ئۇزۇن مۇددەت

مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تاۋار ئىق-تىسادى، خۇسۇسىلارنىڭ بىرلەشمە ئىقتىسادى، شەخسىي ئىقتىساد كەڭ دائىرىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ، چەتكە قارىتا ئېچىۋېتىش فاكچىيەنى قوللىنىلىپ كاپىتالىزمنىڭ ئىلغار تېخنىكىسى، باشقۇرۇش تەجرىبىسى ئېلىپ كىرىلىدۇ. مۇشۇنداق مەۋجۇت-لەر تۈپەيلىدىن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىلغار نەرسىلىرى بىلەن بىرلىكتە چىرىك نەر-سىلىرىمۇ كىرىشى مۇمكىن. شۇڭا ئالىي مەكتەپلەر دەسلەپكى باسقۇچتا سوتسىيا-لىستىك يۆزلىنىشتە چىڭ تۇرۇشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش، ئالىي مەكتەپلەرنى كاپىتالىزم، بۇرژۇئازىيەۋە باشقا چىرىك ئىدىيىلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرا-لايدىغان مۇستەھكەم سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بازىسى قىلىپ تۇرۇپ چىقىش لازىم.

يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيانقى ئالىي مەكتەپنى تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار ياخشى، لېكىن ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ئاز بولمىغان پىكىرلەرنى بەردى. ئۇلار نۇق-تىلىقراق توختالغان مەسىلە — خېلى بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي ئېڭى تۆۋەن، بىر قىسىمىدا ئىرادە ئاجىز، مەسئۇلىيەتچانلىق ئاجىز، خىزمەتكە ئىر-جەم ئەمەس، جاپاغا چىداپ ئىشلەشتەك يارىتىش ئىدىيىسى، پىداكارلىق روھى يوق، ئەمەلىيەتكە سەل قارايدۇ، تەشكىلىي ئىنتىزامچانلىقى، ئاجىز ۋە باشقىلار.

يۇقىرىدىكىلەر سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا، بىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىمىز چوقۇم سوتسىيالىستىك يۆنىلىشتە چىڭ تۇرۇشى زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەن-دۈرۈپ بېرىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ تەربىيىلىگەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇ-چىلىرىمىز ۋەتەننى، سوتسىيالىزمنى سۆيىدىغان، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبە-رلىكىنى ھىمايە قىلىدىغان، ماركسىزم-لېنىنىزمنى تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان، ئىسلاھات ئېچىۋېتىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، تىرىشىپ خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش روھىغا ئىگە، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە زامانىۋىلاشتۇرۇش-نى ئىشقا ئاشۇرۇش يولدا پىداكارلىق روھىنى جارى قىلدۇرىدىغان قەتئىي، توغرا سىياسىي يۆنىلىشكە ئىگە بولالايدۇ. شۇنداق بولغاندىلا بىز ئۇلار ئارىسىدىن بىر تۈركۈم كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە ئىلغارلارنى تەربىيىلەپ چىقالايمىز.

سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ماھاكىمە قىلىپ توغرا تونۇش ھاسىل قىلىش، مائارىپ ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مائارىپنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش مائارىپقا تايىنىش فاكچىيەنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ھەقىقىي ئۆستۈ-رۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى خەلقئارا قاتناش يولى ۋە خەلقئارا سودا

تۇرغۇن ئالماس

1 - خەلقئارا قاتناش يولى

XIX ئەسىردىلا ياۋروپا ئالىملىرى تەرىپىدىن يىپەك يولى دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان، ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئارىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش يولى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مانا شۇ يول توغرىسىدا قەدىمكى چاغلاردا، جۇڭگو تارىخچىلىرى ۋە يۇنان — روما ئالىملىرى مەلۇمات بەرگەن.

سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» دە، «پەرغانە ھەققىدە قىسسە» ۋە بەنگۇ «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە» بابلىرىنى يازغاندا، مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن غەربىي رايونغا ئىككى قېتىم كېلىپ كەتكەن (مىلادىدىن 130 يىللار بۇرۇن بىر قېتىم، مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن بىر قېتىم) مەشھۇر سەييا ۋە دىپلومات جاڭچيەننىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھى خەنۋۇدىغا غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىدىن پايدىلانغان.

جۇڭگونىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى يىلنامىلىرىغا ئاساسلانغاندا، شەرقتىن غەربكە بارىدىغان خەلقئارا سودا يولى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي يول دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

قەدىمكى چاغدا شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەتنىڭ بىرى بولغان جۇڭگونىڭ پايتەختى چاڭئەن (شىئەن) دىن غەربتىكى روما ئىمپېرىيىسىگە بارىدىغان يول گەنسۇدىكى خېشى كارىدورى ئارقىلىق داشاتا (دۇڭخۇاڭ) غا ئېلىپ كېلىدۇ. داشاتادىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا، يول ئىككى ئاچىغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بۇ ئاچا يولنىڭ بىرى، داشاتانىڭ غەربىي شىمالىدىكى لولان ئارقىلىق لوپنۇرغا ئۆتۈپ جەنۇبىي تاغ (قارا قۇرۇم) ئېتەكلىرىنى بويلاپ خوتەنگە بارىدۇ. خوتەندىن چىقىپ غەربىي شىمالغا قاراپ ماڭغاندا ياركەندكە بارىدۇ. ئاندىن پامىر تاغلىرىدىن ئېشىپ ئافغانىستاندىكى بەدەخشان ئارقىلىق ئامۇ ۋادىسىغا ئۆتىدۇ. بۇ يەردىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا ئىران، ئىراق ئارقىلىق يونانىستانغا بارىدۇ. مانا مۇشۇ يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ.

داشاتادىن غەربكە ماڭغاندا، ئىككىسى ئاچىغا بۆلۈنگەن يولنىڭ يەنە بىرى ئولاننىڭ شىمالىنى بويلاپ غەربكە ماڭغاندا، قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاندىن قۇمۇلدىن تۇرپانغا ئۆتۈپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىنى بويلاپ غەربكە ماڭغاندا، قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇ ئارقىلىق قەشقەرگە بارىدۇ. قەشقەردىن چىقىپ غەربكە ماڭغاندا، پامىر تاغلىرىدىن ئېشىپ پەرغانە (هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىدە) سوغدى، خارەزمى ئارقىلىق ئالانلار مەملىكىتىگە (كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بارىدۇ. ئاندىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ ئىرانغا ئۆتۈپ غەربكە ماڭغاندا مېسوپوتامىيە ۋادىسى ئارقىلىق يۇنانغا بارىدۇ. بۇ يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى پىتولېمى II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەرب ئەللىرى بىلەن شەرق ئەللىرى ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا يولىنى مۇنداق كۆرسەتكەن ئىدى.

پىتولېمىنىڭ كۆرسىتىشىچە، غەرب ئەللىرى بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا يولى، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن (هازىرقى سۈرىيىدىن شەرققە قاراپ باشلىنىپ مېسوپوتامىيە ئارقىلىق تاش مۇنارغىچە (بۇ تاش مۇنار تاغلاردىن ئالاي ۋادىسىغا چىقىش جايىدا بولۇشى مۇمكىن) بولغان جايلاردىن ئۆتكەن. كونكېرت قىلىپ ئېيتقاندا، II ئەسىردىكى خەلقئارا سودا يولى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن باشلىنىپ، سۈرىيە، ئىراق (مېسوپوتامىيە ۋادىسى) ئىران، ئافغانىستان ئارقىلىق ئۆتۈپ، ئاندىن شىمالغا يۈزلىنىپ سېرلەر (بۇ يۇنانچە سۆز بولۇپ، يىپەك ئەلى دېگەن بولىدۇ)مەملىكىتىگە (تارىم ۋادىسىغا)ئېلىپ بارغان.

يۇنان ئالىمى پىتولېمىنىڭ كۆرسەتكەن يولى جۇڭگو تارىخچىلىرى «جەنۇبىي يول» دەپ ئاتىغان يولغا توغرا كېلىدۇ.

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 552 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە) شەرقتىن - غەربكە بارىدىغان سودا يولى توغرىسىدا «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. پېيجوي ھەققىدە قىسسە» دە بىر قەدەر ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ يىلنامىغا كۆرە، شەرقتىن - غەربكە بارىدىغان يول ئۈچ تارماقتىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە يىلنامىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن.

سۈي سۇلالىسى پادىشاھى ياڭدىنىڭ ۋاقتىدا (605 - 618) غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ سودا ئەلچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيېغا كېلىپ جۇڭگو بىلەن سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. مانا شۇ ئەھۋالنى ھېساپقا ئالغان، سۈي ياڭدى، پېيجوي ئاتلىق كىشىنى جۇڭگو تەرەپنىڭ سودا ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىگەن:

AltunOq

پەيجۈي غەربىي رايوندىن جاڭئەنگە كەلگەن چەت ئەل سودىگەرلىرى بىلەن بولىدىغان مۇئامىلىدىن پايدىلىنىپ غەربىي رايوندا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ تاغلىرى، دەريالىرى خەتەرلىك ئۆتكەللىرى (يول ئۆتكەللىرى) توغرىسىدا مەلۇمات توپلىغان. پەيجۈي توپلىغان مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ «غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ خەرىتىسى» ناملىق ئۈچ جىلدلىق ئەسەر يازغان... شۇ ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن... «داشاتادىن غەربكە قاراپ مېڭىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىغا بېرىشتا ئۈچ يول بار... بۇ يوللارنىڭ بىرى شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يول قۇمۇل، باركۆل، تورالار (ئۇيغۇرلار — ئـا) ياشايدىغان جايلار (قۇمۇلنىڭ غەربىدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىغىچە) ئارقىلىق تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئوردىسىغا (غەربىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ تالاس دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا-ئا) ئېلىپ بارىدۇ، ئاندىن غەربكە يۆرگەندە، چۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە، كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىغا بارىدۇ. يوللارنىڭ يەنە بىرى ئوتتۇرا يول دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يول، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچا، قەشقەر ئارقىلىق ئۆتىدۇ، قەشقەردىن چىقىپ پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ پەرغانە، تاشكەنت، سەمەرقەنت كېبۇر، بۇخارا، مەرۋى شاھى جاھان ئارقىلىق كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىغا بارىدۇ. يوللارنىڭ يەنە بىرى جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يول پىچان، خوتەن، قاغىلىق، تاشقۇرغاندىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ئېشىپ ۋاخان (ئافغانىستاندا)، توخارىستان (ئافغانىستان) ئىپتالىت (ھازىرقى پاكىستان، شىمالىي ھىندىستان) بامىيان (ئافغانىستاندا) كېبۇر (سەمەرقەندنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستانغا بارىدۇ، بۇ يەردىن كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىغا بارىدۇ. بۇ ئۈچ يول بويىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزلىرى ماڭىدىغان يوللىرى بولۇپ، شىمال بىلەن جەنۇبقا قاتنايدۇ. قۇمۇل، تۇرپان، پىچان، غەربىي رايونغا بارىدىغان يوللارنىڭ دەرۋازىسى بولۇپ، داشاتا بولسا ناھايىتى مۇھىم ئۆتكەن.»⑥

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى (552 - 744) خەلقئارا سودا يولى غەربتە كونستانتىنوپىلدىن (ھازىرقى ئىستانبۇلدىن) باشلىنىپ شەرقتە كىرىمگىچە بارىدۇ.

پەيجۈينىڭ «غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ خەرىتىسى» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن شىمالىي، ئوتتۇرا، جەنۇبىي يول دەپ ئاتالغان ئۈچ يولنىڭ ئاساسىي لىنىيىسى ۋە تۈگۈنلىرى بولغان رايونلار (كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىرغاقلىرىدىكى جايلار، خارەزم، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، تارىم ئويمانلىقى) تۈرك خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولۇپ، تۈركلەر خەلقئارا سودا يولىنىڭ خوجايىنى ئىدى.

2 - «يىپەك مەلىكىسى» رىۋايىتى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى ئالىملار (چەت ئەل ئالىملىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) قەدىمكى خوتەننىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق ھۈنىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، تارىخىي ئەمەلىيەتكە زادى ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئاتالمىش «يىپەك مەلىكىسى» دەيدىغان رىۋايەتنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى خوتەنگە شەرق مەلىكىسىنىڭ ئېلىپ كەلگەنلىكى، ئۇنىڭدىن بۇرۇن خوتەندە پىلىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى سۆزلەيدىغان بولۇپ قالدى.

بۇ رىۋايەتنى راستقا ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلار، رەت قىلغىلى بولمايدىغان تارىخىي پاكىتلاردىن كۆز يۇمۇپ، خوتەنگە پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى مىلادىنىڭ 420- يىلى خوتەن خانى ۋىيجاياجاۋاغا ياتلىق بولغان جۇڭگو مەلىكىسى ئېلىپ كەلگەن، شۇندىن كېيىن خوتەندە يىپەك توقۇمىچىلىق ھۈنىرى مەيدانغا كەلگەن، دېيىشىدۇ.

ئۇلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسلىنىدىغان دەسمايىسى: جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست شۈەنجۇاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدىكى شەرق مەلىكىسى توغرىسىدىكى رىۋايەت.

شۇ رىۋايەتكە كۆرە، شەرق مەلىكىسى (جۇڭگو مەلىكىسى) خوتەن خانى ۋىيجاياجاۋاغا (مىلادىنىڭ 420 - يىلى ياكى 440 - يىلى بولسا كېرەك) ياتلىق بولۇپ خوتەنگە كېلىدىغان چاغدا، باش كىيىمىنىڭ ئىچىگە پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى يوشۇرۇپ، چېگرادىن ئۆتكەنمىش. چېگرادىكىلەر مەلىكىنىڭ باش كىيىمىنى تەكشۈرۈشكە جۈرئەت قىلالمىغان. مەلىكە خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن پىلىنى ئۆستۈرگەن. بۇنى كۆرگەن ۋەزىرلەر خوتەن خانىغا، بۇ قۇرتلارنى كۆيدۈرۈۋېتەيلى، بولمىسا ئۇ ئەجدىھارغا ئايلىنىشى مۇمكىن دەپتۇ. ئەمما مەلىكە پىلە قۇرتىنى يوشۇرۇن ھالدا بېقىپ، ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭدىن چىققان يىپەكتىن شايى-دۇردۇن توقۇتۇپ، كىيىم-كېچەك تىكىپ كېيىپتۇ. بۇنى كۆرگەن خوتەن خانى پىلە قۇرتىنى ئۆستۈرۈشكە يول قويۇپتۇ.⑧

بۇ رىۋايەتنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 524 - يىلى خوتەن خانىغا ياتلىق بولغان شەرق مەلىكىسى (جۇڭگو مەلىكىسى) پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى خوتەنگە ئېلىپ كېلىشتىن ئاز دېگەندە 800 يىل بۇرۇن (مىلادىدىن 4 ئەسىر بۇرۇن) خوتەندە يىپەك توقۇمىچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، ياۋروپادىكى رىمالىقلارنىڭ خوتەندە توقۇلغان يىپەك ماللارنى ئەتىۋالاپ، ئۇنىڭدىن كىيىم - كېچەك كىيگەنلىكىنى، شۇ چاغلاردا تېخى جۇڭگودىن چىقىدىغان يىپەك ماللارنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار

ئارقىلىق «خوتەنگە پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى شەرق مەلىكىسى ئېلىپ كەلگەن» دېگەن رىۋايەتنى رەت قىلىش لازىم.

«يىپەك مەلىكىسى» توغرىسىدىكى رىۋايەتنى رەت قىلىش ئۈچۈن قەدىمكى چاغلاردا روملىقلارنىڭ جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرىنى تېخى بىلمىگەن ۋە ئۇنى كۆرمىگەن چاغدا، ئەڭ دەسلەپ، قايسى خەلقلەر توقۇغان يىپەك ماللارنى بىلىدىغانلىقى ۋە ئۇ ماللاردىن كېيىم - كېچەك تىكىپ كىيگەنلىكى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ناھايىتى مۇھىم مەسىلە.

قەدىمكى چاغدىكى يونان ۋە روما ئالىملىرىدىن كتېسىئاس (مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن ياشىغان)، ستىرابون (مىلادىدىن 54 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 24-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) فوبېلىيوس ۋىرگىلىي مارو (مىلادىنىڭ 50-يىللىرى ياشىغان)، روما تارىخچىسى فلوروس (مىلادىنىڭ 50-ياشىغان)، روما يازغۇچىسى مىلا (مىلادىنىڭ 50 - يىللىرى ياشىغان)، پىلىنى (مىلادىنىڭ 23 - يىلى تۇغۇلۇپ 79 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) كىلاۋىي پىتولېمى (مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى ياشىغان) قاتارلىقلار، ئۆزلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدە، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىنى (خوتەننى ئاساس قىلغان) يونان تىلىدا «سېرىسلار دۆلىتى» («يىپەك دۆلىتى») دەپ يېزىشقان.

ياۋروپادا تۇنجى قېتىم يىپەك دۆلىتى («سېرىسلەر دۆلىتى») توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن يونان ئالىمى كتېسىئاس بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن «سېرىسلەر دۆلىتى» دېگەن نامنى تىلغا ئالغان.

يونان ئالىمى ستىرابون ئۆزىنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىنى يازغاندا (مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن) ئالېكساندىر ماكېدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) نىڭ مىلادىدىن 328 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن مەشھۇر سەركەردىسى ئونىسكرىتوسنىڭ خاتىرىسىدىن پايدىلانغان. ھىندىستانغىچە كەلگەن ئونىسكرىتوس ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان تارىم ۋادىسىنى «سېرىسلار دۆلىتى» دەپ يازغان.

سېرىسلار دۆلىتى ھەققىدە يونان ۋە روما يازغۇچىلىرى ئىچىدىن مىلا، پىلىنى، پىتولېمى، مارسېللىنوس قاتارلىقلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتى بىر قەدەر تەپسىلىي ھەم ئېنىقراق.

روما يازغۇچىسى مىلا (مىلادىنىڭ 50 - يىللىرى ياشىغان)» ئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىدە ھىندىلار، سېرىسلىقلار، سكىفىيىلىكلەر[9] ياشايدۇ. ھىندىلار بولسا ئەڭ جەنۇبتا، سكىفىيىلىكلەر بولسا ئەڭ شىمالىدا، سېرىسلىقلار مانا شۇ ئىككىسىنىڭ (سكىفىيىلىكلەر بىلەن ھىندىلارنىڭ — ئا) ئوتتۇرا قىسمىدا ياشايدۇ.... سېرىسلىقلار دۇنيادا تەڭدىشى تېپىلمايدىغان، سەممىي - سادىق ئادەملەر، سودا ئىش-

لىرىغا ماھىر، سودا قىلغاندا يۈزمۇ - يۈز تۇرۇپ سۆزلەشمەيدۇ. مالنى قولۇققا قويۇپ قويۇپ كەينىنى قىلىپ تۇرىدۇ»⑩

مىلانىڭ سىرسىلىقلار توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتى ئەمەلىيەتكە دەلمۇ - دەل ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنىڭدا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئۈچ نۇقتا بار.① مىلا ئېيتقاندەك، ھىندىستان سىرسىلىقلار (ئۇيغۇرلار ـ ئا) نىڭ يۇرتى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ② مىلا سىرسىلىقلار سودا قىلغاندا يۈزمۇ - يۈز تۇرۇپ سۆزلەشمەيدۇ. مالنى قولۇققا قويۇپ كەينىنى قىلىپ تۇرىدۇ» دەيدۇ.

بۇنداق ئەھۋال، قەدىمكى چاغلاردا تۈركىي خەلقلەردە ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن «تىلسىز سودا» نى كۆرسىتىدۇ.③ مىلا: «سىرسىلىقلار مالنى قولۇققا» قويىدۇ، دەيدۇ. مىلا ئېيتقان «قولۇق» تارىم ۋادىسىدىكى قولۇق چۆلىنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسى بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قولۇق - چۆل يوق. بۇنى جۇغراپىيىدىن ئادىي ساۋادى بار ئادەملەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ.

تەبىئەت شۇناس رىم يازغۇچىسى پىلىنى (مىلادىنىڭ 23 - يىلى تۇغۇلۇپ 79 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «تەبىئەت تارىخى » ناملىق ئەسىرىدە: يىپەك دۆلىتى (سىرس دۆلىتى)» توغرىسىدا مىلاغا ئوخشاش مەلۇمات بېرىدۇ. پىلىنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سىرسىلىقلارنىڭ ئورمانلىرىدىن يىپەك چىقىدۇ. دۇنياغا مەشھۇر.... كىمخاب تاۋار-دۇردۇن توقۇپ رىمغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ.. سىرسىلىقلار مۇلايىم، تارتىنچاق كېلىدۇ.»⑪

پىلىنى يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سىرسىلىقلار، بوي تۇرقى جەھەتتە ئادەتتىكى ئادەملەردىن ئېگىز، چاچلىرى قىزىل، كۆزلىرى كۆك، ئاۋازلىرى جاراڭلىق كېلىدۇ. چەتتىن بارغانلار ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشەلمەيدۇ. چەتتىن بارغانلار ماللىرىنى مەلۇم دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئېلىپ بېرىپ، سىرسىلىقلارنىڭ ماللىرىنىڭ يېنىغا قويىدۇ. ئەسلىدە بېكىتىلگەن باھا بويىچە مال ئالماشتۇرۇلىدۇ.»⑫

پىلىنىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، سىرسىلىقلارنىڭ يىپەك ماللىرى رىمغا چىقىرىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە پىلىنىنىڭ سىرسىلىقلارنىڭ ئىرقى خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق تەنلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىمۇ ئىرقى جەھەتتىن ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى يېقىن بولغان ئۇيسۇنلارنى «كۆك كۆز، قىزىل چاچ» دەپ تەسۋىرلىگەن بولسا، قىرغىزلارنى «چىرايى ئاق - سېرىق قىزىل چاچ، ⑬ كۆزلىرى كۆك» دەپ⑭ يازغان.

پىلىنى رىم ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ئەيشى - ئىشرەت، كەيپ ساپاغا بېرىلىپ تۇرمۇ-

شىندا چىرىكلىشىپ، بايلىقنى ھەددىدىن ئارتۇق بۇزۇپ چېچىپ ئەخلاقى چىدىغۇسىز ھالدا بۇزۇلغانلىقى، ئۇلارنىڭ كېيىدىغان كىيىملىرىنىڭ سىرىسلەر دۆلىتىدىن كېلى-دىغان كىمخاب تاۋار - دۇردۇنلاردىن تىكىلىدىغانلىقى، سىرىسلەر دۆلىتىدىن سېتىپ ئالىدىغان يىپەك ماللار ئۈچۈن رىم تىللالىرىنىڭ (ئالتۇن پۇللىرىنىڭ) سىرىسلىق-لارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدە ھەسرەتلىنىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دۆلىتىمىزنىڭ تىللالىرىدىن ھىندىستان، سىرىسلەر دۆلىتى ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق ئۈچ ئەلگە، ھەر يىلى ئاز دېگەندە، يۈز مىليون سىستېركىس (رىم تىللا-لاسى) ئېقىپ كېتىدۇ. مانا مۇشۇ پۇللار دۆلىتىمىزدىكى ئەرلەر بىلەن ئاياللار (ئاق سۆڭەكلەرنى دېمەكچى)نىڭ بۇزۇپ - چېچىپ خەجلىشى ئۈچۈن كېتىمدۇ.»(15)

پىلىنىنىڭ «تەبىئەت تارىخى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، رىم ئاق سۆ-ڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەيشى - ئىشرەت، كەيپ - ساپالىق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىيا-جىغا لازىم بولىدىغان يىپەك ماللارنى سىرىسلىقلاردىن ئالغان بولسا، دورا - دەر-مەك، ئۈنچە - ياقۇتلارنى ھىندىستاندىن، مەرۋايىتلارنى ئەرەبىستاندىن ئالغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ھەر يىلى رىم پۇلىدىن (روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پۇ-لىدىن) يۈز مىليون سىستېركىس(رىم تىللاسى) رىم ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن سىرىسلىقلاردىن سېتىپ ئالىدىغان يىپەك ماللار، ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان-دىن ئالىدىغان دورا - دەرمەك، ئۈنچە - ياقۇت مەرۋايىتلار ئۈچۈن سەرپ بولغان.

يونان ئالىمى كىلاۋدى پىتولىمى، «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدە، سىرىسلار ئېلى (يىپەك ئېلى) نىڭ تەبىئىي شارائىتى، قانداق خەلقلەر ياشايدىغانلىق توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«سىرىسلار ئېلىنىڭ غەربىي چېگراسى سىتسىيە بولۇپ، ئىمائۇس (16) تېغىنىڭ سىرتىدا. شىمالىي چېگراسى نامەلۇم يەر... شەرقىي چېگراسىمۇ نامەلۇم يەر... جەنۇبىي بولسا ھىندىستاندىكى گانگى دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى بىلەن چېگرالىنىدۇ.»(17)

پىتولىمى سىرىسلار ئېلىنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تاغلار توغرىسىدا توخ-تىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «سىرىسلار ئېلىنىڭ تۆت تەرىپىنى... تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىككى چوڭ دەريا ئاقىدۇ. بۇ دەريالارنىڭ بىرىنچىسى ئويخۇر داس (oechordas) دەرياسى بولۇپ، ئۇ ئاۋشاتىميان ۋە ئاس-مىران (Asminaen) تېغىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن باشلىنىدۇ. دەريالارنىڭ ئىككىنچىسى باۋتىس دەرياسى بولۇپ ئۇ كاسيان (Kasyan) ۋە ئوتتورو كورخۇس (ottozodczzhus) تېغىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن باشلىنىدۇ.»(18)

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى دەريانىڭ ئالدىنقىسى ئاقسۇ ياكى قەشقەر دەرياسى

AltunOq

-كېيىنكىسى ياركەنتدەرياسى (زەرەپشان) ياكى قارىقاش دەرياسىدىن باشقا دەريا ئەمەس.

پىتولېمېي ئىئۇيغۇرداس دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇيغۇر داس دۆلىتى بار دېگەن. پىتولېمېينىڭ ئۇيغۇرداس، دېگىنى، دەل ئۇيغۇرلارنىڭ يونانچە تەلەپپۇزىدا ئېيتىلىشى خالاس.

يونان ئالىمى مارسېللىنوس (مىلادىنىڭ 380 - يىلى ياشىغان) «تارىخنامە» ناملىق كىتابىدا: «شەرقتە سېرسلار ئېلى بار. ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلار بىر تۇتاش سوزۇلۇپ تەبىئىي توسۇقنى شەكىللەندۈرىدۇ. سېرسلىقلار ئەنە شۇنىڭ ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ يېرى تەكشى، كەڭ - تاشا ۋە باي. غەربتە سىتسىيە بىلەن چېگرالىنىدۇ. شەرقى بىلەن شىمالىدىن ئىبارەت ئىككى تەرىپى چۆللۈك. تاغلىرىنىڭ ئۈستى (تەڭرى تاغلىرى بىلەن پامىر تاغلىرى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك) يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي چېگرىسى ھىندى ۋە گانگى دەرياسىغىچە بارىدۇ...... تاغلىرىنىڭ ھەممىسى ئېگىز، يوللىرى تىك قىيالىق، ئەگرى - بۈگرى كېلىدۇ. تاغلارنىڭ ئارىسى تۈزلەڭلىك. ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئۇيغۇرداس ۋە باۋتىس دەرياسىدىن ئىبارەت ئىككى دەريا ئاقىدۇ..... سېرسلىقلار تىنچ ياشايدۇ. ھەربىي قورال - ياراق تۇتمايدۇ. زادىلا ئۇرۇش قىلمايدۇ. مۇلايىم، خوشنا دۆلەتلەرنى پاراكەندە قىلمايدۇ. ئىقلىمى مۆتىدىل، ھاۋاسى ساپ، پاكىز، ئاسماندا بۇلۇت كۆپ بولمايدۇ، قاتتىق بوران چىقمايدۇ. ئورمانلىق ئىنتايىن كۆپ. ئورمانلىقتا ماڭسا ئاسماننى كۆرگىلى بولمايدۇ.»⑲ دەپ يازىدۇ.

مارسېللىنوس يەنە بۇنداق دەپ يازىدۇ: «سېرسلىقلار ئاددى - ساددا ياشاشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلار خالى جايدا ئولتۇرۇپ كىتاب ئوقۇپ كۈن ئۆتكۈزۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. كىشىلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىشنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ. چەت ئەللىكلەر چېگرىدىكى دەريادىن ئۆتۈپ ئۇ يەرگە يىپەك ياكى باشقا مال ئالغىلى بارسا، كۆزلىرى بىلەن بىر - بىرىگە بېقىشىپلا باھاسىنى توختىتىشىدۇ، گەپلەشمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يەر بايلىقى مول، باشقىلارغا ئېھتىياجى چۈشمەيدۇ»

يۇقىرىدا، يونان ۋە رىم ئالىملىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن پاكىتلاردىن تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىن.

① مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتتىن تارتىپ ياۋروپالىقلار (يونان ۋە رىم) تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئېلىنى يىپەك ئېلى (سېرسلار ئېلى) دەپ تونۇغان.

② يونان ۋە رىم ئالىملىرى تارىم ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى (تاغلىرى، دەريالىرى، ئورمانلىرى، چۆللىرى، ئىقلىمى)، ئۇنىڭغا چېگرالىنىدىغان دۆلەتلەر ھەققىدە ئاساسەن توغرا مەلۇمات بەرگەن.

③ يونان ۋە رىم ئالىملىرى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ياۋروپالىقلار-

نىڭ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك ماللىرىنى ئىستېمال قىلغانلىقىنى كۈچلۈك پاكىتلار ئارقىلىق ئېنىق ۋە تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن.

④ يۇنان ۋە رىم ئالىملىرى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان خەلقنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنى ئۆز نامى بىلەن (ئۇيغۇر داس) ئاتىغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئىرقى جەھەتتىن قايسى ئىرققا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلاپ بەرگەن.

⑤ ئەگەر سېرىس ئېلى دەپ ئاتالغان تارىم ۋادىسىدا يىپەكچىلىك سانائىتى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ (مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن) تەرەققىي قىلمىغان بولسا، «جاھاننىڭ مەر - مەر شەھىرى» دەپ ئاتالغان رىمدىكى روما ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك يىپەك ماللارغا بولغان ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغان بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردا يىپەك توقۇمىچىلىقىدا يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار ئاز ئەمەس.

ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ توقۇمىچىلىقتىكى ئارتۇقچىلىقىدىن ئۆگەنگەنلىكى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

يېقىنقى يىللاردا، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن VI ئەسىردە ئىچكى ئۆلكىلەردە توقۇلغان يىپەك توقۇلمىلار قېزىۋېلىندى. بۇنداق يىپەك توقۇلمىلاردىكى «نىسبەتەن كۆزگە كۆرۈنەرلىك تەرەققىيات شۇ بولغانكى» شۇ چاغلاردا تۈز يوللۇق كەمخابلاردىن تاشقىرى قىيپاش يوللۇق، ئارقىغىدىن گۈل چىقىرىلغان كەمخابلارمۇ مەيدانغا كەلگەن. ئارقاقتىن بۇ خىل گۈل چىقىرىش ئۇسۇلىنى خەن سۇلالىسى ۋاقتىدىلا (مىلادىدىن بىر - ئىككى ئەسىر بۇرۇن — ئا) شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەر يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىدا قوللانغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى يىپەك توقۇمىچىلىقتا قوللانغان بۇ خىل توقۇش ئۇسۇلىنى (كەمخابلارنىڭ ئارقىغىدىن گۈل چىقىرىش ئۇسۇلىنى دېمەكچى-ئا) شىنجاڭدىن ئۆگەنگەن بولسا كېرەك.»⑪

مانا شۇ پاكىت، قەدىمكى چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى ياكى يۇڭ توقۇمىچىلىقىدا بولسۇن يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، مىلادىنىڭ 440 - يىللىرى شەرق مەلىكىسى پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن شىنجاڭ رايونىدا يىپەك يوق ئىدى، دېگەن رىۋايەتنى رەت قىلىدىغان مۇنداق بىر پاكىتنى كەلتۈرۈش لازىم.

يېقىنقى يىللاردا تۇرپان رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق «قېزىپ ئېلىنغان قوليازمىلار ئىچىدە... مىلادىنىڭ 418 - يىلىدا پىلە قۇرتى ۋە ئۈژمە دەرىخىنى ئىجارىگە ئېلىش توغرىسىدا يېزىلغان ھۆججەت ئۇچرىدى.»⑫ مانا بۇ پاكىتمۇ، شەرق مەلىكىسى مىلادىنىڭ 440 - يىللىرى پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن، دېگەن رىۋايەتنى رەت قىلىدۇ.

قەدىمكى چاغدا خوتەندىلا ئەمەس، ھەتتا تۇرپاندىمۇ يىپەكچىلىك تەرەققىي قىلغان ئىدى.

⑥ يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن چىقىدىغان ئەڭ ئاساسلىق ۋە مۇھىم خۇلاسە ئاتالمىش «يىپەك مەلىكىسى» رىۋايىتىدىكى مىلادىنىڭ 440 - يىلى جۇڭگودىن خوتەن خانىغا ياتلىق بولغان مەلىكىنىڭ يىلە قۇرتى ئۇرۇقىنى خوتەنگە ئېلىپ كېلىشتىن بۇرۇن خوتەندە يىپەك توقۇمىچىلىق سانائىتى يوق ئىدى دېگەن يالغان داۋانىڭ ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىنىشى خالاس.

شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى قەدىمكى چاغلاردا جۇڭگودىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق بولغان مەلىكىلەرنىڭ ئىسىملىرى جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىغا يېزىلغان. مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ۋە بىر ئەسىر بۇرۇن، جۇڭگودىن ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرىغا، ئۇيسۇن خانلىرىغا ياتلىق بولغان جۇڭگو مەلىكىلىرىنىڭ ئىسىملىرى جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىغا يېزىلغان. ئەپسۇسكى مىلادىنىڭ V ئەسىردە خوتەن خانىغا ياتلىق بولغان مەلىكىنىڭ ئىسمى جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا ئۇچرىمايدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇڭگو ئەسلىدە يىپەك ماللىرى چىقىدىغان ناھايىتى مۇھىم دۆلەت بولۇپ، جۇڭگونىڭ يىپەكچىلىكى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. لېكىن ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئارىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ تارىختىن قارىغاندا، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى قاتناش يولى، ئاساسەن مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن جاڭچيەن غەرب ئەللىرىگە ئىلگىرى - ئاخىرى ئىككى قېتىم كېلىپ كەتكەندىن كېيىنلا (بىرىنچى قېتىم كېلىشى مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇن بولغان بولسا، ئىككىنچى قېتىم كېلىشى مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن بولغان) رەسمىي باشلانغان.

جۇڭگو بىلەن غەربتىكى دۆلەتلەر ئىچىدىن، ئىران بىلەن تۇنجى قېتىم باشلانغان سودا مۇئامىلىسى ئاساسەن مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئورنىتىلغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرىنى رىمغا تۇنجى قېتىم ئىرانلىقلار ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن.

ھونلارنىڭ ئاسىيا بىلەن ياۋروپاغا بارىدىغان خەلقئارا قاتناش يولىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا توسقۇن بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولى جۇڭگوغا نىسبەتەن گاھى تاقىلىپ، گاھى ئېچىلىپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 87 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 101 - يىلى، ئىران ئەلچىلىرى جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، مىلادىنىڭ 97 - يىلى جۇڭگو ئەلچىسى گەنيىڭ (بۇنى بەنچاۋ ئەۋەتكەن) ئىرانغا بارغان. جۇڭگو بىلەن ئىران ئارىسىدا سودا مۇئامىلىسى توغرىسىدا بىتىم تۈزۈلگەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 120 - يىلى رومالىق بىر

سېرىگەر دېڭىز يولى بىلەن ھىندىچىنىغا كېلىپ، بېرما ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلگەن. مىلادىنىڭ 166 - يىلى روما ئىمپېراتورى ماركوس ئاۋرېل (مىلادىنىڭ 161 - يىلىدىن 180 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) دېڭىز يولى ئارقىلىق جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتكەن. روما ئەلچىسى دېڭىزدىن ھىندىچىنىغا چىقىپ، ۋېتنام ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلگەن. ئەلچى جۇڭگو پادىشاھى خەن خۇئاندىزى (مىلادىنىڭ 147 - يىلىدىن 167 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) غا پىل چىشى، كەركىدان مۈڭگۈزى، ياقۇت قاتارلىق سوغىلارنى ئېلىپ كەلگەن.[22]

يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىراننىڭ جۇڭگو بىلەن ئورناتقان دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى، رومالىقلارنىڭ سېرسلار ئېلى (يىپەك ئېلى) دەپ ئاتىغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئورناتقان يىپەك سودىسى مۇناسىۋىتى (بۇنداق مۇناسىۋەت مىلادىيەدىن 400 يىل بۇرۇن باشلانغان) دىن ئاز دېگەندە 3 ئەسىر (مىلادىيەدىن 105 يىل بۇرۇن) كېيىن باشلانغان. رومالىقلارنىڭ جۇڭگو بىلەن ئورناتقان دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى، (ئەگەر شۇنداق مۇناسىۋەت مىلادىنىڭ 166 - يىلىدىن باشلانغان بولسا) رومالىقلارنىڭ سېرسلار ئېلى بىلەن ئورناتقان يىپەك سودىسى مۇناسىۋىتىدىن تەخمىنەن 600 يىل كېيىن باشلانغان.

3. پىلە قۇرتى ئۇرۇقىنىڭ ياۋروپاغا تارقىلىشى

قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇن ۋە كېيىن) يىپەكتىن توقۇلغان كىمخاپ، شايى، تاۋار - دۇردۇنلارنىڭ ياۋروپاغا (ئاساسەن روماغا) تارىم ۋادىسىدىكى يىپەك ئېلى (سېرسلار ئېلى) دىن بارغانلىقى، «يىپەك مەملىكىتى» رىۋايىتىنىڭ يالغانلىقى توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتتۇم.

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدە ئىچكى ۋە خەلقئارا سودا ئىشلىرى ئاھالىنىڭ ئاساسىي مەشغۇلاتلىرىدىن بىرى ئىدى. بولۇپمۇ بۇ دەۋردە خەلقئارا سودا ناھايىتى كەڭ مىقياستا غۇلاچ يايغان ئىدى. مىلادىنىڭ 624 - يىلى تۇرپان خانلىقى (مىلادىنىڭ 460 - يىلىدىن 640 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى كۆيۈۋنتەينىڭ غەربىي تۈرك خاقانى تۇن يابغۇ خاقاننىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لىيۈەنگە ئەۋەتكەن سوغا - سالاملار ئىچىدە شەرقىي رومادىن كەلتۈرۈلگەن كۈچۈكلار، قارا تۈلكە موينىسى قاتارلىق نەرسىلەر بار ئىدى. شۇنىڭغا قارىغاندا، تۈركلەر شەرقىي روما بىلەن قىلغان سودا مۇئامىلىسىدە شەرقىي رومانىڭ نەسىللىك ئىتلىرىنىمۇ ئېلىپ كەلگەن.

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىمۇ بۇرۇنقى چاغلارغا ئوخشاشلا، ئاسىيادىن ياۋروپاغا

ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا ماللىرىدىن يىپەك رەختلەر، دورا - دەرمەكلەر، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، تېرىدىن ئىشلەنگەن ماللار ئاساسى سالماقنى ئىگىلەيتتى.

تۈركلەر يالغۇزلا ياۋروپا بىلەن سودا قىلىپلا قالماستىن، جۇڭگو بىلەنمۇ ناھايىتى كەڭ مىقياستا سودا مۇئامىلىسى ئېلىپ بارغان. تۈرك خاقانلىقى تەركىبىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم خانلىقلىرىدىن سەمەرقەند خانلىقى، بۇخارا خانلىقى قاتارلىق خانلىقلار مىلادىنىڭ 627 - يىلىدىن 647 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە جۇڭگوغا توققۇز قېتىم سودا ئەلچىلىكى ئەۋەتكەن. تۈرك خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن خانلىقلار يېرىم مۇستەقىل ھالدا بولۇپ، بەزى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى چوڭ ئىشلارنى قىلىشتا، تۈرك خاقانىنىڭ رۇخسىتىنى ئالاتتى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركلەر بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئارىسىدا بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشنىڭ يۈز بېرىشى، خەلقئارا سودا يولىدا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىش ۋە خەلقئارا يىپەك سودىسىدىن كېلىدىغان پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولغان. بۇ كۈرەشتە شەرقىي روما بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان تۈركلەر ئۈستۈن چىققان.

ھەر يىلى دېگۈدەك نەچچە ئون مىليونلىغان رىم تىللاسىغا سىرىسلار ئېلىدىن يىپەك ماللارنى سېتىۋېلىشقا خېلىدىن بېرى چىدىمىغان رىم ھۆكۈمرانلىرى (ئىمپېراتورلىرى) پىلىدىن يىپەك چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا لازىم بولىدىغان كىمخاب، شايى، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق يىپەك ماللارنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن باش قاتۇرۇشقان ئىدى.

ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇ - ئۈمىدلىرى، تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدە ئەمەلگە ئاشتى.

بۇ توغرىدا يونان ئالىملىرى مەلۇمات بېرىدۇ.

VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان يونان ئالىمى زوناراس «تارىخنامە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «بۇرۇن روماليقلار يىپەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بىلمەيتتى. يىپەكنى پىلە قۇرتىنىڭ قۇسىدىغانلىقىنىمۇ بىلمەيتتى».

6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان يونان ئالىمى تېئوفانىس، ئىسمى نامەلۇم بىر ئىرانلىقنىڭ پىلە قۇرتى ئۇرۇقىنى قاچان، نەدىن، قانداق ھىيلە بىلەن ئوغرىلىقچە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىنىڭ 395 - يىلىدىن 1451 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)ئىمپېراتورى ئۇلۇغ يۇستىنيانىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 527 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) شەرقىي روماغا ئېلىپ بارغانلىقى ۋە شۇندىن كېيىن شەرقىي روماليقلار پىلە قۇرتىنى بېقىپ، يىپەك ماللارنى ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ. تېئوفانىس مۇنداق دەپ يازىدۇ:

Altunoq

«ئىمپېراتور يۇستىنىئاننىڭ ۋاقتىدا ئىرانلىق مەلۇم بىر ئادەم شەرقىي روماغا پىلە بېقىپ، يىپەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆگەتكەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن شەرقىي رومالىقلار پىلە بېقىشنى بىلمەيتتى. ھېلىقى ئىسمى نامەلۇم ئىرانلىق سەرسلار ئېلىدە (يىپەك ئېلىدە) ئۇزۇن تۇرغان، ئۇ سەرسلار ئېلىدىن قايتىپ كېتىۋاتقان چاغدا، پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى، يول ماڭغاندا تايىنىدىغان ئىچى كاۋاك ھاسىسىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇن جايلاشتۇرغان. ئاندىن كېيىن پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى ئەشۇنداق ئۇستىلىق بىلەن شەرقىي روماغا ئېلىپ كەلگەن. بۇ ئىرانلىق باھار كېلىش بىلەنلا، پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى ئۈژمە يوپۇرمىقى ئۈستىگە قويغان، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن چىققان پىلە قۇرتى يوپۇرماقنى يەپ چوڭ بولۇپ، بىر جۈپ قانات چىقارغان، ئۇچىدىغان بولغان. رومالىقلار پىلە بېقىپ يىپەك چىقىرىشنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، ئىمپېراتور يۇستىنىئان تۈركلەرگە (كونستانتىنوپولغا - ئىستانبۇلغا كەلگەن تۈرك ئەلچىلىرىگە — ئا.) رومالىقلارنىڭ پىلە بېقىپ، يىپەك چىقىرىش ئۇسۇلىنى كۆرسەتكەندە، تۈركلەر ھاڭ - تاڭ قېلىپ چۆچۈپ كەتكەن.»23

تۈركلەر بىلەن شەرقىي روما ئارىسىدىكى سودا يولى، تۈركلەر ئارقىلىق شەرقىي روماغا ئېلىپ بېرىلىدىغان ماللارنىڭ ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى يىپەك توقۇلمىلىرىنىڭ ئىگىلەيدىغانلىقى، خوتەننى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر يىپەكچىلىكىنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ دۇنياغا مەشھۇرلىقى، پىلە قۇرتى ئۇرۇقىنىڭ «يىپەك مەلىكىسى» توغرىسىدىكى رىۋايەت بويىچە، مىلادىنىڭ 440 - يىلى خوتەنگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ يالغانلىقى، پىلە قۇرتى ئۇرۇقىنىڭ سەرسلار ئېلى (ئاساسەن خوتەن) دىن شەرقىي روماغا ئىسمى نامەلۇم بىر ئىرانلىق راھىب تەرىپىدىن مىلادىنىڭ 550-يىللىرى ئوغرىلىقچە ئېلىپ بېرىلغانلىقى توغرىسىدىكى پاكىتلارنى يۇقىرىدا بىر-بىرلەپ سۆزلەپ ئۆتتۈم. مېنىڭچە شۇ پاكىتلار يېتەرلىك بولسا كېرەك.

ئاخىرقى سۆز

قەدىمكى چاغدىكى ئاسىيادىن ياۋروپاغا بارىدىغان خەلقئارا سودا يولى، يالغۇزلا ئاسىيادىكى خەلقلەر بىلەن ياۋروپادىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي جەھەتتە، قىممەتلىك تاۋارلارنى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش رولىنى ئويناپلا قالماستىن بەلكى مەدەنىيەت جەھەتتە: ئاسىيادىكى خەلقلەر بىلەن ياۋروپادىكى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا ئۆگىنىپ، ئۆز ئارا بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىپ شانلىق مەدەنىيەت يارىتىشىدىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك تۈرتكىلىك رولىنى ئوينىغان.

خەلقئارا سودا يولىدا، سودا كارۋانلىرى، ئەلچىلەر، ساياھەتچىلەر، غەربتىن شەرققە، شەرقتىن غەربكە مۆكىدەك ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. بەزىدە بولسا، تاجاۋۇزچىلىق

مەقسىدى بىلەن سەپەرۋەر قىلىنغان تۈمەنلىگەن قوشۇنلارمۇ، سودا ئەلچىسى يـاكى ئاددى سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان جاسۇسلارمۇ قـاتناپ تۇراتتى. غەرب بىلەن شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى يۈرگۈزگەندىن تاشـ قىرى مەخپى ئاخبارات يىغىش ئىشلىرىنى قىلاتتى. بـاشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 550 - يىللىرى ئىسمى نامەلۇم بىر ئىرانلىقنىڭ ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى ئوغرىلاپ، مەخپى هالدا شەرقىي روماغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، يىپەك ئىشلەپچىقىرىشتا هۆكۈم سۈرگەن نـەچچە مىڭ يىللىق سىرنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ تاشلىغان. شۇ ئىرانلىق پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى شەرقىي روماغا يەتكۈزۈپ بېرىشـ تىن بۇرۇن شەرقىي روما ئىمپېراتورى ئـۇلۇغ زوستىنىان (مىلادىنىڭ 527 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) بىلـەن شۇ مەسىلە تـوغرىسىدا سۆزلەشكەندە، يوستىنىان، ئەگەر ئىرانلىق راهىب پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى سېرىسلار ئېلىدىن ئوغـرىـلاپ ئېلىپ كېلەلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا ناهايىتى قىممەت باهالىق ئىنئام بېرىدىغان بولغان.

ئېهتىمال، ئىرانلىق راهىب خىرىستىئىيان مۇرىتى بولغانلىقتىن، يـوستىنىاننىڭ ئالىدىغان قىممەت باهالىق ئىنئامغا قىزىققانلىقى ئۈچۈن، سېرىسلار ئېلىدىن پىلە قۇرتىنىڭ ئۇرۇقىنى ئوغرىلاپ، شەرقىي روماغا يەتكۈزۈپ بەرگەن. مانا شۇ ۋەقەدىن تـەخمىنەن 140 يىل بـۇرۇن (مىلادىنىڭ 424 - يىلى) غەربنىڭ سۈزۈك، رەڭـلىك شىشە ياساشتىكى مەخپى سىرىنى ئاق هون سودىگەرلىرى (ئۇلۇغ ياۋچىلار) جۇڭگوغا بىلدۈرۈپ قويغان. شۇنىڭدىن بـۇرۇن جـۇڭگو رەڭلىك شىشە ياساشنى بىلمەيتتى. ئۇلار رەڭلىك شىشىنى ناهايىتى يۇقىرى باهادا غـەربتىن (سۈرىيىدىن) سېتىۋېلىشقا مەجبۇر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خـەنسۇلار ئۆزلىرىدىن بىرى رەڭلىك شىشە ياساشنىڭ سىرىنى غەربتىن بىلىۋېلىشقا ئورۇنۇپ كەلگەن ئىدى. بۇنداق ئورۇنۇش مىلادىنىڭ 424-يىلى ياۋچىـ لارنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمەلگە ئاشتى. بۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي پاكىتلار مۇنداق:

«شىمالىي سۇلالىلار تـارىخى» دىكى خـاتىرىگە ئـاساسلانغاندا، شىمالىي ۋې خانلىقى (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگـەن) نىڭ خانى توباتاۋنىڭ ۋاقتىدا، (مىلادىنىڭ 424 - يىلىدىن 452 - يىلىغىچە خـان بولغان) مىلادىنىڭ 424 - يىلى ئۇنىڭ پايتەختىگە كـەلگەن ئاق هون سودىگەرلىرى (ئۇلۇغ ياۋچىلار) تـاغدىن رودا ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى ئېرىتىپ رەڭلىك شىشە ياسىغان. بۇ شىشىلەر، غەربنىڭ رەڭـلىك شىشىلىرىدىنمۇ پاقىراق، چىرايـلىق چىققان. بۇنداق رەڭلىك شىشىنى كۆرگەنلەر هـەيران قېلىشىپ، ئىلاهىي شىشىلەر، دېيىشكەن. ئـاق هون سودىگەرلىرى رەڭلىك شىشە ياساشنى خەنسۇلارغا ئۆگەتكەن.

شۇنىڭدىن باشلاپ، سۈرىيە، يونانلىقلارنىڭ رەڭلىك شىشىنى مونوپولىيە قىلىۋېـ

لىش ھوقۇقى پاچاقلىنىپ كەتكەن. قەدىمكى تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلىغاندا، بىرەر مەملىكەت ياكى خەلقنىڭ ئىجاد قىلغان بىر خىل تېخنىكىسى غەرب ئەللىرىدە پۈتۈنلەي، قەتئىي مەخپىي ئىدى. شۇنىڭغا قارىغاندا، توباتاۋ شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭغا كەلگەن ئاق ھون سودىگەرلىرىنىڭ رەڭلىك شىشە ياساش تېخنىكىسىنى بىلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ قالغان بولسا كېرەك. ئەگەر ئەھۋال بىزنىڭ قىياسىمىزدەك بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا توباتاۋ ئاق ھون سودىگەرلىرىگە نىسبەتەن بىرەر كۈچ ئىشلىتىپ، ئۇلارنى رەڭلىك شىشە ياساش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىشكە مەجبۇرلىغان ياكى ناھايىتى يۇقىرى باھالىق بەدەل بېرىشكە ۋەدە قىلىپ ئۇلارنى ئالدىغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىرانلىق راھىب بىلەن ئاق ھون (مىلادىنىڭ 420 - يىللىرىدىن 565 - يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) سودىگەرلىرى ماددىي مەدەنىيەت ئىچىدە ناھايىتى ئەسىل، قىممەتلىك بولغان يىپەك بىلەن رەڭلىك شىشىنى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سىرلىرىنى بىلمەيدىغانلارغا مەلۇم قىلىپ قويغان مەدەنىيەت ئوغرىلىرى — جاسۇسلىرى بولسىمۇ، مەلۇم نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلار شەرقىي روما بىلەن جۇڭگونىڭ ماددىي - مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان.

خەنسۇلار ئۇيغۇرلاردىن ۋە ئۇيغۇرلار ئارقىلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتكە دائىر نۇرغۇن ئەسىل، قىممەتلىك بايلىقلارغا ئىگە بولغان. جاڭچيەن مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىككىنچى قېتىم كېلىپ قايتىدىغان چاغدا، ئۇ، ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن ئۈزۈم، بېدە ئېلىپ كەتكەن، ئۈزۈم بىلەن بېدە پادىشاھ خەن ۋۇدىنىڭ ناھايىتى قەدىرلەپ ئېتىۋار بېرىشىگە ئېرىشكەن. پادىشاھ ئوردىسىنىڭ ئەتراپلىرىدا ئۈزۈملۈك باغلار، بېدىلىكلەر پەيدا بولغان. بولۇپمۇ بېدە ئاتنىڭ ئاساسلىق يەم - خەشەكلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئات ئۆستۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى، شۇ چاغدا خەن ۋۇدى ھونلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشلاردا ئاتلىق قوشۇننىڭ بەكمۇ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان ئىدى. ئۇ جەڭ ئاتلىرىنى ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئىدى. جاڭچيەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىشىدا، ئۈزۈم بىلەن بېدىدىن باشقا يەنە، زىغىر، قارا مۇچ، پىياز، تۇرۇپ، قوغۇن، تاۋۇز، كاۋا قاتارلىقلارنىڭ ئۇرۇقلىرىنىمۇ ئېلىپ كەتكەن. شۇنىدىن باشلاپ ئەشۇ نەرسىلەر جۇڭگونىڭ زېمىنىدا تېرىلىشقا باشلىغان. دەل شۇ چاغدا ياڭاق بىلەن ئانار كۆچىتىمۇ ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن ئىچكىرىگە كەلتۈرۈلگەن.

خەنسۇلار مىلادىنىڭ V ئەسىرگىچە پاختىدىن رەخت ئىشلەپچىقىرىشنى بىلمەيتتى. پەقەت V ئەسىردىلا كېيىز ئۇرۇقى (چىگىت) تۇرپاندىن ئىچكىرىگە كەلتۈ-

رولگەندىن كېيىنلا پاختا رەخت ئىشلەپچىقىرىش باشلانغان. ئۇنىڭغىچە خەنسۇلار پاختا رەختلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ۋە باشقا مەملىكەتلەردىن ئېلىپ كېلەتتى.

قەدىمكى چاغلاردا، قۇشقاۋ، پىپا، بالابان قاتارلىق مۇزىكا ئەسۋابلىرى ئىراندىن جۇڭگوغا كىرگەن بولسا، داپ، ناغرا، نەي، سۇناي قاتارلىق مۇزىكا ئەسۋابلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن (ئۇيغۇرلاردىن) كىرگەن. بولۇپمۇ سۈي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار جۇڭگو مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. مىلادىنىڭ 579 - يىلى كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ بىكە (مەلىكە)لىرىدىن ئاسىنا بىكە، شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى جۇشۇەندىغا ياتلىق قىلىنغاندا، تۈرك خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ئوتۇكەندىن چاڭئەنگە (شىئەنگە) ئاسىنا بىكە بىلەن بىللە سۇجاۋا ئاتلىق مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازى كەلگەن، ئۇ كۇچالىق بولۇپ، سۈي سۇلالىسى ۋاقتىدا چاڭئەندە ئۇزۇن مۇددەت تۇرغان. سۇجاۋا شۇ مەزگىلدە، جۇڭگو مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بەكمۇ تۆۋەن، نامراتلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىش، ئۇنىڭ سەنئىتىنى ناھايىتى يۇقىرى كۆتىرىش ئۈچۈن مۇكەممەل بولغان توققۇز يۈرۈش مۇزىكا سىستېمىسىنى بەرپا قىلغان. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1 - كۇچا مۇزىكىسى
2 - قەشقەر مۇزىكىسى
3 - بۇخارا مۇزىكىسى
4 - سەمەرقەند مۇزىكىسى
5 - غەربىي لىياڭ مۇزىكىسى
6 - ھىندى مۇزىكىسى
7 - كورېيە مۇزىكىسى
8 - چىڭ مۇزىكىسى
9 - لىخۇا مۇزىكىسى

بۇنىڭ ئىچىدە، چىڭ مۇزىكىسى بىلەن لىخۇا مۇزىكىسى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىسى ئىدى. بۇندىن باشقا يەتتە خىل مۇزىكىنىڭ ئىچىدىن ھىندى مۇزىكىسى بىلەن كورېيە مۇزىكىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان بەش خىل مۇزىكا كۇچا مۇزىكىسىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئىدى. سۇجاۋا، پىپا چېلىشقا ناھايىتى ئۇستا بولۇپ، شۇ چاغدا جۇڭگودىن ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان بىرەر مۇزىكانت چىققان ئەمەس. شۇڭا ئۇ، مۇزىكا ئۇستازى دېگەن ھۆرمەتلىك نامغا ئىگە بولغان.

جۇڭگو، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە سۇجاۋا يارىتىپ بەرگەن توققۇز يۈرۈش مۇزىكا سىستېمىسى ئاساسىدا 640 - يىلى ئون يۈرۈش مۇزىكا سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1 - كۇچا مۇزىكىسى
2 - قەشقەر مۇزىكىسى
3 - تۇرپان مۇزىكىسى
4 - غەربىي لىياڭ مۇزىكىسى

5 - بۇخارا مۇزىكىسى
6 - سەمەرقەند مۇزىكىسى
7 - كامبودژا مۇزىكىسى
8 - كۇرىيە مۇزىكىسى
9 - يەن مۇزىكىسى
10 - چىڭ شاڭ مۇزىكىسى

مانا شۇ ئون يۈرۈش مۇزىكا سىستېمىسى ئىچىدە ئالتە خىل مۇزىكا (بۇنىڭغا تۇرپان مۇزىكىسى قوشۇلغان) كۇچا مۇزىكىسىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى غەربىي لياڭ مۇزىكىسىمۇ، مەلۇم دەرىجىدە خەنزۇ مۇزىكىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھون مۇزىكىسى بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئىدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى كۇچا ئۇسسۇلىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىمۇ، ئۇيغۇر مىللىي ھەيكەلتاراشلىق بىلەن رەسساملىقنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلغان بۇددا سەنئىتىمۇ (ئاساسەن ھەيكەلتاراشلىق ۋە رەسساملىق) خەنسۇلارنىڭ ھەيكەلتاراشلىق ۋە رەسساملىق سەنئىتىگىمۇ كۈچلۈك تەسىر قىلغان. بۇنىڭغا دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيدىكى ھەيكەللەر، تام سىزما رەسىملىرى ئىسپات بولىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خوتەنلىك ئۇيغۇر رەسسامى يۈچىزىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن شىئەنگە كېلىپ ساكيامۇنىنىڭ تىپىك سۈرىتىنى سىزىپ بەرگەن. جۇڭگو رەسساملىرى بۇددا رەسساملىقىدىكى رەسىم سىزىش سەنئىتىنى ۋە غەرب ئەللىرىدىكى ئادەملەرنىڭ رەسىمىنى سىزىش سەنئىتىنى ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن. چۈنكى، يۈچىزنىڭ رەسساملىقتا (غەرب ئۇسلۇبىدىكى رەسساملىقتا) تەڭدىشى يوق رەسسام ئىدى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ (پەلسەپە بىلەن ئەدەبىياتىنىڭ) بېيىشى ۋە يۈكسىلىشىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسىدىن ئاجرىتىپ قاراش تولىمۇ بىمەنىلىك بولىدۇ. بۇددا دىنى ئەڭ دەسلەپ جۇڭگوغا تارقىلىشىدىن بۇرۇن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىلتىز تارتقان ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر بۇددىست راھىبلار III ئەسىردىن باشلاپ بۇددا دىنىنى جۇڭگوغا تونۇشتۇرۇشقا كىرىشكەن. بۇنىڭغا كۈچالىق ئۇلۇغ بۇددىست پەيلاسوپ ۋە مەشھۇر تەرجىمان، شائىر كوماراجىۋانى مىسال كەلتۈرۈش يېتەرلىك.

كوماراجىۋا (مىلادىنىڭ 344 - يىلى تۇغۇلۇپ 431 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، كىچىك ۋاقتىدا، دادىسىغا ئەگىشىپ، ھىندىستانغا بارغان. ئۇ ھىندىستاندا كۆپ يىللار تۇرۇپ، بۇددىزم ئەقىدىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. شۇ چاغلاردا، بۇددىزم تەلىماتىدا، ماخايانا ۋە خىنايانا، دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ ئىككى مەزھەپ - ئىككى ئېقىم بار ئىدى. كوماراجىۋا بۇ ئىككى چوڭ مەزھەپ ئىچىدىن خىنايانا مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ ھىندىستاندىن قايتىپ كېلىۋاتقان چاغدا، قەشقەردە سۇرى ئاسۇما

AltunOq

ئاتلىق بىر بۇددا راھىبىغا يولۇققان ۋە ئۇنىڭدىن ماخىيانا مەزھىپىنى ئۆگىنىپ، بۇرۇن قوبۇل قىلغان خىنايانا مەزھىپىدىن ۋاز كەچكەن. كوماراجىۋا قەشقەردىن ئۆتۈپ ئاقسۇغا كەلگەندە، ئاجايىپ بىر راھىبقا يولۇققان. ئۇ ئۆزىنى دۇنيادا تەڭدىشى يوق راھىب دەپ ھېسابلاپ، ھەمىشە ماختىنىپ، «ئەگەر بۇددا ئەقىدىلىرى بويىچە بىرەر كىشى مەن بىلەن مۇنازىرىلىشىپ، مېنى يېڭەلىدىغان بولسا، ئۇنداق كىشىگە بېشىمنى كېسىپ بېرىمەن» دەيدىكەن. كوماراجىۋا، شۇ راھىب بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ئۇنى يېڭىپ قويىدۇ. بۇ ۋەقە، غەربىتىكى بۇددا دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ. كوماراجىۋانىڭ داڭقى غەرب ئەللىرىگە تارقىلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كۇچا خانى ناھايىتى چوڭ پەخىرلىنىش ھېسسىياتىغا كېلىپ، كوماراجىۋانىڭ ئالدىغا ئاقسۇغا كېلىپ، ئۇنى ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن كۇچاغا ئېلىپ كېتىدۇ. كوماراجىۋانى كۇچا دۆلىتىنىڭ پىرى - ئۇستازى دەپ جاكالايدۇ.

تارىختىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغانىدەك، كوماراجىۋا مەلۇم سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 385 يىلى ھازىرقى گەنسۇنىڭ ئۇۋۇيغا كەلگەن. ئۇ شۇ جايدا 15 يىل تۇرغان. كوماراجىۋا مانا شۇ مەزگىلدە، خەنزۇ يېزىقىنى (تىلىنى) پۇختا، مۇكەممەل ئۆگەنگەن.

شۇ چاغلاردا، جۇڭگو تارىخىدا «ئىككى جىن سۇلالىسى» بىلەن «شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرى» دەپ ئاتالغان ناھايىتى قالايمىقان (ئاساسەن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى) بىر دەۋر ئىدى. جۇڭگودىكى بەزى خانلىقلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى، بۇددا دىنىنىڭ نادان، ساددا خەلقلەرنى ئاسانلا ئالداپ كېتەلەيدىغان پاسسىپ ئىدىيىسىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى بىخوتلاشتۇرۇپ، ئۆزلىرىگە قارشى چىقمايدىغان يۇۋاش پۇقرالارغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھېچ نەرسىگە قارىماي بارلىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ بۇددا دىنىنى تەشەببۇس قىلىۋاتقان ئىدى. بۇددا دىنىغا كۈچلۈك تەرەپدار بولغان كېيىنكى چىن خانلىقى (384 — 417) نىڭ خانى ياۋشىن (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 415 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 401 - يىلى كوماراجىۋانى تەكلىپ قىلىپ شىئەنگە ئېلىپ كەلگەن ۋە ئۇنى دۆلىتىنىڭ پىرى ئۇستازى دەپ جاكالىغان. ياۋشىننىڭ ياردىمى بەرگەن كەڭ ئىمكانىيىتىدىن پايدىلانغان كوماراجىۋا، شىئەندىكى مەشھۇر بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىرىدە، 3000 شاگىرتقا بۇددا ئەقىدىلىرىدىن دەرس بەرگەن. ياۋشىنمۇ دائىما ئىبادەتخانىغا بېرىپ ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلىغان. كېيىنكى چاغلارغا كېلىپ ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىر نەچچىسى «دانىشمەن - ئەۋلىيا» دېگەن نامغا ئىگە بولغان.

كومىراجىۋا شىنجاڭدا بىردا ئەقىدىلىرىدىن دەرس ئۆتكەندىن تاشقىرى، بىردا نوملاردىن 384 جىلدلىق 74 پارچە كىتابنى قەدىمكى ھىندى تىلىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇندىن باشقا بەدىئىيلىكى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان بۇددا رىۋايەتلىرىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئەسەرلەرنى قەدىمكى ھىندى تىلىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ قولىدىن چىققان تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ تىلى بەكمۇ راۋان، مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇپمۇ، چۈشىنىشلىك بولغان.

كومىراجىۋانىڭ دىن، پەلسەپە، ئەدەبىيات ساھەسىدىكى پائالىيىتى، جۇڭگو بۇددىزم پەلسەپىسىنىڭ ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئۇلۇغ بۇددىست پەيلاسوپ، داڭلىق تەرجىمان، تالانتلىق شائىر دېگەن نامغا ئىگە بولغان.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ، XV ئەسىرگىچە (ئۇلۇغ ساياھەتچى ماگېللان غەرب بىلەن شەرق ۋە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى دېڭىز ئوكيان يولىنى ئاچقۇچە ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولى (ئاتالمىش يىپەك يولى) يالغۇزلا غەرب بىلەن شەرق ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئارقىلىق ئىقتىساد ئالماشتۇرۇش يولى بولۇپلا قالماستىن، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا، شانلىق، يۈكسەك مەدەنىيەت يارىتىشتا ئالتۇن كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئوينىغان. بولۇپمۇ بۇ ئۇلۇغ تارىخىي مۆجىزە يارىتىشتا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئاساسىي (ئۆتكۈزۈش ۋە تونۇشتۇرۇش جەھەتتە) رولىنى ئوينىغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئۆز تارىخىنىڭ ئۇزاق داۋام قىلغان قەدىمكى باسقۇچلىرىدا، ئىران ئەھمانىيلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىدىن 328 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، گىرېك باكتىرىيە پادىشاھلىقى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن). ياۋچىلار دۆلىتى بولغان توخارىستان (مىلادىدىن 150 بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، كوشان ئىمپېرىيەسى (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاق ھون ئىمپېرىيەسى (مىلادىنىڭ 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قەدىمكى چاغدىكى شانلىق مەدەنىيىتىنى يارىتىشقا قاتناشقان بولسا، تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى ناھايىتى يۈكسەك مەدەنىيەتنى يارىتىشچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان ئىدى.

تۈرك خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

A. رىۋايەت بويىچە

ئەل خان

قاي (تۆغقىنى) (ئوغلى) توققۇز ئوغۇز

؟!

ئاپابەگ ئەل كەل نەشاتۇر

نۇر تۈرك شاد

نۇر تۈرك شاد

ئاشىنا بەلگە شاد

(بۇ تۈركلەرنىڭ **440** - يىللىرىدىكى خانى بولۇشى مۇمكىن)

چوڭ يابغۇ تۇرۇم

(بۇ تۈركلەرنىڭ 535 - يىلدىكى خانى ئىدى)

B هەقىقى تارىخي پاكىتلار بويىچە

1. **چوڭ يابغۇ تۇرۇم** (535 — ؟)

2 - تۇمەنخان

(بۇ چوڭ يابغۇ تۇرۇمنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ 535 - يىلدىن 551 - يىلغىچە تۈركلەرنىڭ خانى، 551 -يىلدىن553-يىلغىچە كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ خاقانى بولغان)

3 - مۇقان خاقان	553 — 576
5 - تاۋار خاقان	676 — 581
5 - ساۋارلو (باغائىشبارا) خاقان	581 — 587
6 - چور باغا خاقان	587 — 588
7 - توڭگا تۇران خاقان	588 --- 600

شەرقىي تۈرك خاقانلىرى

1 - كىمىن تىزرى خاقان	603 — 609

2- سىۋار خاقان 609 — 619

3 - چولوك خاقان 619 — 621

4 - قارا خاقان 621 — 630

5 - سىربا خاقان 630 — 646

6 - چېبى خاقان 646 — 647

7 - ئىبى تولو خاقان 647 — 653

8 - چىنجو يابغۇ خاقان 653 — 659

9- ئىچىنى تورچى خاقان 659 — 676

10 - توچى خاقان 676 — 678

11 - ئىچىنى كورپور چور خاقان 678 — 682

12 - ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقان 682 — 692

13 - قاپاغان خاقان 692 — 716

14 - بىلگە خاقان 716 — 734

15 - ئاسىنا بىلگە خاقان 734 — 739

16 - بىلگە قۇتلۇق خاقان 739 — 741

17 - غىنكى خاقان 741 — 742

18 - سۈيىن خاقان 742 — 742

19 - ئۆزمىش خاقان 742 — 744

20 - بولمىش خاقان 744 — 745

682 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈرك شاھزادىسى ئاشىنا قۇتلۇق ئىسيان كۆتىرىپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى تولۇق ئەسلى ھالىغا كەلتۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەر ئاشىنا قۇتلۇق ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقان (ئەلنى تىرىلدۈرگۈچى قۇتلۇق خاقان) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

غەربىي تۈرك خاقانلىرى

1 - ئىستېمى خاقان 552 — 576

2 - بىلگە تاردو خاقان 576 — 603

چوڭ يابغۇ تۇرۇمىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىستېمى خان مىلادىنىڭ 552 - يىلى ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقى قۇرۇلغاندا، ئۇلۇغ خاقان تۈمەنخاننىڭ (ئاكىسى) تەيىنلىشى بىلەن كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا يابغۇ ئۇنۋانىدا ھۆكۈمران بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى بىلگە تاردو خاقانمۇ ئاتىسى ئىستېمىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇلۇغ خاقان تاۋار خاننىڭ تەيىنلىشى بىلەن تاردو يابغۇ (غەربىي يابغۇ) بولغان. لېكىن ئىستېمى يابغۇ بىلەن تاردو يابغۇ گەرچە كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرىدىغان ھۆكۈمرانلاردىن بولسىمۇ، تارىختا ئۇلارنىڭ ئوينىغان رولىغا

قاراپ، ئۇلارنىمۇ ئۇلۇغ خاقانلا قاتارىغا قويىدۇ.

3- ئاپا خاقان 576—593
4- ئىنال خاقان 593—600
5- چولو خاقان 600—611
6- شىخوي خاقان 611—618
7- تون يابغۇ خاقان 618—630
8- باغاتور سىۋار خاقان 630—631
9- سى يابغۇ خاقان 631—633
10- باغاشا تولو خاقان 633—634
11- ئىشپارا تېرىشتۇڭگا خاقان 634—639
12- باغاتور ئىبى خاقان 639—640
13- ئىبى تولو خاقان 638—653
14- ئىبى ئىشپارا يابغۇ خاقان 640—642
15- ئىبى شاد كوي خاقان 645—649
16- ئۇلۇغ ئىشپارا خاقان 651—658
17- چىنچو يابغۇ خاقان 653—659
18- ئىچمىنى تورچى خاقان 670—779
19- ئىچمىنى كۆرفورچور خاقان 679—682
20- ئىچمىنى تويچا خاقان 682—700
21- ئوجىلى 700—706
22- سوگو خاقان 706—711
23- سۇلۇ خاقان 711—738
24- توقسىن خاقان 738—739
25- باغاتارقان خاقان 739—742
26- ئىل ئىتمىش قۇتلۇق بىلگە خاقان 742—753
27- تەڭرى بولمىش خاقان 753—766

ئىزاھات:

① يىلماز ئوز تونا: «تۈركىيە ئومۇمىي تارىخى» تۈركچە، 1- توم 85 - بەت.

②③ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، 450 -، 449 -، 451 - بەتلەر.

④⑤⑥ «ئۆزبېگىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، 147، 148- بەتلەر

⑦ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» خەنزۇچە، 67 - جىلد.

⑧ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» خەنزۇچە، 302 - 301 - بەتلەر.

⑨ قەدىمكى چاغلاردا رىۋالەتلار ئاسىيانىڭ شىمالىدا ياشىغان خەلقلەرنى «ستىپىيەلىكلەر» دەپ ئاتىغان.

⑩⑪⑭⑯⑰⑱⑮㉓㉔ «جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى قاتناش تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 1 - كىتاب، 31- 30-، 32-، 34-، 54-، 54-، 70-، 59-، 70-، 77-، 77-، بەتلەر.

⑫ بېنگو: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» خەنزۇچە، 2 - جىلد، 96 - بەت.

⑬ «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى، قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»

⑲ ئىماۋىن تېغى - ھازىرقى پامىر تېغى.

⑳㉑ «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلار»، ئۇيغۇرچە، 26-، 40 - بەتلەر.

㉒ بېنگو: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە».

AltunOq

ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى

خېيدىر تۆمۈر

1. ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا يېزىشنىڭ زۆرۈرلىكى

1931-يىلىدىن 1935-يىلىغىچە داۋام قىلغان قىزىل دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا كۆلىمى بىر قەدەر كەڭ، ئىجتىمائىي ئۈنۈمى پارلاق بولغان ئىنقىلابىي ھەرىكەت بولۇپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى جان پىدالىق بىلەن كۆرەش قىلغان شانلىق بىر تارىخ شۇنداقلا بىر ھېسابتا غەلىبە قازىنىپ ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قانلىق بىر تارىخ. غەلىبە شۇ بولدىكى: بۇ ئىنقىلاب ئىلگىرىكى ئىستىبدات ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ چىرىكلەشكەن ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ جەمئىيەتنى تەرەققىياتقا باشلاپ ماڭدى. خەلقنى جاھالەت-نادانلىقتىن قۇتقۇزۇپ مەدەنىيەت-مەرىپەت يولىغا باشلىدى؛ مەغلۇبىيەت شۇ بولدىكى: قانلىق كۆرەشلەر قىلىپ قۇربان بېرىشلەر بەدىلىگە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئىنقىلاب مېۋىسى جاللات شىڭ شىسەيگە تارتتۇرۇپ قويۇلدى.

مەڭگۈ ئېسىمىزدىن چىقمايدىغان بۇ تارىخىي مەغلۇبىيەتنى ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار كاساپىتىدىن بولغان دەپ خۇلاسىلاشقان بولىمىز. ئىچكى ئامىللار يەنە ئىككى قىسىمغا بۆلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئۆزىمىزنىڭ نادانلىقى ۋە ئىتتىپاقسىزلىقىمىز؛ ئىككىنچىسى قارا نىيەت ماجۇڭيىڭنىڭ بىزنىڭ مىللىي ئىنقىلابىي ھەرىكىتىمىزگە ئارىلاشقانلىقىدىن ئىبارەت.

چۈنكى ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا ئاساسەن ئىككى تۈپ مەقسەت بىلەن چىققان: ئۇنىڭ بىرىنچى مەقسىتى شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش يولى بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ شىنجاڭدىن ئىبارەت كەڭ زېمىنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش؛ ئىككىنچىسى ئەگەر يۇقىرىقى مەقسەتكە يېتەلمىسە، شىنجاڭدا كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ يۈرگۈزۈپ، بايلىق توپلاپ، يەنە ئۆز جايىغا قايتىپ كېتىشتىن ئىبارەت. دېمەك ئۇ، شىنجاڭغا ھەر مىل-

لەت خەلقىنىڭ مىللىي ئىنقىلابى ھەرىكەتلىرىگە ياردەم بېرىش مەقسىتىدە چىققان ئەمەس. بەلكى مىللىي ئىنقىلابىمىزغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ يـاۋۇز مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن چىققان. ئۇنىڭ شىنجاڭدا قـىلغان ــ ئەتكەن ئىشلىرى يۇقىرىقى قارا نىيىتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئەپسۇسكى نىيىتى بۇزۇقنىڭ قازىنى تۆشۈك دېگەندەك مـاجۇڭيىڭ چـىقىپ بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا ئارىلىشىپ، بۇزغۇنچىلىق سېلىش نەتىجىسىدە قۇربان بېرىشلەر بە-دىلىگە قولغا كەلتۈرگەن ئىنقىلاب مېۋىمىزنى بىزگىمۇ يوق، ئۆزىگىمۇ يوق قىلىپ، ئاخىرقى ھېسابتا بىزنى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى شۇنداقلا ئۆزىمۇ ھالاك بولدى.

دېمەك ئۇنىڭ بىزنىڭ مىللىي ئىنقىلابى ھەرىكىتىمىزگە سالغان زىيانكەشلىـكى ئىنتايىن ئېغىر. قىلغان ئىشلىرى ئىنتايىن قەبىھ ۋە پـاجىئەلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا يېزىش ئالاھىدە زۆرۈردۇر.

2. ماجۇڭيىڭنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

ماجۇڭيىڭ (گاسىلىڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گەنسۇ ئۆلكىسى مـونگو يېزىسىدىن بولۇپ، مىلىتارىست ماپۇفاڭ بىلەن ئاتا جەمەت تۇغقان. ئۇنىڭ ئاتىسى ماباۋ نىڭخەي ئارمىيىسى ئاتلىق 11ــباتالىيون كوماندىرى (يىڭجاڭ) ئىدى. ماباۋ كېسەل بولۇپ ئۆيىدە داۋالىنىۋاتقاندا ماجۇڭيىڭ گەرچە 17 ياشتا بولسىمۇ ئاتىسىنىڭ ئـورنىغا مۇۋەققەت يىڭجاڭ بولىدۇ. كـىچىكىدىن گازارمىدا ئـەسكەرلەر ئـارىسىدا چوڭ بولغان ماجۇڭيىڭ مىلتىق ئېتىش، قىلىچۋازلىق قىلىش، ئاتلىق مەشق قىلىشتەك ماھارەتلەرنى ئىگىلەپ، خاراكتېرجەھەتتە قورقماس، جەڭگىۋارلىك، قارام ئادەم بولۇپ ئۆسىدۇ.

ئۇنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە قىلغان ئىش ــ ھەرىكەتلىرى 1928ــيىلىدىن باشـلىنىدۇ. 17 يېشىدا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا يـىڭجاڭ بولغاندىن كـېيىن ئۆز ئالدىغا بىرەر ئىش قىلىپ نام چىقىرىش قارا نىيىتى پەيدا بولىدۇ. ئەمما ماپۇچىڭ، ماپۇفاڭلار ئۇنىڭ بىردىنبىر رەقىبى ئىدى. ماجۇڭيىڭغا ھەر جەھەتتىن توسقۇنلۇق قىلىپ يول بەرمەيتتى. ئۇلار ئاتىسىغا تـايىنىپ قـوراللىق خىلىنى، ئاتىنىڭ ياخشىسىنى ئېلىپ ماجۇڭيىڭنى كۈچ جەھەتتە سۇندۇرۇپ، پاسسىپ ناچار ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قوياتتى. ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلغانلىقىنى ئۆزىگە خـورلۇق ھېس قىلغان ماجۇڭيىڭ، ئۆز ئالدىغا بىرەر ئىش قىلىش ئـارقىلىق رەقىبلىرىنى سۇندۇرۇپ ئۈستۈنلۈك ئېلىش ئۈچۈن ماتىڭ، مـاخۇسەن قاتارلىق 7 كىشى بىر گۇرۇھ ئۇيۇشتۇر-رۇپ ئـىش بـاشلىماقچى بولىدۇ. ئۇلار ھەر خىل چارەــتەدبىرلەرنى قـوللىنىپ، مىلىتارىستلارنىڭ گەنسۇ رايونىدا باشباشتاقلىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ،

خەلقنى دەھشەتلىك ئېزىپ، بالايى-ئاپەتكە دۇچار قىلغان ۋەزىيەتتىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، خەلقنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، پۇرسەت بولسىلا كۈچ توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىر قانچە يىل ئۇرۇش قىلدى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى غايىسى غەربىي شىمالدىكى ئۆلكىلەردىن بىرەرسىنى ياكى بىرەر رايوننى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا بۆلۈنمە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ باش كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئۇ-رۇش داۋامىدا ماجۇڭيىڭ يۇرت-يۇرتلاردا پاراكەندىچىلىق تۇغدۇرۇپ نۇرغۇن قان تۆكتى ۋە قىرغىن بولۇشقا سەۋەب بولدى. ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن كۆ-رەش نىشانىسىنى دۆلەت ئارمىيىسىگە (گومىنداڭ ئارمىيىسىگە) قارشى تۇرۇش دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مىلىتارىستلار ئارا ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا گاھى غەلىبە قىلىپ ئۇلغايدى، گاھى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ بارارجايىنى تاپالماي قالدى. بىر مەزگىل جىياڭ گەيشىنىڭ ئالدىغا بېرىپ مەلۇم قىسىمدا ھەربىي مۇشاۋىر بولۇپ ئىچكى ئۇرۇشقا قاتناشتى. لېكىن ئۇ ئەسكەرسىز قۇرۇق مۇشاۋىرلىقتىن گەنسۇغا قايتىپ كونا قو-شۇنلىرىنى قۇراشتۇرۇپ، ئەمەلىي كۈچ توپلاپ بىرەر ئىش قىلمىشنى ئويلاپ گەنسۇغا قايى-تىپ كەلدى ۋە كونا قوشۇنلىرىنى توپلاپ شۈيجۇدىكى 7 ناھىيە، گەنشۈيدىكى 4 ناھى-يىنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر ئۆلكە، قۇرماقچى بولدى. خېشى رايونىغا ھېچكىم-نى كىرگۈزمەستىن ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان مابۇفاڭ ماجۇڭيىڭنىڭ بۇ رايوندا پەيدا بولغانلىقىنى ئۆزىگە بولغان تەھدىت دەپ ھېسابلاپ، پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ ماجۇڭيىڭنى يوقىتىشقا ئاتلاندى. بۇ قېتىمقى ئەۋەزىمىي ھوجۇمغا تاقابىل تۇرالمى-غان ماجۇڭيىڭ قېچىپ جىيايۈگۈەندىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن جىيايۈگۈەندىن كىرىش ئىمكانىيىتىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان ماجۇڭيىڭغا تار-قىلىپ كېتىش ياكى غەربكە سىلجىپ شىنجاڭغا چىقىشتىن باشقا يول قالمىغان ئىدى.

دەل شۇ چاغدا قومۇلدا دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغىلىپ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى-گە قارشى كۆرەش بولۇۋاتاتتى.

3. ماجۇڭيىڭنىڭ تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا چىقىشى

ماجۇڭيىڭ تۇنجى قېتىمدا، 1931-يىلى 5-ئايدا شىنجاڭغا چىقتى. بۇ چاغ-دا قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالغىنىغا بىر قانچە ئاي بولغان ئىدى. قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ياردەم بېرىمەن دەپ 36-دىۋىزىيە نامى بىلەن چىققان ما-جۇڭيىڭنىڭ ئەمەلى ئادەم كۈچى 5-6 يۈزگە، قورال سانى 90 نەچچە تالغا يې-تەتتى. كۆپ قىسمى قىلىچ، نەيزە بىلەن قوراللانغان بۇ قوشۇننى ئۇ ئۆز زوڭتۇيى-گە (كالونناغا) ئايرىپ قوماندانلارنى ئالاھىدە تەيىنلىدى. ئۆز ئىنىسى ماجۇڭجى

پىيادە ئەسكەرلەر قىسمىدا باشلىق بولدى، بۇ قىسىمدا 200 گە يېقىن پىيادە
ئەسكەر بار ئىدى. تۆرۈق ئاتلىقلار دەپ ئاتالغان زوڭدويدە يۈز ئاتلىقتىن ئارتۇق
ئەسكەر بولغانىدىن تاشقىرى قالغان قىسىملار 30—40 ئاتلىق ئەسكەردىنلا ئىبا-
رەت ئىدى. گەرچە بۇلاردا ئادەم ئاز، قورال ناچار بولسىمۇ جەڭگىۋار روھى ئۈستۈن ئىدى.
شۈيچۈدىن چىقىپ 20 نەچچە كۈن يول يۈرۈپ كەلگەن بۇ قىسىم شىڭشىڭشيادا بىر
مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ كۆپلىگەن غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. ئاندىن
قۇمۇل شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بى-
لەن بىرلىكتە شەھەرگە ھوجۇم قىلدى. قۇمۇل شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ھۆ-
كۈمەت ئەسكىرى سان جەھەتتە كۆپ، قورال-ياراغلىرى خىل بولغاچقا شەھەرنى
قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ قوزغىلاڭچىلارنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى. بۇ ئەھۋالغا قا-
راپ ماجۇڭيىڭ پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزى بىر قىسىم ئەسكەرنى باشلاپ بارىكۆلگە
ھۇجۇم قىلدى. بارىكۆل ئۇرۇشىدا ماجۇڭيىڭ شەلىبە قازاندى. ھۆكۈمەتنىڭ بىر
تۈمەن ئەسكىرى تۇەنجاڭ خې جىڭشىنىڭ باشلامچىلىقىدا ماجۇڭيىڭغا تەسلىم بولدى.
جىمىئاڭلىياڭچىلىك دېگەن تۇەنجاڭ ئۆزىنى —ئۆزى ئېتىۋالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئەس-
كەرلىرىنىڭ تولىسى ماجۇڭيىڭغا ئەسىرگە چۈشتى. بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ كۆپلى-
گەن ياخشى قوراللارغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەسىر چۈشكەن ۋە تەسلىم بولغان
ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ ئادەم سانىنى كۆپەيتتى.
بارىكۆل ئۇرۇشىدىن كېيىن، قايتىپ كېلىپ قۇمۇل ئۇرۇشىغا قاتناشتى. خوجى-
نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە شەھەرگە ھوجۇم قىلىپ سېپىلنىڭ قانچە يېرىنى
پارتلىتىپ ئېچىۋېلىپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قاتتىق مۇ-
داپىئە كۆرگەنلىكتىن شەھەرنى ئىشغال قىلالمىدى. شۇ ئەسنادا ئۈرۈمچى تەرەپ-
تىن قوماندان لۇشياۋزۇ (جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى ئىدى.)، سېڭزى-
جاڭ شىڭشىمىيىنىڭ قوماندانلىقىدا ياردەمگە ئەسكەر كېلىۋاتقانلىقى، ياردەمچى
قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى دوگوجىڭ بىرىگادىسى لودۇڭغا (خەنزۇچە-لياۋدۇڭ)
يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر ئاڭلايدۇ. ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى
بىرلىكتە لودۇڭغا بېرىپ دوگوجىڭ بىرىگادىسى بىلەن بىر مەيدان شىددەتلىك جەڭ
قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. دوگوجىڭ ئۆزى-
نى-ئۆزى ئېتىپ ئۆلىۋالدى. بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ يا-
رىدار بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، شۈيچۈگە قايتىپ كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ ئا-
دەملىرى لودۇڭدا قولغا چۈشكەن غەنىمەتلەرنى ئاچكۆزلەرچە ئولجا قىلىپ
ئات تۆگىلەرگە ئارتىپ شۈيچۈ تەرەپكە يولغا سالدى. ئۇلارنىڭ ئولجا ئېلىش

ۋاقتىدىكى ئاچكۆزلىكلىرى ۋە يولسىزلىقلىرى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ نارازىلىقىنى تۇنجى قەدەمدە ئەنە شۇ يەردە قوزغايدۇ. ماجۇڭيىڭ قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئادەملىرىدىن ماشىمىڭ ئىسىملىك بىرسى 25 نەچچە ئادەم بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا قالدى.

4. قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپان رايونىغا كېڭىيىشى

ماجۇڭيىڭ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قىزىل تاغلىرىدىكى ئۇرۇش بىر يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. بۇ ئارىلىقتا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى بەش قېتىم قوماندان يۆتكىدى. ئەڭ ئاخىرقى قېتىمدا شېڭ شىسەينى باش قوماندانلىققا تەيىنلەپ، 8 مىڭ كىشىلىككە يېقىن قوراللىق قىسىمنى ئۇنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. شېڭ شىسەي 1932-يىلىنىڭ 8-ئېيىدا ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن يازلىق ھۇجۇم-قىشلىق ھۇجۇمدىن ئىبارەت ئۇرۇش پىلانىنى تۈزدى. يازلىق ھۇجۇمدا ئاماسەن شەرقىي تاغدا تۇرۇۋاتقان يولۋاس قىسىملىرىغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى گەنسۇ چېگرىسىغا ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا قىشلىق ھۇجۇم قوزغاپ غەربىي تاغدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى. دەل شۇ چاغدا ماشىمىڭ ۋە تۇرسۇن بۇزرۇك دېگەنلەر 30—40 ئاتلىقچە ئادەمنى باشلاپ تاغ يولى بىلەن پىچانغا چىقىدۇ. ئۇلار خوجىنىياز ھاجىنىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى چىقتى دەپ گەپ تارقىتىپ خەلقنى قوزغاپ پىچانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. پىچانغا خوجىنىياز ھاجى چىقىپتۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان تۇرپان خەلقى ھەرىكەتكە كېلىپ، قوزغىلاڭنى ئاستانىدىن باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ 1933-يىلىنىڭ باشلىرىدا بۇ قوزغىلاڭ تۇرپان، كورلا، كۇچا، ئاقسۇغىچە كېڭىيىدۇ. شۇ يىلى 2-ئاينىڭ 21-كۈنى خوتەن قاراقاشتىمۇ قوزغىلاڭ باشلىنىپ پۈتۈن خوتەن رايونىنى قاپلايدۇ.

پىچاندا ئۇرۇش قوزغىغان ماشىمىڭ تۇرپان ئۇرۇشىدا تەسلىم بولغان ماجۇمەن (مادا خەزىنە دەپمۇ ئاتىلاتتى) نىڭ بىرلىۋى ئەسكەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇپ ناھايىتى چاپسانلا كۈچ توپلىۋالدى. كېيىن تۇرپان رايونىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن قومۇل تەرەپتىن شېڭ شىسەي 4 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ كەلگەندە ماشىمىڭ ئۇرۇش قىلماستىن قول ئاستىدىكى ئاساسىي كۈچلىرىنى باشلاپ قاراشەھەرگە قېچىپ بېرىۋالدى. ئۇ يەردە يەنە خىزىسۇللارنى قوزغاپ ئەسكەر سانىنى كۆپەيتتى. 36-دىۋىزىيەنىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ كۆپلىگەن كىشىلەرگە تۈمەنچىلىك، لىۋىجاڭ زىجىزي دەپ ئۇنۋان بېرىپ، تەرەپ-تەرەپكە ماڭدۇردى. مەسىلەن: كۇچار رايونىدىكى

AltunOq

فوزغىلاڭغا ياردەم قىلىدۇ دەپ ئەۋەتكەن مالۈيجاڭ (ساقاللىق تۇڭگان دەپمۇ ئاتىلاتتى.) كامازا، ماجەنساڭ دېگەنلەر ماشىمىڭنىڭ ئادەملىرى ئىدى. ئۈرۈمچى نەنسەندە تۇرۇۋېلىپ ئۈرۈمچىنى بىر قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ تەھدىت سالغان ماۋەنلىڭ، مادىشەنياڭ دېگەنلەرمۇ ماشىمىڭنىڭ ئادەملىرىدىن ئىدى. قىسقىسى، 1933-يىلى 1-ئايدىن 4-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ماشىمىڭ تەيىنلەپ تەرەپ-تەرەپكە ئەۋەتكەن تۇەنجاڭ — لۈيجاڭلار شۇ ئايلاردا تىرىلگەن ھاشارەتلەردەك كۆپ دېسەك مۇبالىغە بولمايتتى. مەسىلەن: مادىشەنياڭ ئەسلىدە ماشىمىڭ بىلەن بىللە چىققان خىزمەتچى ئىدى، 2-ئايدا ماجۇڭيىڭغا دەرھال (فۇگۇەن) بولۇپ نەنسەنگە بىللە بارغان. كېيىن بىردىنلا لۈيجاڭ بولۇپ تەيىنلەنگەن. دېمەك تۇەنجاڭ، لۈيجاڭ بولۇش ئىنتايىن تېز ھەم ئاسان ئىدى.

جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن: ماجەنساڭ، مالۈيجاڭ، كامازا، سەنلۈيجاڭ ۋە باشقىلار، بۇلار دەسلەپتە 10—20 ئادەم بىلەن ھەرىكەت باشلىغان بولسا، بىر ئىككى ئايغا يەتمەيلا مىڭ — ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولۇپ كەتتى. تۇڭگان سىجاڭ بىلەن قەشقەرگە بىللە بارغان ماجەنساڭ دەسلەپتىكى بىر ئىككى يۈز كىشىدىن كۆپىيىپ 2—3 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولۇپ، ئايرىم كۈچ ھالىتىدە قەشقەر يېڭى شەھەردە تۇرغان ئىدى.

5. ماجۇڭيىڭنىڭ 2-قېتىم شىنجاڭغا چىقىشى

ماجۇڭيىڭ شۇيجۇدا ئەسكەر رەتلەپ رەسمىي 36-دىۋىزىيە بولۇپ تۈزۈلگەندىن كېيىن ئۆز ئىنىسى ماجۇڭجې، ئاچىسىنىڭ ئېرى ماخۇسەن، مارۇلۇڭ، ماسىڭگۈي، ماخېيىڭ، ماشىشۈن، ماجەنلىڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە 4 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن باشلاپ 1933-يىلى 5-ئايدا 2-قېتىم شىنجاڭغا چىقتى. بۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە «12-ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بولۇپ، جىن شۇرېن قوغلانغان، ئۇنىڭ ئورنىغا شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ئىدى. دەسلەپ كۈچلەر ئۈرۈمچى ئەتراپىغا توپلانغانلىقتىن شەرقىي يول ئاساسەن توسالغۇسىز ئىدى. خوجىنىياز ھاجى قۇمۇلدىن تۇرپانغا چىققان، مەھمۇت سىجاڭ قارا شەھەردىن تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ كۆكياردا ئۇچراشقاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانى تۈزۈپ، مۇرى، گۇچۇڭ تاغلىرىدا جەملەشكەن ئىدى. ماجۇڭيىڭ ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق شارائىتتا قۇمۇلدىن گۇچۇڭغا يېتىپ كەلدى. خوجىنىياز ھاجىملار بىلەن كۆرۈشۈپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ گۇچۇڭغا، خوجىنىياز ھاجىملار جىمسارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى گۈچۈڭ شەھىرىگە بوغۇزدەك ھوجۇم قوزغىدى. ئۇرۇش شىددەتلىك بولدى. شەھەر ئىچىدە قوۋۇلدىن قايتىپ كەلگەن لىخەيرۇ (سىلىڭ) لىرۇڭخۇا، شەھەر مۇداپىئەسىدىكى جاڭجىۋشەن قىسىملىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپ ئوقچىلىرى كۆپ بولۇپ، شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجېي ئۆلدى. ئۇنىڭ ئاچچىقىدا قىسىملار سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ شىددەتلىك ھوجۇم قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئىشغال قىلدى. لىرۇڭخۇا ئۇرۇش ئۈستىدە ئۆلدى. لىخەيرۇ بىلەن جاڭجىۋشەنلەر ئەسىرگە چۈشتى. بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى 4 دانە زەمبىرەك، 50 تالغا يېقىن ئېغىر-يېنىك پىلىمۇت، 8 مىڭ تالدەك خىل مىلتىق غەنىيمەت ئالدى. جىمسار ئۇرۇشىدا خوجىنىياز ھاجى تاپشۇرۇۋالىدىغان 1860 تال مىلتىق بىلەن 2 مىڭدەك ئاتنىمۇ كېچىسى ئادەم ئەۋەتىپ ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى، قانداقتۇر قارا نىيىتى بارلىقىنى ئاشكارىلاپ، خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نارازىلىقىنى تۇيۇپتىن قوزغىدى، يەنە بىر تەرەپتىن گوچۇڭدا بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ بىر قانچە مىڭ تال قورال-ياراغقا ئىگە بولغان ماجۇڭيىڭ مىسلىسىز دەرىجىدە كۆرەڭلەپ، ھاكاۋۇرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى كۆزىگە ئىلمايدىغان، ھەتتا خوجىنىياز ھاجىنى ئۆزىنىڭ ئادەتتىكى تۇەنجاڭلىرىچىلىكمۇ كۆرمەيدىغان بولۇپ قالدۇ. ئۇيغۇرلار جىمساردىن ئېلىپ كەتكەن قوراللارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى دەپ ئادەم ئەۋەتسە، ماجۇڭيىڭ ئۇلارغا جۇشىياڭ (توققۇز ئاتار) چىشىياڭ (7 ئاتار) قاتارلىق قوغۇشۇن ئوقلۇق كونا مىلتىقلاردىن 100 تال بېرىپ قۇرۇلاقىنى تىنچىتمۇ كۆپەيتىۋەردۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا كىرىچلىك زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. دەل مۇشۇ زىددىيەتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىم بىلەن كېلىشىم تۈزۈدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ ئۆزىگە پايدىلىق بولغان ئىجتىمائىي ئاساستىن ئايرىلىپ، سىياسىي جەھەتتە يېتىم ھالەتكە چۈشۈپ، بىردىنلا شىنجاڭدىكى 13 مىللەتنىڭ ئورتاق دۈشمىنىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

6. زىمچۈەنزىدىكى ئۇرۇش ۋە ماجۇڭيىڭنىڭ تۇرپانغا چېكىنىشى

يالغۇز قالغان ماجۇڭيىڭ ئۆز ئالدىغا 6 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن گۈچۈڭدىن يولغا چىقتى. ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شېڭشىسەيمۇ 6 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ئۈرۈمچىدىن گوچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ ئىككى قوشۇن زىمچۈەنزىدە ئۇچرىشىپ قاتتىق جەڭ قىلدى. گوچۇڭ تەرەپتىن يالاڭباش، يالاڭ كۆڭلەك كىيىپ تەلۋىدەك كېلىۋاتقان ماجۇڭيىڭ

قىسىملىرى شىڭشىسەي تەرەپتىن يولنىڭ ئىككى چېتىگە ئامبۇر شەكىللىك قۇر-غان مۇداپىئە خاراكتېرلىك ئىستىھكامغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ ئۇلار قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا قاتتىق جۇدۇن بولۇپ مۆلدۈر ياغدى. ماجۇڭيىڭ قىسىم-لىرى بېشىغا تاراسلاپ چۈشۈۋاتقان مۆلدۈرگە چىداپ تۇرالماي ئۇرۇشنى تاشلاپ مۆلدۈردىن مۇداپىئەلىنىشكە كىرىشتى. مۆلدۈردىن كېيىن قاتتىق يامغۇر ياغدى. پۈتۈن دالا پاتقاقچىلىققا ئايلاندى، ئاندىن سوغۇق ھاۋا ئېقىمى پەيدا بولۇپ، ئۇ-لارنى جۇدۇن چاپقۇنغا ئۇچرىغان بىر توپ قويغا ئوخشاش بىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. دەل شۇ چاغدا ياخشىلىق كىيىم كېيىپ ئاكوپلاردا ئىسسىق ياتقان شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرى ئاكوپلاردىن چىقىپ شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتتى. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىتچىت بولۇپ ھەر تەرەپكە قاچتى.

زەمچۈەنزىدە بولغان ئۇرۇشتا تەبىئەتتىن پەيدا بولغان ئاپەت خاراكتېرلىق جۇدۇن-چاپقۇن شىڭشىسەيگە ئامەت، ماجۇڭيىڭغا ئاپەت ئېلىپ كەلدى. ماجۇڭيىڭ تامامەن مەغلۇپ بولدى. نۇرغۇن ئەسكىرى ئوقتا ۋە سوغۇقتا ئۆلدى. نەچچە يۈز تۆگىگە ئارتىلغان ئوق-دورىلىرىدىن ئايرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ تۇرپانغا چېكىندى. ئۇ تۇرپاننى بازا قىلىپ ئۈرۈمچىگە 2-قېتىم ھۇجۇم قوزغاشقا تەييارلىق كۆردى. يولۋاسنى تۇرپانغا گارنىزون سىلىڭى دەپ بېكىتىپ، ئۇ ئارقىلىق ئۈچ ناھىيىدىن ئۈچ قېتىمدا 3 مىڭغا يېقىن ئەسكەر ئالدى. 14-15 ياشلاردىكى بالىلارنىمۇ ئەسكەرلىككە تۇتۇپ «گاۋا دۈي» (بالىلار ئەترىتى) قىلىپ قۇردى. ئۇنىڭ كونا-يېڭى ئەسكىرى كۈچى 6 مىڭ ئەتراپىغا بار-دى. ئۇنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاتلىق ئەسكەر بولغاچقا، ئۈچ ناھىيە دېھقانلىرىغا چۈشكەن ئالۋاڭ-ياساق ھېسابسىز ئېغىر بولدى. ئۇ 1933-يىلى 6-ئايدىن 1934-يىلى 4-ئايغىچە جەمئىي 10 ئاي تۇرپاندا تۇرۇپ خەلق ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى. سامان قەغەزگە تىزا بېسىپ ئۈچ ناھىيە خەلقىنى خەجلەشكە مەجبۇر قىلدى. باشقا يەردە ئۆتمەيدىغان بۇ گاسىلىڭ تىزىسىنى كىمىكى ئالماي-مەن دېسە پۈتۈن مال-مۈلۈكىنى مۇسادىرە قىلىپ تارتىۋالاتتى.

ماجۇڭيىڭ بىر قاتار تەييارلىقلارنى كۆرۈۋالغاندىن كېيىن شۇ يىلى 8-ئاي-نىڭ 15-كۈنى داۋانچىڭدا شىڭشىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن بىر قېتىم ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا لى زۇشىياڭ قوماندانلىقىدىكى شىڭشىسەي ئەسكەرلىرىنى مەغلۇب قىلىپ بىر دانە تۆمۈر كۆككا، 4 زەمبىرەك-ئون نەچچە پىلىمۇت ۋە 300 دىن ئارتۇق مىلتىق غەنىيمەت ئالدى.

بۇ ئارىلىقتا ماجۇڭيىڭ دىپلوماتىيە يۈرگۈزۈپ، بىر تەرەپتىن شىڭشىسەيگە

ۋەكىل ئەۋەتىپ سۆھبەت ئۆتكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىچىدە تۇرۇشلۇق جاڭ پېيۈەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇپ ئاغدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، شىمالىي شىنجاڭنى جاڭ پېيۈەن، جەنۇبىي شىنجاڭنى ماجوڭيىڭ باشقۇرۇشى-نى مەسلىھەت قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالتاي — چۆچەك تەرەپكە ئەۋەتكەن ماخۇسەن ئارقىلىق خەلقئارادىن يول تېپىشقا ئۇرۇنىدۇ. (ماخۇسەننى گۇچۇڭدىكى ۋاقىتتا ئالتاي — چۆچەك تەرەپكە ئەۋەتكەن ئىدى.)

6. ماجوڭيىڭنىڭ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشى ۋە سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى

1933-يىلى 12-ئاينىڭ باشلىرىدا ئىلىدىكى جاڭ پېيۈەن ئۈرۈمچى بىلەن چۆچەك ئارىلىقىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىدا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ئۈرۈمچىگە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىۋاتقان ھەربىي ئەشيالارنى تارتىپ، ماشىنىلارنى ماڭدۇرمىدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ياڭ جېڭجۇڭ بىرىگادىسىنى ئۈرۈمچىگە ماڭدۇردى. شېڭ شىسەي تاقابىل تۇرۇپ ئالدىنى توسۇشقا سەنتوجاڭ لىيۇبىننىڭ قوماندانلىقىدا 3 مىڭ كىشى-لىك قوشۇن تەشكىللەپ شىخۇ تەرەپكە ماڭدۇردى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلان-غان ماجوڭيىڭ 1934-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى پۈتۈن قوشۇنىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم باشلىدى. تۇنجى جەڭ چىغدەڭدە بولدى. بۇ ئۇرۇشتا ماجوڭيىڭ قىسىملىرى غەلىبە قىلىپ ئىلگىرىلىدى. ئەتىسى ئۇرۇش ئۈرۈمچى ئەتراپىدا بول-دى. ئەنلىيالڭ تەرەپتە بىر قانچە كۈن شىددەتلىك ئۇرۇش قىلىنىش نەتىجىسىدە ماجوڭ-يىڭ قىسىملىرى كۆپرەك چىقىمغا ئۇچرىغان بولسىمۇ ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمىدى. 1-ئاينىڭ 16-كۈنى ماجوڭيىڭ قىسىملىرى شەرقىي دەرۋازا سىرتىدىكى ئايروپىلان ئىستانسى-سىنى بېسىۋالدى. ئىككى ئايروپىلاننى پاچاقلىۋەتتى. ئەھۋال ئىنتايىن ئې-غىر ئىدى. شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سوۋېت ئىت-تىپاقى ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ شىنجاڭدا يۈز بېرىۋاتقان قالايمىقانچىلىقلارنى بېسىقتۇرۇپ تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، بىر قانچە مىڭ كىشىلىك (بەزى مەنبەلەردە 5 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن، 30 ئايروپىلان، 20 دىن ئارتۇق تۆمۈر كۆككالا، 5 دانە تانكا دەپ مەلۇمات بېرىدۇ) قوشۇن كىرگۈزىدۇ. بۇ قوشۇن «ئالتاي ئەسكىرى»، «تارباغاتاي ئەسكىرى» دېگەن نام ئاستىدا بىر قىسمى چۆچەكتىن، بىر قىسمى قورغاستىن كىرىدۇ. قورغاستىن كىرگەن قىزىل ئارمىيە ئىلىدىكى جاڭ پېيۈەننى مەغلۇپ قى-لىپ ئۈرۈمچىگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. چۆچەك چىگرىسىدىن كەلگەنلىرىمۇ ئۈرۈمچىگە قاراپ ماڭىدۇ. ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى ئاڭلىغان ماجوڭيىڭ ئۈرۈمچىگە

ھوجۇم قىلىۋاتقان قىسىملاردىن بىر بۆلۈك كۈچ ئاجرىتىپ ماخۇسەننىڭ قوماندان-لىقىدىكى سانجى، قۇتۇبى تەرەپكە يولغا سالىدۇ. ئالتايسكى قوشۇنلارنىڭ ئالدىن-قى قىسىملىرىنى سانجى – تودۇڭخابا ئەتراپىدا توسۇپ قانلىق جەڭلەرنى قىلىدۇ. سانجى ئەتراپىدا بولغان قانلىق جەڭلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئالتاي-سكى قوشۇن ئۇرۇش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئالتايسكى قوشۇن قورغۇلۇق ۋە ھاۋا ئارمىيىسى ماسلاشقان ھالدا ئومۇميۈزلۈك قايى-تارما ھوجۇم قوزغاش نەتىجىسىدە ماجۇڭيىڭنى ئۈرۈمچىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

1934-يىلى 2-ئاينىڭ 12-كۈنى ماجۇڭيىڭ ئۈرۈمچى ئەتراپىدىن چېكىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە قاچىدۇ. يولبويى ئۇلارنى شىڭ شىسەينىڭ ھاۋا ئارمىيىسى (ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى ياردەمگە ئەۋەتكەن ھاۋا ئارمىيىسى) بومباردىمان قىلىپ، ئوققا تۇتۇپ، ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يولبويى قارشىلىق كۆرسەتمەستىن، ئامالنىڭ بارىچە چېكىنىشنى قوغداپ، شۇ يىلى 4 ئايلاردا قەشقەرگە يېتىپ بارىدۇ. ئالتايسكى قوشۇنلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى دارابېشىدا توختايدۇ.

7- ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىشى

جىمسار تاغلىرىدا شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل بولغاندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى باۋۇيى زۇڭسىلىڭ (گارنىزون قوماندانى) بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدۇ. بۇ چاغدا خوجىنىياز-ھاجىغا بەيئەت قىلغان تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردە، شاھمەنسۇر خوتەندە قوماندان بولۇپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ لېكىن قارا شەھەردە ماشىمىڭ، قەشقەردە ماجەنساڭ قىسىملىرىدىن ئىبارەت ماجۇڭيىڭغا تەۋە بىر تۈركۈم قوشۇن مەۋجۇت ئىدى.

خوجىنىياز ھاجى ماجۇڭيىڭ بىلەن ئادا-جۇدا بولۇشقاندىن كېيىن 5-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاغ يوللىرى بىلەن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ توقسۇنغا كېلىپ ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ماشىمىڭ قارا شەھەرگە 3 لۈي (بىرىگادا) ئەسكەر توپلاپ، خوجىنىياز ھاجىنى ئۈششاقتالدا توسىدۇ. خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇش مانا شۇ يەردە باشلىنىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ماشىمىڭ قىسىملىرى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدۇ. خوجىنىياز ھاجى چوقىدا يەنە بىر مەيدان جەڭ قىلىپ قارا شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ماشىمىڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى باغراش كۆلى ئەتراپىغا چېكىنىپ چۆل-جەزىرە يوللىرى بىلەن تۇرپانغا قېچىپ كېتىدۇ.

AltunOq

1933-يىلى 7-ئاينىڭ ئاخىرلىرى خوجىنىياز ھاجى كورلىغا ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ماشىمىڭ پۈتۈن قوشۇنىنى باشلاپ تۇرپاندىن قاراشەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ يەردە ئۇ ئۆز قوشۇنىنى قايتا تەرتىپكە سېلىپ ئەۋزىنى ساۋقىسىلىنىڭ (باندىت تارمىلاش سېلىنىشى) دەپ ئاتىۋالدى. ئاندىن ئاتلىق، پىيادە بولۇپ 3 تۈمەن ئەسكەر ئاجرىتىپ، مافۇيۈەن قوماندانلىقىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى.

خوجىنىياز ھاجى مەھمۇت سىجاڭ بىلەن بىرلىكتە كورلىدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭدى. مافۇيۈەن قىسىملىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن سوقۇشۇپ كېلىدۇ. بۇ ئارىلىقتا كورلا باش ئەگىم، كۇچا ئەترابلىرىدا كىچىك كۆلەملىك توقۇنۇشلاردىن باشقا شىددەتلىك ئۇرۇش بولمايدۇ.

شۇ يىلى 8-ئايدا قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ماجەنساڭ قىسىملىرى سىياسەت ئۆزگەرتىپ، تۆمۈر سىجاڭنى ئۆلتۈرۈپ قانلىق ۋەقە تۇغدۇردى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ئۇرۇش باشلاندى. تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرى ئىنتىقام ئالىمىز دەپ قەشقەر يېڭىشەھەرنى قورشاپ ماجەنساڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قوزغىدى. 1934-يىلى 1-ئايدا خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلارمۇ ئاقسۇدىن قەشقەرگە كېلىپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. مەھمۇت سىجاڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى بولۇپ ئۇرۇشقا بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلدى. دېمەك بۇ ئۇرۇش 1933-يىلى 8-ئايدىن 1934-يىلى 3-ئايغىچە يېرىم يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. بۇ جەرياندا ماجەنساڭ قىسىملىرى قەشقەر يېڭىشەھەردە يېرىم يىلغا يېقىن قامال ئىچىدە قېلىپ، ئوزۇق-تۈلۈك ۋە باشقا جەھەتلەردىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. شۇ كۈنلەردە ئاقسۇغا كەلگەن مافۇيۈەن قىسىملىرى ماجەنساڭغا جىددىي ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتكەنلىكتىن مافۇيۈەن بىلەن ماجەنساڭ قىسىملىرى قەشقەردە قوشۇلۇپ بىر مەزگىل ئىككى شەھەرنى ئىگىلەپ تۇردى. 1934-يىلى 2-ئايدا قانلىق 17-فېۋرال ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، 4 مىڭدىن ئارتۇق قەشقەر ئاھالىسىنى قىرغىن قىلدى ۋە شەھەردە ئۈچ كۈن بۇلاڭ-تالاڭ يۈرگۈزدى. 3-ئاي ئىچىدە ئۈرۈمچىدىن چېكىنگەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئۇلار ئەڭ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. ئارقا تەرەپتىن شىڭشىسەي قوشۇنلىرى ۋە ئالتايسكىي دەپ ئاتالغان قوشۇنلار قوغلاپ كېلەتتى. ئالدى تەرەپتە خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز قىسىملىرى توسۇپ تۇراتتى

8. ماجۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشى

2—قېتىم شىنجاڭغا چىققان ماجۇڭيىڭ تەخمىنەن بىر يىل ئىچىدە شۇنچە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ، ئاخىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بازار جايىنى تاپالماي، ئاخىرى قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا ئۇ شىنجاڭدىكى ھەممە مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ ئادەملىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قانلىق ۋەقەلەرنى تۇغدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا كەڭ—كۆلەمدە بۇلاڭ—تالاڭ قىلىپ خەلق ئاممىسىغا ئېغىر زۇلۇم سالدى. شۇڭا ئۇنىڭ شىنجاڭدا بولغان يىللىرى خەلق بېشىدىكى بالايى—ئاپەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ئۇ شۇنچە قىلىپمۇ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدىگە يېتەلمىدى. ئەمما بۇلاڭ—تالاڭ قىلىپ بىرمۇنچە ئالتۇن كۈمۈشكە ئىگە بولغان ئىدى.

ئالتۇن كۈمۈش نۆۋىتى كەلگەندە جاننىمۇ تاتلىق نەرسە، شۇنداقلا جان قايغۇسى ئىدى. شۇنچە كۆپ ئالتۇن—كۈمۈشكە ئىگە بولغان ماجۇڭيىڭ جان ساقلاش يولىدا خېلىلا گاڭگىراپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ خىيالىدا ئۈچ يولبار ئىدى: بىرسى خوتەن ئارقىلىق دۇڭخاڭ تەرەپكە كېتىپ جان ساقلاش؛ يەنە بىرسى تاشقورغان ئارقىلىق ھىندىستان تەرەپكە كېتىش، ۋىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىش. بۇ ئۈچ يولدىن بىرسىنى تاللاش ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېغىر مەسىلە ئىدى. خوتەن ئارقىلىق دۇڭخاڭغا كېتەي دېسە، بۇ ئۇزۇن يولدا يەنە قانداق بالا—قازاغا ئۇچراپ كېتىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەيتتى. ئايروپىلاندىن تاشلانغان بومبىدا پارتلاپ كۆيۈم تالقان بولۇپ كېتىشىدىن قورقاتتى. تاشقورغان ئارقىلىق ھىندىستانغا ماڭسا يول ئۈستىدە يەنە قانداق توسقۇنلۇققا ئۇچراپ زەربە يەپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. شۇ ۋاقىتتىكى ھەربىي، سىياسىي ۋەزىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە كېتىش خەۋپسىز ئىدى شۇنداقلا شۇ تەرەپكە كېتىشكە مەجبۇر ئىدى.

شۇ يىللىرى قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ئەلچىخانىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئەلچىخانىسى ماجۇڭيىڭنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشتە ھەرىكەت قىلماي جىم ياتقىنى يوق. ئەنگلىيىلىكلەر ماجۇڭيىڭنى ھىندىستانغا تەكلىپ قىلسا سوۋېتلىكلەر روسىيىگە تەكلىپ قىلاتتى. بۇ ئىككى دۆلەت كىشىلىرى شۇ مەزگىلدە شەخسەن ماجۇڭيىڭنى ئەمەس بەلكى ماجۇڭيىڭ ئارقىلىق سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكنى شۇنداقلا ماجۇڭيىڭ ئارقىلىق ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مەنپەئەتنى تالىشاتتى. نەتىجىدە بۇ مەسىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ماجۇڭيىڭغا سىياسىي پاناھلىق بېرىدىغانلىقىنى، يەنە بىر تەرەپتىن قالدۇق قىسىملىرىنى خوتەن

رايوندا تۇرۇش ئىمكانىيىتى بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ شىڭشىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن ماجۇڭيىڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە، شىڭشىسەي ئەسكەرلىرى پوسكامنىڭ بۇ تەرىپىدە تۇرىدىغان بولۇپ بىر مەھەل ئۇرۇش ئوتى بېسىلدى. ماجۇڭيىڭ 80 گە يېقىن ئادىمى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەچكە 27 تۆگىدە ئالتۇن ئېلىپ ماڭغان. يەنە بىر مەلۇماتتا 40 خېچىرغا ئالتۇن يۈكلەپ ماڭغان.

9. ئاخىرقى سۆز

ماجۇڭيىڭ: ياش، قەيسەر، باتۇر بىر جەڭچى. قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە مۆجىزە خاراكتېرلىك ئاجايىپ ئىشلارنى قىلىپ، كەڭ غەربىي شىمالدا ھاڭدار سەركەردە بولۇپ ئاتالدى. دەسلەپىدە بىر قانچە كىشىلىك گۇرۇھ ئويۇشتۇرۇشتىن ئىش باشلىغان ماجۇڭيىڭ چاقماقتەك تېز ھەرىكەتلىنىپ، ئاز مۇددەت ئىچىدە بىر قانچە مىڭ كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، قوشۇن تەشكىللەپ، يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا تاقابىل تۇردى. ئۇنىڭ مۇنداق ئاجايىپ ئىقتىدارىغا قايىل بولغان مەركىزىي ھۆكۈمەت (گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى) ئۇنىڭ قىسىملىرىنى 36 - دىۋىزىيە قىلىپ، ماجۇڭيىڭنى دىۋىزىيە قوماندانى (سىجاڭ) دەپ ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ئوڭايلىقچە ۋۇجۇتقا چىقىدىغان ئىشلاردىن ئەمەس — ئەلۋەتتە.

ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا 2 - قېتىم چىقىپ بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە قىلغان ئىشلىرىنىڭ كۆپلىكى، كەڭلىكى، ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسى، ھەربىي كۈچ ئويۇشتۇرۇپ تەشكىللەش جەھەتلەردىكى ئاجايىپ ئىقتىدارى كىشىنى قايىل قىلىدۇ. گوچۇڭ ئۇرۇشىدا سېپىلگە پىچاق سانجىپ چىقىشتەك پىداكارلىقلار ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ھەيران قالدۇرىدۇ.

لېكىن ئۇنىڭ قەيسەرلىكى بىلەن باتۇرلۇقىغا تەڭ نىسبەتتە ساقلىنىپ كەلگەن تەلۋىلىكى، قارا نىيىتى ۋە ياۋۇزلۇقلىرى كىشىنى سەسكەندۈرۈپ نەپرەت تۇيغۇسىنى قوزغىماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ شىنجاڭدا قىلغان تەنتەكلىكى ۋە قارامىلىقلىرى تارىختا ئۇنتۇلغۇسىز بىر كۈلپەتتۇر.

ئۇ 1933 - يىلى 5 - ئايدىن 1934 - يىلى 5 - ئايغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە نۇرغۇن قېتىم قان تۆكتى، ئوت قويدى، بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. تۇرپان رايونىدىن ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق ياش-ئۆسمۈرلەرنى (14—15 ياشلىق بالىلارمۇ بار ئىدى.) ئەسكەرلىككە تۇتۇپ داۋانچىڭ ئۇرۇشى ۋە ئۈرۈمچىنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىدا

ئۇلارنى سەپنىڭ ئالدىغا سېلىپ زەمبىرەك يېمى قىلىپ تۈگەتتى. ئۇنىڭ ئادەملىرى تەرەپ-تەرەپكە يامراپ، ئۆز بەگلىرى خان بولۇۋېلىپ يۇرت-يۇرتنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. كۇچادا ھادى ئەلەمنى، قەشقەردە تۆمۈر سىجاڭنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈپ، كالىمىنى كېسىپ خادىغا سانجىپ سازايى قىلىشتەك ۋەھشىيانە ھەرىكەتلەردە بولدى. باي ناھىيىسىدە پۇخرالارنى توپلاپ ياغ چېچىپ كۆيدۈرۈپ تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئەسكىلىكلەرنى قىلدى. قەشقەردە 17- فېۋرال چوڭ قىرغىنچىلىقنى يۈرگۈزۈپ، ئۈچ كۈن چاپچاپ قىلىپ، 4 مىڭدىن ئارتۇق گۇناھسىز ئاھالىنى قىرىپ تاشلىدى. ماخۇسەن خوتەندىكى چاغدا قاراقاش تاغ، تەۋەككۇل كەنتلىرىدە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ يۈزلىگەن ئاھالىنى ئۆلتۈردى، پۇخرالارنى ئوتقا قاخلاپ ئۆلتۈرۈش، ئومۇرتقىسىغا سىم ئۆتكۈزۈپ، ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈشتەك ۋەھشىلىكلەرنى قىلدى. ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان بۇ خىل قەبىھە ۋاستىلەر ئارقىلىق شىنجاڭ خەلقىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ ئۆز خۇرجۇنلىرىنى ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن تولدۇردى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئېلىپ ماڭغان 27 تۆگە يۈكى 40 خېچىر ئالتۇن بىلەن ماخۇسەن ھىندىستانغا ئېلىپ ماڭغان ئون ئالتە مىڭ سەر ئالتۇن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن بۇلاڭ-تالاڭ بولماي نېمە؟ بۇ دېگەنلىرىمىز دەريادىن تامچە، شۇ يىللىرى ئۇلارنىڭ قورۇتىدەك كۆپلەپ كەتكەن تۇەنجاڭ-لىيەنجاڭلىرىمۇ ئالدى مىڭ سەر، كەينى 40-50 سەرگىچە ئالتۇن توپلاپ ھەر ياقلارغا كەتكەن ئىدى. بۇ پاكىتلار ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ جانلىق دەلىلى.

ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭ خەلقىگە قىلغان زىيانكەشلىكىنىڭ ئەڭ ئېغىر يېرى شۇكى، ئۇ شىنجاڭغا چىقىپ قارا نىيەتلىك بىلەن بىزنىڭ زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي ئىنقىلابى ھەرىكىتىمىزگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. قولغا كەلتۈرگەن ئىنقىلاب مېۋىمىزنى تالىشىپ نەتىجىدە ئۆزىگىمۇ يوق، بىزگىمۇ يوق دېگەندەك قىلىۋەتتى. ئەڭ ئاخىرىدا تۇرىدىغان يەر تاپالماي سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ تارىخنىڭ جازاسىغا ئۇچراپ گويا ھېكىمىزغا تاشلانغان ئەرزىمەس تاشتەك ئىز دېرەكسىز يوقالدى. بىر مەزگىل چاقماقتەك چاقنىغان نامىمۇ ئۆچتى. ھازىر بىز پەقەت ئۇنىڭ شىنجاڭدا قىلغان بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ھەر مىللەت خەلقىگە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپەت يىللىرىنىلا ئاچچىق ئەسلەيمىز.

1937-يىلى ماي . ئۈرۈمچى

ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈم ھەققىدە

توختەھاجى ئىمىن

ھازىر بىزنىڭ لوگىكا كىتابلىرىمىزدا «مەنپىي ھۆكۈم» دېگەن بىر چۈشەنچە بار. بۇ چۈشەنچىنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىمىزغا كىرگۈزۈلىشى بىر تەرەپتىن، لوگىكا ئىلمىدىكى تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە چوڭقۇرلاشقانلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، لوگىكا ئىلمىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى يەنىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ ئىنتايىن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسەتتى. چۈنكى «مەنپىي ھۆكۈم» چۈشەنچىسىدىكى بەلگىلىك ئېنىقسىزلىقلار بىزنىڭ مەسىلىلەرنى ئېنىق، توغرا ۋە ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىشىمىزنىڭ يېتەرلىك بولمايۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرماقتا. شۇنداق بولغانلىقتىن، بىز «مەنپىي ھۆكۈم» ئۈستىدە توختالغاندا، ئالدى بىلەن «مەنپىي ھۆكۈم» دېيىلىۋاتقان بۇ ھۆكۈمنىڭ زادى قانداق ھۆكۈم ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى، ئىپادىلەيدىغان مەنىسى، تەپەككۇردىكى ئورنى ۋە رولى ھەققىدە بىر قەدەر ئېنىق ۋە ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق بولمايدىكەن، كىشىلەرنى «مەنپىي ھۆكۈم» ھەققىدە توغرا چۈشەنچىگە ئىگە قىلغىلى بولمايدۇ.

بىز لوگىكا كىتابلىرىدىكى «مەنپىي ھۆكۈم» چۈشەنچىسىگە قارايدىغان بولساق، «مەنپىي ھۆكۈم»گە بېرىلگەن تەبىر، ئىزاھلانغان چۈشەندۈرۈش، كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ بىردەك ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىمىز. بەزىلەر: «مەنپىي ھۆكۈم» بىر قەدەر ئالاھىدە بولغان قوشما ھۆكۈم بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىدىغان ھۆكۈمدۇر. مەسىلەن: ئەسلى ھۆكۈم A بولسا (مەلۇم بىر ئاددىي ھۆكۈم بولۇشىمۇ ياكى قوشما ھۆكۈم بولۇشىمۇ مۇمكىن)، ئۇنىڭ مەنپىي ھۆكۈمى غەيرى A بولىدۇ. بۇ <$\overline{A}$> ئالامىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن:

سۇدا ياشىغۇچى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىلا قوۋۇزىدا نەپەس ئالغۇچىلار ئەمەس.

مانا بۇ مەنپىي ھۆكۈم بولۇپ، ئۇ، سۇدا ياشىغۇچى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىلا قوۋۇزىدا نەپەس ئالغۇچىلار، دېگەن ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان، مەنپىي ھۆكۈم خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈملەردىكى ئىنكار ھۆكۈمگە ئوخشايدۇ. خاراكتېرلىگۈچى ئىن-

ڭار ھۆكۈم شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىنىدى-غان ھۆكۈم بولۇپ، ئاددىي ھۆكۈمگە ياتىدۇ. مەنپىي ھۆكۈم بولسا، ئەسلى ھۆكۈم مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئەھۋالنى ئىنكار قىلىدىغان ھۆكۈم بولۇپ، قوشما ھۆكۈمگە ياتىدۇ. مەسىلەن: «شال بىنامغا تېرىلىدىغان زىرائەت ئەمەس». بۇ خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈمگە ياتىدىغان ئىنكار ھۆكۈم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما «شالنىڭ ھەممىسىنى بىنامغا تېرىلىدىغان زىرائەت ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ» دېگەن ھۆكۈم بولسا قوشما ھۆكۈم بولۇپ، ئەسلىدىكى «شال بىنامغا تېرىلىدىغان زىرائەت ئەمەس» دېگەن ئىنكار ھۆكۈمنى مەنپىي ھۆكۈم (شالنىڭ ھەممىسىنى بىنامغا تېرىلىدىغان زىرائەت ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ) دېگەن ھۆكۈمنىڭ تارماق ھۆكۈمى دەپ قاراشقىلا بولىدۇ»① دەپ چۈشەندۈردى.

يەنە بەزىلەر: «مەنپىي ھۆكۈم دېگەن بىر ھۆكۈمگە قارىتىلغان ئىنكاردىن ھاسىل بولغان ھۆكۈم. مەسىلەن: كۆرگەنلا كىشى دىئالېكتىكىلىق پىكىر قىلىشقا ماھىر ئەمەس. شېكىسپىر، گۆۋەن خەنچىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەمەس. قۇرغاقچىلىق بولسا، جەزمەن مەھسۇلات كېمىيىدۇ دېيىشكە بولمايدۇ. «ھەممە كىشى دىئالېكتىكىلىق پىكىر قىلىشقا ماھىر» دېگەن پىكىر بىر ھۆكۈم. بۇ ھۆكۈم ئىنكار قىلىنسا، «كۆرگەنلا كىشى دىئالېكتىكىلىق پىكىر قىلىشقا ماھىر ئەمەس» دېگەن بىر مەنپىي ھۆكۈم كېلىپ چىقىدۇ. «شېكىسپىر، گۆۋەن خەنچىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن» دېگەن ھۆكۈم ئىنكار قىلىنسا، «شېكىسپىر گۆۋەن خەنچىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەمەس» دېگەن مەنپىي ھۆكۈم كېلىپ چىقىدۇ. «قۇرغاقچىلىق بولسا، جەزمەن مەھسۇلات كېمىيىدۇ» دېگەن ھۆكۈم ئىنكار قىلىنسا، «قۇرغاقچىلىق بولسا، جەزمەن مەھسۇلات كېمىيىدۇ. دېيىشكە بولمايدۇ» دېگەن مەنپىي ھۆكۈم كېلىپ چىقىدۇ. ...... مەنپىي ھۆكۈمنى ھاسىل قىلىغۇچى ھۆكۈم مەنپىي ھۆكۈمنىڭ تارماق ھۆكۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدىكى مىساللاردىكى «... ئەمەس»، «دېيىشكە بولمايدۇ»نىڭ كېيىنكى ھۆكۈمى مەنپىي ھۆكۈمنىڭ تارماق ھۆكۈمى بولىدۇ، تارماق ھۆكۈمنى ئىنكار قىلغۇچى لوگىكىلىق سۆزلەر ئىنكار باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدىكى مىساللاردىكى «كۆرگەنلا ... ئەمەس»، «دېيىشكە بولمايدۇ» دېگەنلەر ...... مەنپىي ھۆكۈم قوشما ھۆكۈمنىڭ ئالاھىدە شەكلى، قوشما ھۆكۈم دېگەن باشقا ھۆكۈملەردىن ھاسىل بولغان ھۆكۈم، مەنپىي ھۆكۈم بولسا، بىر ئىنكار سۆز ۋە بىر ھۆكۈمدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا ئۇمۇ قوشما ھۆكۈم ھېسابلىنىدۇ.»② دەپ چۈشەندۈردى.

يۇقىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەردىن يىغىنچاقلىغاندا: «مەنپىي ھۆكۈم — بىر خىل

② «ئومۇمىي لوگىكا» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى 154-153 بەتلەر.

① «نورمال لوگىكا» (شىنجاڭ رادىيو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى باستۇرغان) 205-204 بەتلەر

قوشما ھۆكۈم ئىكەن، ئۇ خاراكتېرى ھۆكۈمنىڭ بىر خىلى بولغان ئىنكار ھۆكۈمگە ئوخشىمايدىكەن، دېگەن خۇلاسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولىدۇ. لېكىن «مەنپىي ھۆكۈم دېيىلىۋاتقان بۇ ھۆكۈم زادى قانداق شەكىلدىكى قوشما ھۆكۈم؟» دېگەن مەسىلىگە قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپقىلى بولمايدۇ.

«مەنپىي ھۆكۈم» چۈشەنچىسىدە ئىككىلىك، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى — «مەنپىي ھۆكۈم، زادى قوشما ھۆكۈم بولامدۇ — بولمامدۇ؟» دېگەن مەسىلە بولۇپ، بىز «مەنپىي ھۆكۈم» نىڭ قوشما ھۆكۈم ياكى ئەمەسلىكىنى؛ ئەگەر قوشما ھۆكۈم بولىدۇ دېيىلگەندە، زادى قانداق شەكىلدىكى قوشما ھۆكۈم بولىدىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن قوشما ھۆكۈمگە بېرىلگەن تەبىر، ئىزاھلانغان چۈشەندۈرۈش، كەلتۈرۈلگەن مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

«قوشما ھۆكۈم دېگەن بىر نەچچە ئاددىي ھۆكۈمنىڭ بىرىكىشىدىن تەشكىل تاپقان ھۆكۈمگە ئېيتىلىدۇ. قوشما ھۆكۈم باشقا ھۆكۈملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر خىل ھۆكۈمدۇر. مەسىلەن: ماركسىزم - لېنىنىزم دوگما ئەمەس بەلكى ھەرىكەتنىڭ قوللانمىسىدۇر. بۇ، بىر قوشما ھۆكۈم، ئۇ «بەلكى» دېگەن باغلىغۇچى ئارقىلىق تۆۋەندىكىدەك ئىككى ھۆكۈمدىن تەركىب تاپقان. ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى دوگما ئەمەس. ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى ھەرىكەتنىڭ قوللانمىسىدۇر. قوشما ھۆكۈمنى تەشكىل قىلغۇچى ئاددىي ھۆكۈملەر قوشما ھۆكۈمنىڭ تارماقلىرى دېيىلىدۇ. «بەلكى» دېگەن سۆز مۇشۇ ئىككى تارماق ھۆكۈمنى بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىدۇر، ھەر قانداق قوشما ھۆكۈم مۇئەييەن بىر باغلىغۇچى ئارقىلىق بىر نەچچە تارماق ھۆكۈملەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوشما ھۆكۈمنىڭ تارماق ھۆكۈملىرى ۋە باغلىغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تەركىبىي قىسمى بولىدۇ. قوشما ھۆكۈملەرنىڭ لوگىكىلىق خاراكتېرى باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. باغلىغۇچىنىڭ ئوخشىماسلىقى ھەر خىل قوشما ھۆكۈم تۈرلىرىنى ئايرىشنىڭ ئاساسىدۇر.»① قوشما ھۆكۈمگە بېرىلگەن يۇقىرىقى تەبىر ۋە چۈشەندۈرۈشلەردىن قوشما ھۆكۈمنىڭ بىر نەچچە ئاددىي ھۆكۈملەردىن تۈزۈلىدىغان ھۆكۈم ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تارماق ھۆكۈملىرى ۋە باغلىغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تەركىبىي قىسمى بولىدىغانلىقىنى، قوشما ھۆكۈمنىڭ لوگىكىلىق خاراكتېرىنىڭ باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بەلگىلىنىدىغانلىقىنى، باغلىغۇچىنىڭ قوشما ھۆكۈملەرنى تۈرلەرگە ئايرىشنىڭ ئاساسى بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، قوشما ھۆكۈملەرنىڭ لوگىكىلىق خاراكتېرى ئۇنىڭ باغلىغۇچىسى ئارـ

① «ئومۇمىي لوگىكا» 125–127-بەتلەر.

قىلىنىق بەلگىلىنىدىكەن، باغلىغۇچىسى قوشما ھۆكۈملەرنى تۈرلەرگە ئايرىشنىڭ ئاساسى بولىدىكەن، ئۇنداقتا، «قوشما ھۆكۈملەرنىڭ بىر خىلى» دېيىلىۋاتقان «مەنتىقىي ھۆكۈم»نى قايسى خىل باغلىغۇچى بىلەن باغلاپ كۆرسىتىمىز، ئۇنىڭ لوگىكىلىق خاراكتېرىنى قانداق بەلگىلەش مۇمكىن؟

ھەممىگە مەلۇم، بىز مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرگەندە ياكى ئىسپاتلىغاندا، كىشىلەرنىڭ ئۇ مەسىلىنى قانداق ئاتىغانلىقى ياكى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى نەزەرگە ئالمايمىز. ئەكسىچە كىشىلەرنىڭ ئۇ مەسىلىنى قانداق ئاساس ۋە پاكىتلار بىلەن چۈشەندۈرگەنلىكىگە ۋە ئىسپاتلىغانلىقىغا قارايمىز. شۇنداق بولغاچقا، چۈشەندۈرۈش بەلگىلىك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇشى كېرەك، بەزى كىشىلەر: «مەنپىي ھۆكۈم قوشما ھۆكۈمنىڭ ئالاھىدە شەكلى. قوشما ھۆكۈم دېگەن باشقا ھۆكۈملەردىن ھاسىل بولغان ھۆكۈم، مەنپىي ھۆكۈم بولسا، بىر ئىنكار سۆز ۋە ھۆكۈمدىن ھاسىل بولىدۇ، شۇڭا ئۇمۇ قوشما ھۆكۈم ھېسابلىنىدۇ، ۋەھالەنكى، ئۇ يەنە باشقا قوشما ھۆكۈملەرگە ئوخشاش ئۇنداق ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھۆكۈمدىن لوگىكىلىق باغلىغۇچىنىڭ باغلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئەمەس، بەلكى بىر لوگىكىلىق باغلىغۇچى (يەنە ئىنكار سۆز) بىلەن بىر ھۆكۈمدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ قوشما ھۆكۈمنىڭ ئالاھىدە بىر خىل شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.»① دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ماناۋۇ — قىلچىمۇ ئىلمىي ئاساسى بولمىغان بىمەنە چۈشەندۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر بىر ئىنكار سۆز ۋە بىر ھۆكۈمدىن ھاسىل بولغان ھۆكۈم قوشما ھۆكۈم ياكى ئالاھىدە قوشما ھۆكۈم بولىدىغان بولسا، ئىنكار ھۆكۈملەرنىڭ ھەممىسى قوشما ھۆكۈم ياكى ئالاھىدە قوشما ھۆكۈم بولامدۇ؟ ئالايلى: «ھېچقانداق تىل سىنىپىيلىككە ئىگە ئەمەس»، «تەبىئىي پەن ئۈستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ ئەمەس.» «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئىنكار قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ماركسىزمچى ئەمەس.» «توغرا ئىدىيە ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس،» «جۇڭگو تارىخىدا جۇڭگو ئاجايىپ ئەلەككە ئۆتكەنلەر ھەقىقەتەن بىلىملىك، تالانتلىقلاردىن ئەمەس»② دېگەن مۇنداق ھۆكۈملەرمۇ قوشما ھۆكۈم ياكى ئالاھىدە قوشما ھۆكۈم بولامدۇ؟ چۈنكى بۇ ھۆكۈملەرنى بىر تەستىقلى ھۆكۈم ۋە بىر ئىنكار سۆزدىن تۈزۈلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ. يەنى «ھەرقانداق تىل سىنىپىيلىككە ئىگە» دېگەن ھۆكۈم بىلەن «ئەمەس» دېگەن ئىنكار سۆزدىن تۈزۈلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مېنىڭچە، مەسىلىنى مۇنداق يۈزەكى ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇش — ھەرگىزمۇ ئىلمىيلىك ئەمەس. بىز بىرەر مەسىلىنى چۈشەندۈرمەكچى بولغان ئىكەنمىز، ئەلۋەتتە

---

① «فورمال لوگىكا» 205-بەت.

② «ئومۇمىي لوگىكا» 65-103 بەتلەر، «فورمال لوگىكا» 112-116 بەتلەرگە قارالسۇن.

ئۇ مەسىلىنى چوقۇم بەلگىلىك ئىلمىي ئاساس بىلەن ئوتتۇرىغا قويمىشىمىز كېرەك، بۇنداق بولمايدىكەن، ئاساسسىز نەرسىلەر بىلەن كىشىلەرنى قايىل قىلغىلى بولمايدۇ. «مەنپىي ھۆكۈم - قوشما ھۆكۈمنىڭ بىر خاس» ياكى «مەنپىي ھۆكۈم — ئالاھىدە قوشما ھۆكۈم» دېيىلگەن ئىكەن، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيىتى ياكى قوشما ھۆكۈملەر بىلەن بولغان ئورتاقلىقى ئېنىق كۆرسىتىلىپ بېرىلىشى كېرەك. چۈنكى بىر تۈرگە مەنسۇپ بولغان نەرسىلەر چوقۇم بەلگىلىك ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىز بۇ مەسىلىنى بىلىش ئۈچۈن «مەنپىي ھۆكۈم» نىڭ قوشما ھۆكۈملەر بىلەن بەلگىلىك ئورتاقلىققا ئىگە بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلى.

بىز قوشما ھۆكۈملەرنى بەلگىلىك لوگىكىلىق خاراكتېرگە ئىگە قىلىدىغان باغلىغۇچىنى ئاساس قىلىپ تەكشۈرگىنىمىزدە، بارلىق قوشما ھۆكۈملەر ئۆزلىرىنىڭ باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرەلىسەكمۇ، لېكىن «مەنپىي ھۆكۈم» نىڭ ئۆزىنى بەلگىلىك قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىدىغان باغلىغۇچىسىنى تاپقىلى بولمايدۇ. لېكىن، بەزى كىشىلەر: «... تارماق ھۆكۈمنى ئىنكار قىلغۇچى لوگىكىلىق سۆزلەر ئىنكار باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ... «كۆرگەنلا ... ئەمەس» «دېيىشكە بولمايدۇ» دېگەنلەر»① نى «مەنپىي ھۆكۈم» نىڭ باغلىغۇچىسى دەپ كۆرسىتىدۇ. «كۆرگەنلا... ئەمەس»، «دېيىشكە بولمايدۇ» دېگەنلەر راستىنلا «مەنپىي ھۆكۈم» نىڭ باغلىغۇچىسى بولامدۇ؟ ئەگەر ئۇلارنى ئىنكار «باغلىغۇچى» دېسەك، ئەسلىدىكى ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىدىغان ئىنكار سۆزلەرنى نېمە بىلەن كۆرسىتىمىز؟ «كۆرگەنلا ... ئەمەس»، «دېيىشكە بولمايدۇ» دېگەنلەر ھەرگىزمۇ «مەنپىي ھۆكۈم» نىڭ باغلىغۇچىسى ئەمەس. بەلكى ئەسلىدىكى ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ئىنكار سۆزلەردۇر. شۇڭلاشقا بۇ سۆزلەر ئارقىلىق ئىنكار قىلىنىشتىن كېيىن كېلىپ چىققان ھۆكۈملەرنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. لېكىن بۇ سۆزلەر ئارقىلىق ئەسلىدىكى ھۆكۈم بىلەن شۇ ھۆكۈمنى قىلىشتىن كېلىپ چىققان ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنى ئۆز ئارا باغلاپ قوشما ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلەشكە بولمايدۇ، شۇنداق بولغانلىقتىن، «مەنپىي ھۆكۈم» نى بەلگىلىك قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىدىغان باغلىغۇچىسى يوق، دەپ مۇئەييەنلاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

ئەمدى بىز قوشما ھۆكۈملەرنىڭ تارماق ھۆكۈملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چەتىش قىلىپ تەكشۈرگىنىمىزدە، قوشما ھۆكۈملەرنىڭ تارماق ھۆكۈملىرى ئۆزئارا بىر — بىرىنىڭ ماۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ ياكى شەرت قىلىدۇ. ئەگەر قوشما ھۆكۈم تەركىبىدىكى مەلۇم بىر تارماق ھۆكۈمنى ئىسقاتلىۋەتسەك يا-

① «فورمال لوگىكا» 204-بەت.

كىنى چۈشۈرۈپ قويساق، ئۇ خىل قوشما ھۆكۈم ئۆزىنىڭ قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ قويۇپ ئاددىي ھۆكۈمگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «يا شەرق شامىلى بېسىپ چۈشىدۇ، يا غەرب شامىلى بېسىپ چۈشىدۇ» دېگەن بۇ تاللانما ھۆكۈمنىڭ مەلۇم بىر تارمىقىنى قىسقارتىۋەتكەندە ياكى چۈشۈرۈپ قويغاندا، ئۇ ھۆكۈم بىرلا ئاددىي ھۆكۈمگە ئايلىنىپ قالىدۇ. «ئوقۇغۇچىلار تىرىشىپ ئۆگىنىشى، شۇنداقلا تەشكىلىي — ئىنتىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلىشى كېرەك» دېگەن بۇ بىرلەشمە ھۆكۈمنىڭمۇ مەلۇم بىر تارماق ھۆكۈمىنى قىسقارتىۋەتسەك ياكى چۈشۈرۈپ قويساق، ئۇمۇ بىر ئاددىي ھۆكۈمگە ئايلىنىپ قالىدۇ. لېكىن مەلۇم ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان ئىنكارى ھۆكۈم (مەنپىي ھۆكۈم) ئەسلىدىكى ھۆكۈمنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلمايدۇ ياكى شەرت قىلمايدۇ. مەسىلەن: «سۇدا ياشىغۇچى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىلا قوۋۇزدا نەپەس ئالغۇچىلار ئەمەس» دېگەن بۇ ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈم ئەسلىدىكى ھۆكۈم بولغان «سۇدا ياشىغۇچى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىلا قوۋۇزدا نەپەس ئالغۇچىلار» نىڭ داۋاملىق ئۆزى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلمايدۇ. پەقەت ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەكشۈرگەندە، مەلۇم ئىنكارى ھۆكۈم ئەسلىدىكى مۇنداق بىر ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان دەپلا كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

دېمەك، قوشما ھۆكۈملەر ئۆزىنىڭ باغلىغۇچىسى ئارقىلىق قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدىغان، تارماق ھۆكۈملىرى بىر — بىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغان مانا مۇشۇنداق ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، بەلگىلىك قوشما ھۆكۈملۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغان ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنى «قوشما ھۆكۈمنىڭ بىر خىلى» ياكى «ئالاھىدە قوشما ھۆكۈم» دەپ ئۇقۇملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. شۇنداقلا ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولىدىغان ئەسلىدىكى ھۆكۈمنى ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنىڭ تارماق ھۆكۈمى دەپ قاراش توغرا ئەمەس.

بۇنداق دېسەك، كىشىلەر: «ئۇنداقتا، ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈم دېگەن زادى قانداق ھۆكۈم؟» دەپ سورىشى مۇمكىن. بىز ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنىڭ قانداق ھۆكۈم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتۈشتىن ئىلگىرى «مەنپىي ھۆكۈم» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىنكارى ھۆكۈمنى قانداق ئاتاش مەسىلىسى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتەيلى. چۈنكى ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈمنى ئاتاشنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى - كىشىلەرنىڭ ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈم بىلەن ئىنكار ھۆكۈملەرنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتە بەلگىلىك ئېنىقسىزلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان يەنە بىر تەرەپ بولۇپ تۇرماقتا. يەنى نۇرغۇن كىشىلەر «مەنپىي» دېگەن بۇ سۆز «ئىنكار» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، دەپ

چۈشەنگەچكە، بىز خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ھۆكۈمنىڭ
بىرىنى«ئىنكار ھۆكۈم» يەنە بىرىنى«مەنپىي ھۆكۈم» دەپ ئاتىمايمىزدا، «ئىنكار ھۆ-
كۈم» بىلەن «مەنپىي ھۆكۈم» دېگەن ئىككى ئۇقۇم ئىپادىلىگەن مەزمۇنى جەھەتتىن
بىر — بىرىدىن كۆپ پەرق قىلمايدۇ دەپ چۈشىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللار ماۋجۇت
بولۇپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇقۇملارنى تۈرلەرگە بۆلگەندە، بەزى كىشىلەر ئۇ-
قۇملارنى مۇسبەت ئۇقۇم ۋە مەنپىي ئۇقۇم» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلىدۇ. ھەممە مەنپىي
ئۇقۇمنى «بىرەر قىلىش جەريانىدا مەلۇم بەلگىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەت-
تۈرگەن ئۇقۇم مەنپىي (ياكى ئىنكار) ئۇقۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «ئادالەتسىز
ئۇرۇش»، «غەيرى ماركسىزىم» «باتۇر ئەمەس» قاتارلىقلار مەنپىي ئۇقۇملاردۇر»① دەپ
چۈشەندۈرىدۇ، بۇ چۈشەندۈرۈشتە «مەنپىي ئۇقۇم» دەپ چۈشەندۈرۈلگەچكە، ھۆكۈم دا-
ئىرىسىگە كەلگەندە «مەنپىي ھۆكۈم»نى «ئىنكار ھۆكۈم» ئەمەس دەپ قاراش كىشى-
لەرنى قايمۇقتۇرۇپ قويىدىغان بىر مەسىلىدۇر. شۇڭلاشقا ئىنكار (مەنپىي) ھۆكۈمنى
قانداق ئاتاش مەسىلىسى ئۈستىدە ئازراق ئىزدىنىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز «ئىنكارى (مەنپىي) ھۆكۈم»نى قانداق ئاتاش مەسىلىسى ھەققىدە ئىزدەن-
گەندە، مەسىلىنى «مەنپىي ھۆكۈم» دېگەن مۇشۇ ئۇقۇمنىڭ ئۆزىدىن ئىزدىشىمىز كې-
رەك. چۈنكى «مەنپىي ھۆكۈم» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى تەشكىل قىلغۇچى «مەنپىي» دېگەن
بۇ سۆز تىلىمىزغا ئەرەب تىلىدىن سىڭىپ كىرگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى
مەنىسى«رەت قىلىنغان»① دېگەنلىك بولىدۇ.مۇشۇ مەنىدىن قارىغاندا،«مەنپىي ھۆكۈم»دې-
گەنلىك — «رەت قىلىنغان ھۆكۈم» دېگەنلىك بولىدۇ، «رەت قىلىنغان ھۆكۈم»
دېگەنلىك — ئەمەلىيەتتە «ئىنكار قىلىنغان ھۆكۈم» دېگەنلىك بولغاچقا، «رەت قى-
لىنغان ھۆكۈم» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى تېخىمۇ ئىخچام ۋە ئېنىق ئاتىغاندا، «ئىنكارى
ھۆكۈم» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى بىز تەتقىق قىلماقچى بولىۋاتقان ھۆكۈمنىڭ
ئۆزىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ھۆكۈم — ئەسلىدىكى مەلۇم بىر ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن
كېلىپ چىقىدىغان ياكى ئەسلىدىكى مەلۇم بىر ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى بولغاچقا، «ئىن-
كارى ھۆكۈم» دەپ ئاتىغان مۇۋاپىق. شۇڭلاشقا ئەسلىدىكى مەلۇم بىر ھۆكۈمنى ئىن-
كار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ھۆكۈمنى مەنىسى بىر قەدەر ئېنىقسىز بولغان «مەن-
پى ھۆكۈم» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتىماي «ئىنكارى ھۆكۈم» دەپ ئاتاش كېرەك.
بۇ خىل ئاتاش ئارقىلىق، ئەسلىدىكى «ئىنكار ھۆكۈم» بىلەن مەلۇم ھۆكۈمنى ئىن-
كار قىلىشتىن كېلىپ چىققان «ئىنكارى ھۆكۈم»نى بىر قەدەر ئېنىق پەرقلەندۈر-
لىگى بولىدۇ. يەنى «ئىنكار» دېگەن بۇ سۆز — «ئىنكارى» دېگەن سۆزگە «ى» قو-

① «ئومۇمىي لوگىكا» 37-بەت.

شۇمچىسىنىڭ قوشۇلىشى ئارقىلىق ياسالغان سۆز بولغاچقا، «ى» قوشۇمچىسى ئەمەلىيدىكى «ئىنكار» سۆزىنىڭ مەنىسىنى بەلگىلەش دەرىجىدە ئۆزگەرتىش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭلاشقا «ئىنكار» دېگەن سۆز بىلەن «ئىنكارى» دېگەن سۆزلەرنى بىر — بىرىدىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈشكە بولىدۇ.

ئەمدى «ئىنكارى ھۆكۈم» ئۈستىدىكى سۆزىمىزگە كەلسەك، ئىنكارى ھۆكۈم — ئەسلىدىكى مەلۇم بىر ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان ھۆكۈم ئىكەن، ئۇنداقتا ئىنكارى ھۆكۈم زادى قانداق ھۆكۈم؟ بىز يۇقىرىدا، ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ قوشما ھۆكۈملەرگە ئوخشاش خاس باغلىغۇچىسى بولمايدىغانلىقىنى شۇنداقلا ئەسلىدىكى ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان ئىنكارى ھۆكۈمنىڭ يەنە شۇ ئەسلىدىكى ھۆكۈمنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلمايدىغانلىقى ياكى شەرت قىلمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. بۇ يەردىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە — ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلمايدىغان خۇسۇسىيىتى بولۇپ، بۇ خۇسۇسىيەت — ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ قانداق ھۆكۈم بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى مەلۇم ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان ئىنكارى ھۆكۈم — ئەسلىدىكى ھۆكۈمنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلمىغان ئىكەن، ئەسلىدىكى ھۆكۈم قانداق ھۆكۈم بولسا، ئۇنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ھۆكۈممۇ شۇنداق ھۆكۈم بولىدۇ. يەنى ئەسلىدىكى ھۆكۈم ئاددىي ھۆكۈم بولسا، ئۇنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئىنكارى ھۆكۈم ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈم بولىدۇ. ئەسلىدىكى ھۆكۈم قوشما ھۆكۈم بولسا، ئۇنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئىنكارى ھۆكۈم قوشما ئىنكارى ھۆكۈم بولىدۇ. مەسىلەن: ① سۇدا ياشىغۇچى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىلا قوۋۇزىدا نەپەس ئالغۇچىلار ئەمەس. ② كۆرگەنلىكى شى دىئالېكتىكىلىق پىكىر قىلىشقا ماھىر ئەمەس. ③ قۇرغاقچىلىق بولسا، مەھسۇلات جەزمەن كېمىيىدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ④ تىرىشىپ ئۆگەنمىسە، ئەلانەتىجىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. بەزى كىشىلەر خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ئەمەس، ھەم ئەستايىدىل ئەمەس.

دېگەن بۇ ھۆكۈملەرنى ئەسلىدىكى: سۇدا ياشىغۇچى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىلا قوۋۇزىدا نەپەس ئالغۇچىلار؛ ھەممە كىشى دىئالېكتىكىلىق پىكىر قىلىشقا ماھىر؛ قۇرغاقچىلىق بولسا، مەھسۇلات جەزمەن كېمىيىدۇ؛ تىرىشىپ ئۆگەنگەندىلا، ئەلانەتىجىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ؛ بەزى كىشىلەر خىزمەتتە ھەم تىرىشچان، ھەم ئەستايىدىل، دېگەن ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يۇقىرىدىكى ھۆكۈملەر ئىچىدىكى ①② ھۆكۈملەر — ئەسلىدىكى ھۆكۈم ئاددىلا
ھۆكۈم بولغاچقا، ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈم بولىدۇ. ③④⑤ ھۆكۈملەر - ئەسلىدىكى
ھۆكۈم - قوشما ھۆكۈم بولغاچقا، قوشما ئىنكارى ھۆكۈم بولىدۇ. بۇنىڭدىن، ئىنكارى
ھۆكۈمنىڭ ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈم ياكى قوشما ئىنكارى ھۆكۈم بولۇشىنىڭ ئەسلى-
دىكى ھۆكۈم تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

گەرچە ھۆكۈملەرنى تۈزۈلىشى جەھەتتىكى ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن
ئاددىي ھۆكۈم ۋە قوشما ھۆكۈم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولسىمۇ، ئەمما ھۆكۈم شەكلى
ۋە ئىپادىلىگەن مەزمۇنى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئاددىي ھۆكۈملەرنى تەستىقى ھۆكۈم ۋە
ئىنكار ھۆكۈم دەپ ئىككى تۈرگە، قوشما ھۆكۈملەرنى بىرلەشمە ھۆكۈم، تاللانما ھۆ-
كۈم، شەرتلىك ھۆكۈم دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇخىل ھۆكۈم شەكىللىرى-
نىڭ ئىنكارى بىر — بىرى بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ. ئىنكارى ھۆكۈم ھەققىدە
بىر قەدەر ئېنىق ۋە ئەترابلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ھەرخىل ھۆكۈم-
لەرنىڭ ئىنكارىنى ئايرىم — ئايرىم كۆرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.
تۆۋەندە ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈم، قوشما ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ كېلىپ چىقىشى
ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئاددىي تەستىقىي ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىنكارى تۆۋەندىكى-
دەك ئۈچ خىل شەكىلدە بولىدۇ. يەنى «بارلىق شەيئىلەر ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ»
دېگەن تەستىقى ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ.

(1) بارلىق شەيئىلەر ھەرىكەت قىلىپ تۇرمايدۇ.

(2) بارلىق شەيئىلەرنى ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

(3) بارلىق شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىلا ھەرىكەت قىلىپ تۇرمايدۇ.

بۇ ئۈچ خىل شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ (1) خىل شەكلى — ئۆزى-
نىڭ ھۆكۈم شەكلى ۋە ئىپادىلىگەن مەزمۇنى جەھەتتىن ئىنكار ھۆكۈمدىن ھېچقانچە-
داق پەرق قىلمايدۇ. (2) (3) خىل شەكلى — گەرچە ھۆكۈم شەكلىدىن ئېيتقاندا،
ئىنكار ھۆكۈملەردىن كۆپ پەرق قىلمايدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئىپادىلىگەن
مەزمۇنى جەھەتتىن، ئىنكار ھۆكۈملەردىن ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنى بۇ خىل
شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەردىن: «شەيئىلەرنىڭ مەلۇم بىر قىسمى ھەرىكەت قىلىپ
تۇرسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ھەرىكەت قىلىپ تۇرمايدۇ» دېگەن مەنا چىقىپ تۇرىدۇ.
شۇڭلاشقا تەستىقى ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان «... ھەممى-
سىلا ... ئەمەس،...«... دېگىلى بولمايدۇ» شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەر بەل-
گىلىك تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان ئىنكارى ھۆكۈم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتتە ئىنكار ھۆكۈملىرىمۇ تۆۋەندىكى ئۈچ خىل شەكىلدە ئىنكار قىلىنىشقا بولىدۇ. يەنى «ھەرقانداق تەجرىبە — ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمەيدۇ» دېگەن ئىنكار ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ.

(1) ھەرقانداق تەجرىبىنى ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ؛

(2) ھەرقانداق تەجرىبە — ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمەي قالمايدۇ؛

(3) ھەرقانداق تەجرىبە — ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس.

يۇقىرىقى ئۈچ خىل شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ ھۆكۈم شەكلى گەرچە يەنىلا ئىنكار شەكىلدە بولسىمۇ، لېكىن ئىپادىلىگەن مەزمۇنى تەستىقى بولىدۇ. (1) خىل شەكلى — «تەجرىبىلەرنىڭ بىر قىسمى ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمىسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتىدۇ» دېگەن مەنانى ئىپادىلەيدۇ. (2) (3) خىل شەكلى — «چوقۇم ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتىدۇ» دېگەن مەنانى ئىپادىلەيدۇ. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بىر مەسىلە باركى — ئۇ بولسىمۇ ئىنكار ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان (2) (3) تىپىدىكى ئىنكارى ھۆكۈم شەكلى بولۇپ، بۇ خىل ھۆكۈم شەكلى ئىپادىلىگەن مەزمۇنى جەھەتتىن شەيئى ۋە ھادىسىلەردىكى بەلگىلىك مۇقەررەرلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، پەلسەپە ئىلمىدىكى ئاساسىي قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى بولغان ئىنكارنى ئىنكار قىلىش قانۇنىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنداقلا لوگىكا ئىلمىدىكى ئەقلىي خۇلاسىنىڭ بىر تۈرى بولغان ۋاستىسىز ئەقلىي خۇلاسىنىڭ سۈپەت ئۆزگەرتىش، يەنى ئەسلىدىكى تەستىقى ھۆكۈملەرنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزگەرتمەسلىك شەرتى ئاستىدا سۈپىتىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ۋاستىسىز ئەقلىي خۇلاسە ئېلىپ بېرىشنى بەلگىلىك ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭلاشقا ئىنكارى ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلغاندا، بۇ خىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

بۇ خىل شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەر لوگىكا ئىلمىدە: «قوش ئىنكار ياكى تەكرار ئىنكار»① دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «قوش ئىنكار ياكى تەكرار ئىنكار» دەپ ئاتىلىشى- بۇ خىل ھۆكۈملەر تەركىبى تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئىككى ئىنكار ئۇقۇمنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى ياكى بىر ئىنكار ئۇقۇم ۋە بىر ئىنكار سۆزنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەخسىتىمىزگە يەتمەي قالمايمىز. بەخت — كۆرەشسىز قولغا كەلمەيدۇ.

ھەر قانداق كىشى تەبىئەتنىڭ قانۇنىغا بويسۇنماي مۇمكىن ئەمەس؛

---

① «ئۇمۇمىي لوگىكا» 135-بەت، «فورمال لوگىكا» 210-بەتكە قارالسۇن.

بەلگىلىك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولمىغان پاكىتسىزلىق يۈز تۇتۇپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس.

ياشلارنى تەربىيىلەش — بەلگىلىك جەرياننى بېسىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس.

بۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئىنكار ھۆكۈملەرگە بىر قىسىم تەكىتلىگۈچى سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق بەلگىلىك مۇقەررەرلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىنكارى ھۆكۈملەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىنقىلاب — ھەرگىزمۇ ئازساندىكى كىشىلەرنىڭ قوزغىلىشى بىلەنلا غەلىبە قىلىدىغان نەرسە ئەمەس.

بۇ يالغۇز بىر ئادەمنىڭلا ھېكايىسى ئەمەس؛

سۈپىتى بۇزۇلغان يېمەكلىك — ھەرگىزمۇ يېگىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس.

يۇقىرىدىكى ھۆكۈملەر تەركىبىدىكى «ھەرگىزمۇ» «يالغۇز ... لا» قاتارلىق سۆزلەر تەكىتلىگۈچى سۆزلەر بولۇپ، ئۇ ھۆكۈملەرنى بەلگىلىك مۇقەررەرلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىنكارى ھۆكۈمگە ئايلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ خىل ھۆكۈم شەكلى خەنزۇ تىلىدىكى 并非 دېگەن ئىنكار سۆز قوشۇلۇپ كەلگەن ئىنكارى ھۆكۈم شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردا، ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلغاندا، تەستىقى ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئىنكارى ھۆكۈم بىلەن ئىنكار ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئىنكارى ھۆكۈملەرنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ تەتقىق قىلىش كېرەك. چۈنكى تەستىقى ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان «... ھەممىسى ... ئەمەس» «... دېگىلى بولمايدۇ» دېگەن شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈم بىلەن «ئىنكار ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان» ...دېگىلى بولمايدۇ» دېگەن شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەر گەرچە ئەسلىدىكى ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئەسلىدىكى ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىش بىلەن بىرگە، شۇ ھۆكۈم ئەكس ئەتتۈرگەن شەيئىنىڭ قانداق بەلگىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلمەيدۇ. پەقەت كىشىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈم ئەكس ئەتتۈرگەن شەيئىنىڭ قانداق بەلگىگە ئىگە بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزدىنىشكە يول ئېچىپ بېرىدۇ، ئىنكار ھۆكۈملەرنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان قوش ئىنكار شەكلىدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەر — كىشىلەرنىڭ مەلۇم شەيئى مۇقەررەر ھالدا مەلۇم بەلگىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇڭلاشقا ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلغاندا، ھەممىنى بىر قاياقتا ھەيدەش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقا بولمايدۇ.

بەزى كىشىلەر ئاددى ئىنكارى ھۆكۈملەرنى تەتقىق قىلغاندا، «ئاددى مەنپىي ھۆكۈمنىڭ تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈمى» دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «كەسمە ھۆكۈمنىڭ A.E.I.O دىن ئىبارەت تۆت تۈرى ھەممە خاس كەسمە ھۆكۈم تۈرى بار. A ھۆكۈمنىڭ مەنپىي ھۆكۈمى $\bar{A}$ دۇر. $\bar{A}$ بولسا A غا قارىتا ئىنكار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنى A نىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. A ساختا بولسا، لوگىكىلىق كىۋادراتتىكى مۇناسىۋەت بويىچە، O چىن بولىدۇ. دېمەك $\bar{A}$ = (تەڭ قىممەتلىك) O. روشەنكى، خۇددى شۇ قائىدە بويىچە، $\bar{A}$·E·$\bar{I}$·$\bar{O}$ لارنىڭ تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈمىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ. $O = \bar{A}$ (A بىلەن O زىت مۇناسىۋەت). $I = \bar{E}$ (E بىلەن I زىت مۇناسىۋەت) $A = \bar{O}$ · $E = \bar{I}$» ① دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ يەردىكى «تەڭ قىممەتلىك» دېگەننى نېمە دەپ چۈشىنىش كېرەك؟ زادى O نىڭ ئىنكارى A بىلەن، I نىڭ ئىنكارى E بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولامدۇ؟ بىز بۇ مەسىلىنى تۆۋەندە بىر — بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«تەڭ قىممەت» چۈشەنچىسى، ماتېماتىكىلىق لوگىكىدىكى بىر ئاساسىي چۈشەنچە بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى — مەلۇم ئىككى تۈشما ھۆكۈمنىڭ تارماق ھۆكۈملىرىنىڭ ھەقىقىي - ساختىلىقىنى تەكشۈرگەندە، شۇ ئىككى قوشما ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىي - ساختىلىقى ئوخشاش بولسا، بۇ ئىككى قوشما ھۆكۈم تەڭ قىممەتلىك بولىدۇ دېگەنلىكتىن ئىبارەت، مەسىلەن: بىز يېتەرلىك شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم بىلەن بىرتالمىقى ئىنكار ھۆكۈمىدىن، بىرتالمىقى تەستىقى ھۆكۈمىدىن تۈزۈلگەن تاللانما ھۆكۈمنىڭ تارماقلىرىنىڭ ھەقىقىي—ساختىلىقىنى تەكشۈرگەندە، بۇ ئىككى خىل ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىي - ساختىلىقىنىڭ ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. يەنى يېتەرلىك شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ شەرت بولگىنى p بىلەن، نەتىجە بولىكىنى q بىلەن ئىپادىلەپ؛ تاللانما ھۆكۈمنىڭ ئىنكار بۆلىكىنى p< بىلەن، تەستىقى بۆلىكىنى q بىلەن ئىپادىلەپ ئىككىسىنىڭ ھەقىقىي - ساختىلىقىنى تەكشۈرسەك، مۇنداق بولىدۇ. (بۇ يەردە ھەقىقى دېگەننى T بىلەن. ساختا دېگەننى F بىلەن ئىپادىلەيمىز. چۈنكى T ئىنگلىز تىلىدىكى «ھەقىقىي» دېگەن سۆزنىڭ باش ھەرپى، F ئىنگلىزچە «ساختا» دېگەن سۆزنىڭ باش ھەرپى بولۇپ، ھازىر ھەقىقىي-ساختا دېگەن مەنىدە قوللىنىلماقتا).

p.	q.	$\rightarrow$p.	p$\rightarrow$q.	$\rightarrow$p $\vee$ p
T	T	F	T	T
T	F	F	F	F
F	T	T	T	T
F	F	T	T	T

① «فورمال لوگىكا» 206 - 107 بەتلەر

بۇ يەردە $p \to q$ بىلەن $p \vee q$ ـ نىڭ ھەقىقىي ۋە ساختىلىقى قىلمۇ - قىل ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇ ئىككى خىل ھۆكۈم تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈم دەپ ئاتالمايدۇ. قوشما ھۆكۈملەردىكى بۇ خىل «تەڭ قىممەت» چۈشەنچىسىنى ئاددىي ئىنكارى ھۆكۈملەرگە سۆرەپ كىرىش — مېنىڭچە مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى O نىڭ ئىنكارى A بىلەن، I نىڭ ئىنكارى E بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ھەممىگە مەلۇم، A ۋە E ھۆكۈملەر ئومۇمىي ھۆكۈم بولۇپ، شەيئىلەردىكى بەلگىلىك ئومۇمىلىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. I بىلەن O ھۆكۈملەر جۈزئىي ھۆكۈم بولۇپ، شەيئىلەردىكى بەلگىلىك قىسمەنلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. روشەنكى ئومۇمىلىقتىن قىسمەنلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش قىيىن بولمىسىمۇ، لېكىن قىسمەنلىكتىن ئومۇمىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ھەرگىزمۇ ئوڭاي ئەمەس. مەسىلەن: «بارلىق دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخلەردۇر» دېگەن ھۆكۈمنى ئىنكار قىلساق، «بارلىق دەرەخلەرنى مېۋىلىك دەرەخ دېگىلى بولمايدۇ» دېگەن ئىنكارى ھۆكۈم كېلىپ چىقىدۇ. ھەتتا «بەزى دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخ بولسىمۇ، بەزى دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخ ئەمەس» دېگەن ھۆكۈمنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغىلى بولىدۇ. لېكىن «بەزى دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخ ئەمەس» دېگەن ھۆكۈمنى ئىنكار قىلساق، «بەزى دەرەخلەرنى مېۋىلىك دەرەخ ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ» «بەزى دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخ بولماي قالمايدۇ.» «بەزى دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخ بولماي مۇمكىن ئەمەس» دېگەن ئىنكارى ھۆكۈملەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغىلى بولسىمۇ لېكىن يۇقىرىقى ھۆكۈملەرنى ھەرقانداق ئۇسۇل بىلەن «بارلىق دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخلەردۇر» دېگەن ھۆكۈمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولمايدۇ. بۇنىڭدىن ئومۇمىي ھۆكۈملەردىن جۈزئىي ھۆكۈملەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولسىمۇ، لېكىن جۈزئىي ھۆكۈملەردىن ئۇنداق ئاسانلا ئومۇمىي ھۆكۈملەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە — تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئەقلىي خۇلاسە ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى مەسىلىسى بولۇپ، ئومۇمىي ھۆكۈملەردىن جۈزئىي ھۆكۈملەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش - تۈپ ماھىيەتتىن ئېيتقاندا يەشمە ئەقلىي خۇلاسە ئۇسۇلى ئارقىلىق بولىدۇ. جۈزئىي ھۆكۈملەردىن ئومۇمىي ھۆكۈملەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش - يىغما ئەقلىي خۇلاسە ئۇسۇل ئارقىلىق بولىدۇ. يىغما ئەقلىي خۇلاسىنىڭ تەسۋىردىن ئېيتقاندا، بەلگىلىك ئومۇمىلىقنى تەشكىل قىلالايدۇ دەپ قارالغان. ھەربىر قىسمەنلىكلەر تولۇق تەكشۈرۈلمىسە، بەلگىلىك ئوخشاشلىقنى تېپىپ چىقىلىشى كېرەك. شۇنداق بولغاچقا، مەلۇم جۈزئىي ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىش ئارقىلىقلا، مەلۇم ئومۇمىي ھۆكۈمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولمايدۇ. گەرچە بىز خارەكتېرى ھۆكۈملەر ئۈستىدىكى مۇناسىۋەتتە،

A ھۆكۈم ساختا بولغاندا، O ھۆكۈم ھەقىقىي بولىدۇ. O ھۆكۈم ساختا بولغاندا، A ھۆكۈم ھەقىقىي بولىدۇ-دەپ قاراپ كېلىۋاتقان بولساقمۇ، بۇ مەسىلە ئۈستىدە يەنىمۇ سوغۇق قانلىق بىلەن ئەستايىدىل ئويلىنىپ-بېقىشىمىز توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بىز دەۋاتقان نەرسە - ئوبيېكتىپ رىئاللىقنى، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانۇنىيەتلىك باغلىنىشلارنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك. بۇنداق بولمايدىكەن، كىشىلەرنى توغرا تەپەككۇر قىلىش يولىدا باشلىغىلى بولمايدۇ.

ئەمدى قوشما ئىنكارى ھۆكۈملەرگە كەلسەك، ئوخشاش بولمىغان قوشما ھۆكۈملەرنىڭ ئىنكارى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇنداقلا مەلۇم بىر قوشما ھۆكۈمنىڭ ئىنكارىنى ئوخشاش بولمىغان بىر نەچچە خىل شەكىلدە ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن: «بەزى كىشىلەر خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ھەم ئەستايىدىل» دېگەن بۇ بىرلەشمە ھۆكۈمنى تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئىنكارى ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

(1) بەزى كىشىلەر خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ئەمەس، ھەم ئەستايىدىل ئەمەس.

(2) بەزى كىشىلەر خىزمەتتە ياكى تىرىشچان ئەمەس، ياكى ئەستايىدىل ئەمەس.

(3) بەزى كىشىلەرنى خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ھەم ئەستايىدىل دېگىلى بولمايدۇ.

بۇ ئۈچ خىل شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملەر گەرچە بىرلا ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئىنكار قىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئىنكار قىلىنىش شەكلى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسى ئوخشاش بولمايدۇ.

بەزى كىشىلەر قوشما ئىنكارى ھۆكۈم ئۈستىدە توختالغاندا، «قوشما مەنپى ھۆكۈمنىڭ تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈمى»① دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىر تەرەپلىمە ھالدا مەلۇم قوشما ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى ھۆكۈمى يەنە بىر مەلۇم ھۆكۈم بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولىدۇ، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماتېماتىكىلىق لوگىكىدىكى بىر قاتار فورمۇلالار ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمەكچى بولىدۇ.

بۇ خىل چۈشەندۈرۈش قارىماققا خېلى مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن بىز ئىنكارى ھۆكۈمگە بېرىلگەن تەبىر ۋە چۈشەندۈرۈشلەرگە قارىغىنىمىزدا، بۇ خىل چۈشەندۈرۈشنىڭ ئەسلى تېمىدىن بەلگىلىك دەرىجىدە يىراقلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يەنى ئەسلى تەلەپ بويىچە ئېيتقاندا، ئالدى بىلەن قوشما ھۆكۈملەرنىڭ ئىنكارىنىڭ زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مەلۇم قوشما ھۆكۈمنىڭ ئىنكارىنىڭ يەنە بىر مەلۇم قوشما ھۆكۈم بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولىدىغان ئوخشاشلىقىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىش كېرەك ئىدى. بۇنداق قىلماي، ئىنكارى ھۆكۈملەر ئۈستىدە توختالمىيتىپ بە-

① «فورمال لوگىكا» 206-211 بەتلەرگە قارالسۇن.

راقلا تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈملەر ئۈستىدە ئۆتۈپ كېتىش — ئىككىلىنىشنىڭ ئىككى ھۆ-
كۈم ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ ئېنىقسىز بولۇپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن
تاشقىرى، يەنە مۇھاكىمە تېمىسى يۆتكىلىپ كېتىشتىن — ئىبارەت لوگىكىلىق خاتالى-
قىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەسىلەن: «مەلۇم بىر شەخس خىزمەتتە ھەم تىرىش-
چان، ھەم ئەستايىدىل» دېگەن-مۇشۇ بىرلەشمە ھۆكۈمنى تارماق ھۆكۈم قىلغان مەن-
پىي ھۆكۈم «مەلۇم شەخس خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ئەمەس، ھەم ئەستايىدىل ئە-
مەس»، دېگەن مۇشۇنداق بىر بىرلەشمە ھۆكۈم بولماستىن، بەلكى «مەلۇم شەخس
خىزمەتتە ياكى تىرىشچان ئەمەس. ياكى ئەستايىدىل ئەمەس» دېگەن تاللانما
ھۆكۈمدىن ئىبارەت بولىدۇ.»①

ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «مەلۇم شەخس خىزمەتتە ھەم تى-
رىشچان، ھەم ئەستايىدىل» دېگەن بىرلەشمە ھۆكۈمنى «مەلۇم شەخس خىزمەتتە
ھەم تىرىشچان ئەمەس، ھەم ئەستايىدىل ئەمەس» دەپ ئىنكار قىلىش خاتا بولامدۇ؟

مېنىڭچە ھەرگىزمۇ خاتا بولمايدۇ. چۈنكى يۇقىرىدا ئېلىنغان نەقىلنى چۈشەن-
دۈرگۈچىلەر، ئىنكارى ھۆكۈمگە تەبىر بەرگەندە ۋە ئۇنى چۈشەندۈرگەندە: «ئەسلى
ھۆكۈم A بولسا (مەلۇم بىر ئاددى ھۆكۈم بولىشىمۇ ياكى قوشما ھۆكۈم
بولىشىمۇ مۇمكىن) ئۇنىڭ مەنپىي ھۆكۈمى غەيرى A بولىدۇ»② دەپ چۈشەندۈرگەن
ھەمدە ئۇلارنىڭ توغرا (ھەقىقىي) — خاتا (ساختىلىق) نى چۈشەندۈرگەندىكى «مەن-
فىي ھۆكۈم ئەسلىدىكى پۈتۈن بىر ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىدىغان ھۆكۈم بولغاچقا، بۇ-
لار ئوتتۇرىسىدىكى توغرىلىق ۋە خاتالىق مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

A	$\bar{A}$
توغرا	خاتا
خاتا	توغرا

يەنى ئەسلى توغرا بولسا، مەنپىي ھۆكۈم جەزمەن خاتا بولىدۇ. ئەسلى ھۆكۈم
خاتا بولسا، مەنپىي ھۆكۈم جەزمەن توغرا بولىدۇ»③ دېگەن چۈشەندۈرۈشىدىن قارى-
غاندا، «مەلۇم شەخس خىزمەتتە ھەم تىرىشچان، ھەم ئەستايىدىل» دېگەن بۇ
بىرلەشمە ھۆكۈمنى «مەلۇم شەخس خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ئەمەس» دېگەن شەك-
ىلدە ئىنكار قىلىش — يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشكە تولۇق ئۇيغۇن كېلىدۇ. يەنى «مە-
لۇم شەخس خىزمەتتە ھەممە تىرىشچان، ھەم ئەستايىدىل» دېگەننى A دەپ قارى-
ساق، ئۇنىڭ ئىنكارى بولغان «مەلۇم شەخس خىزمەتتە ھەم تىرىشچان ئەمەس،
ھەم ئەستايىدىل ئەمەس.» دېگەننى غەيرى A دەپ قاراشقا بولىدۇ. ھەم مۇشۇ
ئىككى ھۆكۈمنىڭ ھەقىقى، ساختىلىقى ئۆز ئارا زىت بولىدۇ.

---

① «ئومۇمىي لوگىكا» 155-156 بەتلەر.
② «ئومۇمىي لوگىكا» 153-154 بەتلەر
③ «ئومۇمىي لوگىكا» 154-155 بەتلەر.

شۇنداق بولغاچقا، قوشما ئىنكارى ھۆكۈملەرنى چۈشەندۈرگەندە، مەلۇم ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى يەنە بىر مەلۇم ھۆكۈم بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈش ئىنكارى ھۆكۈمگە بېرىلگەن تەبىر ۋە چۈشەندۈرۈشلەرگە ئۇيغۇن بولماي قېلىپ ئىنكارى ھۆكۈمنى تەتقىق قىلىۋېتىپ، تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈمگە ئۆتۈپ كېتىشتىن ئىبارەت مۇھاكىمە تېمىسى يۆتكىلىپ كېتىشتەك لوگىكىلىق خاتالىقنىڭ يۈز بېرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ماتېماتىكىلىق لوگىكىدىن قارىغاندا، مەلۇم بىر قوشما ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى يەنە بىر قوشما ھۆكۈم بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولىدىغان ئەھۋال بار. مەسىلەن: دەمورگىن①نىڭ: بىرلەشمە ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى-تاللانمىلىرى ئىنكار بولغان تاللانما ھۆكۈم بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولىدۇ. تاللانما ھۆكۈمنىڭ ئىنكارى — بىرلەشمىلىرى ئىنكار بولغان بىرلەشمە ھۆكۈم بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولىدۇ. دېگەن مەشھۇر تېئورېمىسى ۋە باشقا قوشما ھۆكۈملەرنىڭ ئىنكارى بىلەن يەنە باشقا قوشما ھۆكۈملەر تەڭ قىممەتلىك بولىدىغان ئەھۋاللار. لېكىن بۇ خىلدىكى تەڭ قىممەتلىك بولۇش، مۇتلەق ھالدىكى تەڭ قىممەتلىك بولۇش، يەنى مەلۇم قوشما ھۆكۈمنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈملىرى بىلەن يەنە بىر قوشما ھۆكۈم ئوتتۇرىسىدىكى مۇتلەق تەڭ قىممەتلىك بولۇش ئەھۋالى بولماستىن، بەلكى مەلۇم قوشما ھۆكۈمنىڭ مەلۇم شەكىلدىكى ئىنكارى ھۆكۈمى بىلەن مەلۇم قوشما ھۆكۈم ئوتتۇرىسىدىكى تەڭ قىممەتلىك بولۇش ئەھۋالىدۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ خىل ئەھۋالنى ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تولۇق تەكشۈرۈپ، موقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، مەلۇم شەكىلدىكى قوشما ئىنكارى ھۆكۈمنى باشقا قوشما ھۆكۈملەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەلۇم شەكىلدىكى قوشما ئىنكار ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىي قىممىتى يەنە مەلۇم خىلدىكى مۇنداق قوشما ھۆكۈم بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق ھەقىقىي قىممەتلىرى ئوخشاش بولغان ھۆكۈملەر تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈم بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلىشى كېرەك ئىدى. بۇنداق قىلماي ھېچبىر سەۋەبسىز «قوشما ئىنكارى ھۆكۈمنىڭ تەڭ قىممەتلىك ھۆكۈمى»دەپ ئوتتۇرىغا قويۇش مىنىڭچە مۇۋاپىق ئەمەس.

يىغىپ ئېيتقاندا، قوشما ئىنكارى ھۆكۈم ئۈستىدە توختالغاندا، ئالدى بىلەن قوشما ئىنكارى ھۆكۈملەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى كېلىپ چىقىش ئەھۋاللىرىنى تولۇق كۆرسىتىپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەلگىلىك ئىلمىي ئەمەلىي قىممىتكە ئىگە بولغان «تەڭ قىممەتلىك بولۇش» ئەھۋالىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، كىشىلەرنى قوشما ئىنكارى ھۆكۈم ھەققىدە ئېنىق ۋە توغرا چۈشەنچىگە ئىگە قىلغىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقىلار مىنىڭ «ئىنكارى ھۆكۈم» ھەققىدىكى دەسلەپكى قاراشلىرىم. مەسىلىلەرنى چۈشىنىشتە تەھلىل قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە يىغىنچاقلاشتا بەلگىلىك سەۋەنلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەر بولۇشى مۇمكىن. كەڭ كىتابخانلارنىڭ ۋە كەسىپداشلارنىڭ تەنقىدىي ياردىمىگە مۇختاجمەن.

---

① ئاۋگوستدى مورگىن (1806-1876) ئەنگلىيىنىڭ ماتېماتىكا ۋە لوگىكا ئالىمى

AltunOq

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى «قىرىق» مۇقەددەسلىكى ۋە ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت

يارمۇھەممەت تاھىر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى چۈشەنچىسى ۋە ئۆرپ - ئادىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان «قىرىق» مۇقەددەسلىكى نەچچە ئەسىرلىك ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بارا - بارا ئۇزىنىڭ ئەنئەنىۋى خاراكتېرلىك مىللىي مەزمۇنىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ، كېيىنكىلەر چۈشەنچىسىدە ئىسلام دىنى شەرىئىتىنىڭ بىر مەزمۇنى بولۇپ قالغان. ئىنچىكىلەپ كۆزىتىدىغان بولساق «قىرىق» ئۇقۇمىنىڭ ئۇيغۇر تارىخىي ئېتنوگرافىيىسى، ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي ئۆرپ - ئادەت، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلمىي چۈشەنچە تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ بەلگىلىك تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ھېس قىلىمىز — مەن بۇ ماقالە ئارقىلىق، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇزنامە»① ھە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنىڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنى ۋە ئۆزىنىڭ تارىختىكى ئەنئەنىۋى ئىزلىرى، شۇنىڭدەك مىللىي ئۆرپ - ئادەت ۋە ئۇيغۇر تارىخىدا تۇتقان ئورنى ھەم زامانىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «قىرىق» چۈشەنچىسىگە باغلىنىشلىق بولغان، خاس مىللىي ئەنئەنىمىز بىلەن ئىسلام شەرىئىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ھەققىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەر ئۈستىدە يۈزەكى كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

I

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىدېئولوگىيە تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئۆزىدە ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن تارىخىي ئېپوس «ئوغۇزنامە» ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تارىخىي پاكىتلىرىنىڭ موللىقى ۋە ئەپسانىۋى ھەم رىۋايەتلىك ئامىللار بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بېرىلگەن ئەھمىيەتلىك ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە بىلىش ئەھۋالىنى ناھايىتى جانلىق ۋە ئوب-

رازىلىق رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن مۇھىم ھۆججەت. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شۇنچە كۆپ ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ئىچىدە «قىرىق» چۈشەنچىسى ناھايىتى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، كىشىنىڭ دىققىتىنى دەرھال ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. دىققەت قىلىدىغان بولساق، «ئوغۇزنامە» دە مۇھىم ئورۇن تۇتقان «قىرىق» مۇقەددەسلىكى تاسادىپىي پاكىت مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ھادىسە سۈپىتىدىلا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ قالغان ئۆلچەم بىرلىكى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۇ، خەلقنىڭ ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادىتى، سىياسىي خاراكتېرلىك چوڭ مۇراسىملىرى ۋە ھەربىي يۈرۈشلىرى قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن.

«ئوغۇزنامە» نىڭ بېشىدىلا ئوغۇزخاننىڭ دۇنياغا كېلىشى ھەم ئۇنىڭ تەقى - تۇرقىنى تەسۋىرلەيدىغان مۇنداق قۇرلارنى كۆرىمىز: «بىر كۈنى ئاي خاقاننىڭ كۆزى يورىدى، ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى، بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز - چىرايى كۆك ئىدى، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى، ئۇ ھۆرى - پەرىلەردىنمۇ چىرايلىق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانىسىنىڭ ئوغۇز سۈتىنى بىر قېتىم ئېمىپلا ئىككىنچىلاپ ئانىسىنى ئەممىدى. خام گۆش، ئاش، مەي سورىدى، تىلى چىقىشقا باشلىدى، قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى. ماڭدى، ئوينىدى، ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۈرىسى قارا بۇلغۇن مۈرىسىدەك. كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى. پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى»① يۇقىرىقى بايانىدا ئوغۇزخاننىڭ ئېپوستىكى ئورنى ۋە خەلقنىڭ ئوغۇز خانغا بولغان ئېتىقادى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئوغۇزخان ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. چۈنكى، بۇ ئوغۇز خاننىڭ كېيىنكى خاسىيەتلىك ۋە ئۇلۇغ تۆھپىسىنىڭ خەلق چۈشەنچىسىدە قوزغىغان ئىنكاسى ئىدى. ئۇنداق بولسا بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «ئوغۇز خاننىڭ قىرىق كۈندىن كېيىن ئەقلى توشۇپ سۆزلەپ ماڭالىغان» لىقىنى قانداق چۈشىنىش مۇمكىن؟ مېنىڭ «ئوغۇزنامە» دىكى «قىرىق» ئۇقۇمىنىڭ ئېپوسنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھەر خىل ئىپادىسى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ۋە دەۋرىمىزدە ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت سۈپىتىدە قوللىنىلغان مەزمۇن دائىرىسىدىن قارىغاندا «قىرىق» چۈشەنچىسى كامالەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى، بېجىرىملىكىنى، پۈتۈنلىكىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان «مۇقەددەس» ئېتىقاد سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان. ئەگەر «قىرىق» ئۇقۇمىغا ئىجتىمائىي ئورۇن ۋە سىياسىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىنسا تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ئورۇن جەمئىيەتتىكى سالتەنەت دەرىجىسىنىڭ كامالىتىنى ئىپادىلىگەن. ھەربىي كۈچ، ئەسكىرىي يۈرۈش ۋە ئەسكىرىي تۈزۈلما نۇقتىسىدا قوللىنىلسا قۇرۇلما جەھەتتىكى ھەربىي باشلىقنىڭ يۇقىرى چېكىنى ئىپادىلەپ، ئۇزۇن مۇساپىلىق ھەربىي

يۇرۇشىنىڭ «قىرىقتىنچى» كۈنى خاسىيەتلىك كۈن دەپ قارالغان. يۇقىرىقىدەك ئورۇن-لاشتۇرۇشنى مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئاساسى، «مۇقەددەس، ئورۇنلاشتۇرۇش» دەپ چۈشەن-گەن. يەنە مەلۇم جەھەتتە ئۆزلىرىگە بولغان كۈچلۈك ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىگەن. ھەر خىل توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراق، مېھمانلار ئۈچۈن ھازىرلانغان زىياپەت سو-رۇنلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى قاتارلىق تەرەپلەردە «قىرىق» مۇھىم بىرلىك ھەم يۇقىرى ئۆلچەم قىلىنىپ، شۇ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇشنى خاسىيەتلىك ھەم بەخت — سائادەت-نىڭ مەسئۇلى سۈپىتىدە چۈشەنگەن. بىز يۇقىرىقىدەك چۈشەنچە بويىچە «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ باشتا جايلىرىدا تۆرتلۈك شەكلىدە قوللىنىلغان «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنى ئاساس قىلىپ، شۇ بويىچە ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى تەكشۈرىدىغان بولساق مۇنداق ئىجتىمائىي مەنزىرە كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ.

«ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز خاننىڭ ئىككى ئەلاھىي خوتۇنغا ئۆيلەنگەنلىكى، كۆك ئەلاھى (ئاسمان ئەلاھى) نىڭ قىزىدىن ئۈچ ئوغۇل تېپىپ كۈن، ئاي، يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويغانلىقى، يەر ئەلاھىنىڭ قىزىدىن بولغان ئۈچ ئوغلىغا كۆك (تەبىئەتتىكى يېشىللىق ۋە دېڭىز سۈيىنىڭ كۆك - كۆك زۇمرەتتەك ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان) تاغ، دېڭىز دەپ ئات قويۇپ بۇ ئوغۇللارنىڭ شەرىپىگە چوڭ توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ ئەھۋال ئېپوستا مۇنداق ئىپادىلەنگەن: «شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خان چوڭ توي بەردى، ئەل جامائەتنى تەكلىپ قىلدى، ئۇلار كېلىپ قاتناشتى، قىرىق، شىرە، قىرىق ئورۇندۇق ياساتتى، كۆپچىلىك تۈرلۈك نازۇ - نېمەتلەرنى يېيىشتى، تۈرلۈك مەي - شارابلارنى ئىچىشتى...②» يۇقىرىقى بايانىنىڭ مۇنداق ئۈچ ئىشقا ئىشارەت قىلىنغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

بىرى: ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغۇلغا ئاتا بولۇشى ئۇنىڭغا زور خۇشاللىقنى بەخش ئەتتى. چۈنكى، ئالتە ئوغۇل ئوغۇز خاننىڭ يۈرىكىنى پۈتۈن قىلدى. ئۇنىڭ يۈرەكلىك دۆلەت باشقۇرۇشىدا بالىلىرى مۇھىم يۆلەنچۈكلۈك رول ئوينايتتى.

ئوغۇزلاردا پەرزەنتنى بەخت ۋە بايلىق دەپ بىلىش قەدىمدىن تارتىپ داۋام-لىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەردىن بىرى: يەنە بىر تەرەپتىن ئوغۇز خان چوڭقۇر مەنىۋىيات ۋە بەخت ھېسسىياتىغا چۆمگەن، چۈنكى ئۇ دۆلىتىنىڭ كېيىنكى تەقدى-رىدىن، ئۆزىنىڭ ئىز باسارلىرىدىن خاتىرجەم بولغان ئىدى.

ئىككىنچىدىن، ئوغۇز خاننىڭ يۇقىرىقىدەك بەختلىك ھېسسىياتى ئەلۋەتتە ئەل-جامائەتنىڭ خۇشاللىقى بىلەن بىرلەشكەن ئىدى؛ شۇڭا ئۇ ئەل - جامائەتنى يىغىپ كاتتا توي سورۇنى ياساپ قىرىق شىرە، قىرىق ئورۇندۇق ياساپ زىياپەت ئورۇنلاش-تۇرۇشى بىر تەرەپتىن يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك بەخت - سائادەتنىڭ، خاتىرجەملىك-

نىڭ ۋە ئىشەنچىنىڭ ئىپادىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شاھانە زىياپەت شان-شەرەپنىڭ داغ - دۇغىسى ۋە ھەشەمەت دەبدەبىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. «ئوغۇزنامە» دە «قىرىق» يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىن باشقا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرىنىڭ بىرى بولغان توتېم (بۆرە) ئىلاھى بىلەن باغلىنىپ تېخىمۇ مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن.

ئوغۇز خان راسا قۇدرەت تېپىپ ئەتراپىدىكى بارلىق تارقاق بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ مەركەزلەشكەن، قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىدۇ. ئۇ بارلىق تارقاق قەبىلە باشلىقلىرىغا مەكتۇپ يازىدۇ. كۆپلىگەن تارقاق بەگلىكلەر ۋە قەبىلە باشلىقلىرى بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈپ سوغا - سالام ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بىراق «سول تەرەپتىكى ئۇرۇم» خانلىقى بويسۇنۇشتىن باش تارتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئوغۇز خان ئۇرۇم خان ئۈستىگە قوشۇن تارتىدۇ ۋە ئۇنى يېڭىدۇ. بۇ ئەھۋال «ئوغۇزنامە» دە مۇنداق شەكىلدە ئەكس ئەتكەن. ئوغۇز خان ئۇرۇمغا ئەسكەر تارتىپ قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى، چېدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى، تاڭ سۈزۈلگەندە ئوغۇز خاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر نۇر چۈشتى، ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە چىقتى. بۇ بۆرە ئوغۇز خاقانغا مۇنداق دېدى: «ھەي ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ، مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن»③ دەيدۇ. دېگەندەك ئوغۇز خان كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئىتىل دەريا بويىغا بېرىپ ئۇرۇم خانلىقى بىلەن ئېلىشىپ ئۇرۇم خاننىڭ دۆلىتىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ. يۇقىرىقى بايانلاردىن مۇنداق ئىككى ئەھۋالنى ھېس قىلىمىز.

بىرى، توتېم (بۆرە) ئىلاھىمۇ ئوغۇز خاننىڭ بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشىنى ئادالەتلىك يۈرۈش دەپ ئۇنى قوللايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىي يۈرۈشنىڭ 30 - كۈنىدىمۇ ئەمەس 39 - كۈنىدىمۇ ئەمەس 40 كۈندىن كېيىنمۇ ئەمەس دەل 40 كۈن توشقان كېچىسى «ئىلاھى بۆرە» نىڭ پەيدا بولۇپ ئەتىسى ئۇنىڭ يول باشلىغانلىقىدەك خاسىيەتلىك يارىشى ئوغۇز خەلقىنىڭ قەدىمكى چۈشەنچىسى بويىچە 40 كۈنلۈك يۈرۈشنىڭ خاسىيەتلىك يۈرۈش ۋە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئاساسى، يۇقىرىقى مۇقەددەس ئىلاھىم دەپ چۈشەنگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يۇقىرىقىلاردىن باشقا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر نۇقتا، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىگە بەخت - سائادەت ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇق خاقان دەپ ئىلاھىي قىياپەتتە تونىغان ۋە شۇ چۈشەنچە بويىچە تەسۋىرلىگەن. ئوغۇز خان تۇغۇلۇپ 40 كۈندىن كېيىن چوڭ بولۇپ ئەقىل - ئىدرەكتە يېتىشكەنلىكى توغرىسىدىكى بايانلار بىلەن يۇقىرىقى «خاسىيەتلىك» ھا-

ھىسىنى مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ئوغۇز خان ئىلاھى ئوغۇل ياكى قۇدرەت بىلەن ئاي خاقان ئارقىلىق يارىتىلغان مۇقەددەس خاقان، (كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىچە) شۇڭىمۇ ئۇ قىرىق كۈندە تىلغا كىرىپ، ئەقىل - ھۇشىدا ئىگە بولالىدى. (بۇ خۇددى ئەيسا ئەلەيھىسسالام ئىلاھىي نۇر ئارقىلىق بۈۋى مەريەم قوسىقىدا يارىتىلغان ئاللانىڭ ئوغلى دەپ تونۇلغانغا ئوخشاش «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز خاننىڭ دادىسى توغرىسىدا ياكى دادىسىنىڭ كىملىكى ھەققىدە ھېچقانداق سۆز ئېچىلمىغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتقا ئاساسلانغاندا،)① بۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا «قىرىق» چۈشەنچىسىنى خەلقىمىزنىڭ ئوغۇز خانغا بولغان مۇقەددەس ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا ھەم بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتى توغرىسىدا يارىتىلغان «بۆرە تۈرك خەلقىنىڭ قەدىمكى ئەجداتى» دېگەن ئەپسانىۋى چۈشەنچىگە ئاساسەن، خەلق ۋاستىلىق ھالدا ئوغۇز خاننى بۆرە ئىلاھىغا باغلاپ چۈشەندۈرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ.

«ئوغۇزنامە» دىكى «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك ئىپادىسى-ئېپوسنىڭ ئاخىرىدا بايان قىلىنغان بولۇپ ئوغۇز خاننىڭ ئەتراپىدىكى بارلىق قېرىنداش بىرلىرىمە قەبىلىلەرنى ۋە دۈشمەن بەگلىكلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن چاقىرغان، كەڭ كۆلەملىك ۋە ھەشەمەتلىك قۇرۇلتايىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەمەلىي مەزمۇندا ئورۇنلاشتۇرۇشىدا ناھايىتى يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. ئوغۇز خان ئەتراپىدىكى كۆپلىگەن قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇش بىلەن يەنە ئوڭ تەرەپتىكى ئالتۇن خانلىقىنى، سول تەرەپتىكى ئۇرۇم خانلىقىنى، جۇرجىت خانلىقىنى ئاندىن سىندۇ، تاڭغۇت تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ ئۇ يەرلەرنى ئۆز تېررىتورىيىسىگە كىرگۈزۈپ، ئاخىرىدا بارقان دېگەن جايلارغىچە بېرىپ ئۇ يەرلەرنى سەلتەنەت ئاستىغا ئېلىپ قايتقاندىن كېيىن، ۋەزىر ئۇلۇق تۈركنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۆزى ئىگىلىگەن جايلارنى ئالتە ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىش يۈزىسىدىن چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. بۇ قۇرۇلتايىنىڭ ئەنئەنىۋى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئېپوستا مۇنداق سۈرەتلەپ بېرىلگەن: خان، بارگاھىنىڭ «(ئوڭ تەرىپىگە) قىرىق غۇلاچلىق بىر ياغاچنى قاداتتۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى، ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى؛ سول تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى، تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى. ئوڭ تەرەپتە بۇزئوقلار ئولتۇردى، سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى، قىرىق كېچە - كۈندۈز

① «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بېشى كەمتۈك. شۇڭا بۇ توغرىدىلىق كېسىپ بىر نەرسە دېيىشكە تولۇق ئاساس يوق.

توي بولدى④» ھۆرمەتلىك كىتابخانلار گەرچە بىز ئوغۇز خان دەۋرىدىن نەچچە مىڭ
يىل كېيىنكى، يەنى بۈگۈنكى دەۋردە ياشاۋاتقان بولساقمۇ، «ئوغۇزنامە» دە ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن يۇقىرىقى بەدىئىي مەنزىرە كارتىنىسى بىزگە مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇ-
رۇنقى ئوغۇز خان سەلتەنىتىنىڭ يۇقىرى كامالىتىنى، شان - شەۋكىتىنى، شۇن-
داقلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەنسەي دەريا بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا
قېرىنداش تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ زور دەرىجىدە بىرلىشىپ قۇدرەتلىك بىر ئىمپېرىيىنى
ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

«ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇز خان بولسا پۈتۈن تۈركىي قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ،
بىرلەشكەن، ئىتتىپاقلاشقان بىر بۈيۈك دۆلەت قۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان ئۇلۇغ
خاقان سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ
تۈركىي خەلقلەر ئۆزىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك خاقانىنى ئۇلۇغلاپ، ھەتتائۇنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ،
ئەدەبىيات شەكلى ئارقىلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن.

يۇقىرىدا مىسال ئېلىنغان ئېپىزوتتىكى خان بارگاھىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە
تىكىلگەن قىرىق غۇلاچلىق ئىككى خادا ئوغۇز خان سەلتەنىتىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك
باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ سىمۋولى ئىدى. بۇ يەردە يەنە شۇ نەرسىمۇ ئاساسلىقتىكى،
ئوغۇز خان باشقا قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇشتىن بۇرۇنمۇ خېلىلا قۇدرەتلىك ئىدى.
شۇڭا ئۇ يارلىق بىلەن: «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ
خاقانى بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بويسۇنۇشۇڭلارنى سورايمەن، كىمىكى
مېنىڭ ئاغزىمغا باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
كىمىكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن لەشكەر تارتىپ، ئۇنى ئۆزەمگە دۈشمەن تۇ-
تىمەن، لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ»⑤ دەيدۇ. مانا بۇ يارلىق-
لىق، مەغرۇر خىتابىنىڭ ئۆزىلا ئوغۇز خاننىڭ ئاللىبۇرۇنلا خېلى قۇدرەتلىك بىر
خانلىقتا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، بىراق ئۇ ئۆزىنىڭ يەككە - يېگانە قۇد-
رىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىدىن ۋە يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىمپېرىيە قۇرۇش مەقسىتىدىن خېلىلا
يىراق ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى؛ شۇڭا ئۇ بۇ ۋاقىتتا قىرىق غۇلاچلىق خادا تىكلەپ
قۇرۇلتاي چاقىرالمىتتى، بەلكى ئۇنىڭ ئالىي مەقسىتى بولغان بارلىق تۈركىي قە-
بىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇقەددەس غايىسى ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىنلا
ئاندىن قىرىق غۇلاچلىق خادا تىكلەش شان - شەرىپىگە ئىگە بولدى. چۈنكى ئو-
غۇز خان ئەمدىلا قۇدرەتلىك، مۇستەھكەم ۋە يىمىرىلمەس ئاساستا ئىگە بولغان
ئىدى؛ يۇقىرىدىكى قىرىق كېچە - كۈندۈز توي بولغانلىقى دېيىلگەندىكى بايانغا
كەلسەك، ئۇ يۇقىرىقى پىكرىمىزنى تېخىمۇ تولۇق ئاساسلار بىلەن تولۇقلاش ئۈچۈن

مۇھىم پاكىت. ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەنئەنىۋى شاھانە توي - مۇراسىملىرىدىن شۇ ئىش مەلۇمكى، پەقەت چەكسىز قۇدرەتكە، مول ئىقتىسادىي بايلىققا ۋە يۇقىرى دەرىجىدىكى سىياسىي ۋە مەدەنىي ئورۇنغا ئىگە بولغان پادىشاھلارلا قىرىق كېچە - كۈندۈز توي - تاماشا قىلىپ بېرىش شەرىپىگە ئىگە بولالايدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە بايان قىلىنغان «قىرىق» قا مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن مۇنداق ئالاھىدىلىكنىڭ نامايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

I

«ئوغۇزنامە» دە ئەكس ئەتكەن مۇنداق ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي ئاساسلارغا تايىنىپ، شۇ ئىز بىلەن تەكشۈرىدىغان بولساق «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنىڭ ئەنئەنە-نىۋى رىشتىسىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ۋە ھەر تەرەپلىمە ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۇ پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى «ھۇن ئىمپېرىيەسى» دەپ ئا-تىلىپ كېلىۋاتقان بۈيۈك، باتۇر تەڭرىقۇت ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمدارلىقى، كېيىنكى دەۋر-دە قايتىدىن سىياسىي سەھنىگە چىققان باشقا تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىمۇ خېلى زور ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈش بىلەن بىرگە، «قىرىق» مۇقەددەس-لىك ئەنئەنىسىنىڭ زەنجىرسىمان ھالدا ئىزچىل داۋاملاشقانلىقىنى بايقايمىز. «ئوغۇزنامە» دە گەۋدىلىك ئەكس ئەتكەن بۇ مۇقەددەسلىك ھەۋەسلىرىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتىپ، گۈزەل بىر قىياپەت بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردىكى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرالغۇ ئىجتىمائىي ھايات پائالىيەت شەكىللىرىدە، مەدەنىي تۇرمۇشىدا ئۆزگىچە ھاياتىي كۈچ بىلەن نامايەن بولۇپ كەلگەن.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەر-يانىدا كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار ھۇنلار بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتى.

بۇ ئالىملار ھۇنلار بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇن دەۋرىدىكى جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ ئورتاقلىقى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىق، ئەنئەنىۋى ئېتىقاد تە-رەپتىكى بىردەكلىك، ھەۋرىمىزگىچە ھۇن تىلىدىن قالغان ئاتالغۇلارنىڭ تۈركىي تىلىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە جانلىق پاكىتلارغا ئاساسلانغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتچىسى تۇرغۇن ئالماس «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئىپادىسىنى تاپقان بەزى مۇھىم تارىخىي پاكىتلار بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت-نىڭ دۆلەت قۇرۇش ۋە كېيىنكى ھەربىي يۈرۈش قاتارلىق تەرەپلەردىكى بەزى ئور-تاقلىقلارنى يۇقىرىقى بىر قاتار ئومۇملاشتۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ، باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇز

خان ئۆزى شۇ بولۇشى مۇمكىن- دېگەن ئىلمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ ئۆزىنى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللىنىپ ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە يۇغۇرۇپ مۇكەممەل بىر ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ دەۋرىمىزگە كەلگەنلىكى، ئوغۇز خاننىڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان تىپىك ئوبراز ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئوغۇزنامىنى نوقۇل بىر تارىخىي شەخسكە باغلاشقا بولمايدۇ. «ئوغۇزنامە» دە خاراكتېرلىك ئەكس ئەتكەن «قىمىرىق» ئەنئەنىسىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدىمۇ مەۋجۇت جەمئىيەتتە ئاساسەن، ھەربىي قۇرۇلۇشىدا (باشقا مەزمۇندا ئەكس ئەتكەن تەرەپلىرى بىزگە نامەلۇم) مۇتەئەددىس چېرىكلەشتۈرۈش سىياسىتىدە قوللىنىلغانلىقى «ھۇنلار» بىلەن «ئوغۇز» لار ئارىسىدا بىر جەمئىيەتتىكى دەۋىيەتتىن ئورتاقلىقنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلىدىن مىلادىدىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھۇن ئىمپېرىيىسى باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە راسا قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىرگەن ئىدى. ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ شىددەت بىلەن كۈچىيىشى ئەينى ۋاقىتتىكى خەن سۇلالىسىغا ئېغىر خەۋپ بولۇپ قالغان ئىدى. چۈنكى باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن بۇرۇنقى 201 - يىلى خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە كۆپ زىيانلارغا ئۇچراتتى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك ئەۋجىگە چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ليۇ باڭ 325 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ ھۇنلارغا قارشى ماڭغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت

مەللانغان 40 تۈمەنلىك ئاتلىق ھۇن قوشۇنلىرىنى ھازىرقى تاتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيدېڭ تېغىنىڭ ئېتىدۇلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ مۆكۈپ ياتقان. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرسىز قالغان خەن قوشۇنلىرى 7 كېچە - كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ كۆپىنچىسى ئاچارچىلىقتىن قىرىلغان. ئاخىرى ئۇلار باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئايالىغا كىرىپ يېلىنىپ - يالۋۇرۇپ ئۇنىڭغا كۆپ مىقداردا ئالتۇن بېرىپ شۇ يول بىلەن قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىققان⑥. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ 40 تۈمەن قوشۇنى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ بىر تاسادىپىيلىقمۇ؟ ھەرگىز ئۇنداق دەپ قاراشقا بولمايدۇ. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تۈزۈلمىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ پەقەت ئاتلىق مۇنتىزىم قوشۇنىنى 40 تۈمەنلىك ئۆلچەم بىلەن قۇرغانلىقى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەينى ھەۋرىتىبارى بىلەن ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيە كەنگەنلىكىگە ئاساسلانغاندا بىر تەرەپتىن ئەڭ كۈچلۈك تەڭداشسىز ھەربىي سالتەنىتىنى ئەكس ئەتتۈرسە بىر تەرەپتىن مىللىي ئەنئەنىۋى ۋارىسچىلىقىنىڭ ئىپادىسى، «ئوغۇزنامە» دىكى پاكىتلارغا

قارىغاندا پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھەر قانداق دۆلەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن ئېشىپ چۈشكىدەك سىياسىي ئورۇنغا ئىگە بولغاندىلا ئاندىن «تىرىق» بەرلىكنى قوللىنىش شان - شەرىپىدىن بەھرىمەن بولالايتتى. ئەمەلىي ئاساسلارغا قارىغاندا باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە پۈتۈن تۈركىي ۋە باشقا كۆپلىگەن قەبىلىلەر ھۇن ئىتتىپا- قىغا كىرگەن؛ شۇنىڭ بىلەن ھۇن ئىمپېرىيىسى ناھايىتى قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ سۈپى- تىدە قەد كۆتىرىپ، تەنجىدە خەن سۇلالىسىنى قىز بېرىپ سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلغان.

يەنە بىر تەرەپتىن ھۇن قوشۇنىنى پەقەتلا «قىرىق» تۈمەن دەپ قاراشقا ئاساسىمىز يوق. بۇلاردىن باشقا ئوردا مۇھاپىزەتچى ئۈچۈن قالدۇرۇلغان، پىيادە تېمىم بولۇپ يەنە كۆپلىگەن قوشۇنى بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردىكى گەپ شۇكى، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ 40 تۈمەندىن ئارتۇق ياكى كۆپ ئەمەس دەل 40 تۈمەنلا قوشۇن تارتىپ چىققانلىقى يۇقىرى سەلتەنەتنىڭ ئىپادىسىدىن كۆرە بەلكى، يەنە غەلىبىنىڭ، غەنىيمگە بولغان تولۇق ئىشەنچىسىنىڭ، قۇتلۇق ئىز روشنىڭ سىمۋولى ۋە ئېتىقادىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

ھۇنلار ھەربىي تۈزۈلمە ئۈچۈن قوللانغان بۇ ئەنئەنە كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندىمۇ ئىزچىل داۋاملاشقانلىقى تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم. 11 - ئەسىرنىڭ بۈيۈك ئالىمى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن بىر مۇنچە رىۋايەت ۋە خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە «تىرىق» چۈشەنچىسىنىڭ تېخىمۇ زور مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ، ھەتتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەلسەپىۋى چۈشەنچىسىگە ئايلىنى- نىپ كەتكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرىمىز: مەھمۇت قەشقىرى «دىۋان» دا ئارسلان تېكىن بىلەن كاپىرلارنىڭ بىر قېتىملىق ئۇرۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىر رىۋايەتنى مىسال كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «بۈركە بۇدراج» بىلەن بىللە بولغان كاپىرلارنىڭ سانى يەتتە يۈز مىڭ ئىدى. قىرىق مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېكىن غازىغا قارشى جەڭدە تەڭرى ئۇنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى»⑦.

مەھمۇت قەشقىرى يەنە «تۈركەن» ئاتالغۇسىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى بىر رىۋايەتنى مىسال ئېلىپ، زۇلقەرنەيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا باستۇرۇپ كەلگەندە تۈرك خاقانى شۇ «خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيىننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىپ تاپقان 40 كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەن ئىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىممۇ بىلمەي- دىكەن. خاقاننىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن،⑧ دەپ بايان قىلىدۇ. ئا- خىرىدا زۇلقەرنەيىننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خاقان شەھەرنى ۋاقىتىنچە بوشىتىپ يەنە شۇ خاقانى چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. زۇلقەر

نەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلاردا يېقىن بىر يەردە خاقان، زۇلقەرنەيىنگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ (40 نەپەر بولۇشى مۇمكىن. ئا) زۇلقەرنەيىنمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەيىن ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ. شۇندىن كېيىن زۇلقەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھى تۈزگەن.

يۇقىرىقى ھۇن دەۋرىدىكى 40 تۈمەنلىك ھەربىي قۇرۇلما، ئارسلان تېكىننىڭ 40 مىڭ كىشىلىك ھەربىي تۈزۈلمىسى، تۈركلەرنىڭ 40 تىن تەركىپ تاپقان چارلىغۇچى ئەترىتى، شۇنداقلا ھەممىسىدە قازانغان غەلىبىسى بىزگە ئوغۇز خاندىن تارتىپ مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىكى ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى (تۈركى خەلقلەر) ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا، ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تۈرلۈك ئورتاقلىقتا كۆرە «قىرىق» مۇقەددەسلىك ئالامىتى خاراكتېرلىك مەللىي ئەنئەنە ۋە ئېتىقاد جەھەتتىكى ئومۇمىيلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان، ھەربىي تۈزۈلمىسىدە ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى روشەن كۆرگىلى بولىدۇ.

«قىرىق» چۈشەنچىسى يالغۇز ھەربىي تۈزۈلمىدىكى ئەنئەنىدىلا ئۆزىنىڭ مەللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالماستىن بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى، تەڭ باراۋەرلىكنى ئارزۇ قىلغان غايىۋى ئىستەكلىرى، مۇھەببەت ساداقىتىنىڭ كامالەت ئۆلچىمى، شائىرلىق كامالىتىنىڭ بەزى ئۆلچەملىرى ۋە باشقا يەنە تۈرلۈك مەزمۇنلار بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى يېڭى - يېڭى دەۋرلەر بىلەن گۈزەللەشتۈرۈشتە رولىنى ئوينىغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق ئىككى ماقال - تەمسىل كىرگۈزۈلگەن:

ساچراتقۇدىن بىر قېتىم قورققان قۇش 40 يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۈستىگە قونماس.⑨

تىرىق بىلىنچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىدۇ.⑩

بۇ ئىككى مىسالدىن بولۇپمۇ ئىككىنچى ماقالىدىكى مەزمۇندىن كۆرۈش مۇمكىنكى، خەلقىمىز «قىرىق» نىڭ مۇقەددەسلىك ئورنىنى، ياشاش تۇرمۇشتا بولغان گۈزەل تەلپۈنۈشى بىلەن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى، باينىڭ باي بولۇشى، كەمبەغەلنىڭ كەمبەغەل بولۇشى مەڭگۈلۈك ئەمەسلىكى، بۇ خىل تەڭسىزلىك ھامان ئۆزگىرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي ھايات ۋە تارىخىي ھەقىقەتتىكى پەلسەپىۋى پىكىرىنى يەنىلا ئاپىرىپ «قىرىق» چۈشەنچىسىدىن ئىبارەت بۇ ئېتىقاد زېمىنى ئۈستىگە چاچقان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ بەدىئىي ئەينىكى

AltunOq

ھېسابلانغان ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى، رىۋايەتلەردىكى بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا «قىرىق» ئۆلچىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي مۇھەببەت ساداقىتىنى ھەم باتۇرلۇقىنى ئۆلچەيدىغان تارازىلىق رول ئوينىغان. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى كەڭرى تارقالغان بىر چۆچەكتە مۇنداق بىر ۋەقەلىك بايان قىلىنغان: بىر پادىشاھنىڭ ئاي يۈزلۈك ساھىبجامال بىر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتى كۆپلىگەن خان زادە ۋە مۇھەببەت ئاشىنالىرىنىڭ ئىشىق ئوتىنى تۇتاشتۇرىدۇ. كۆپلىگەن باي خوجاملارنىڭ پەرزەنتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىدىكەن. بىراق قىز ھېچقايسىسىغا ئۇنىمايدىكەن. پەقەت ئۇنىڭ مۇنداق بىر شەرتى بار ئىكەن: «مەن 40 ۋاخىنلىق بىر شوتا ياسىتىپ ئۇنى تىكلەيمەن؟ كىمدە كىم ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ شۇ شوتا ئۈستىدىن چىقىپ ئۆتەلىسە شۇنىڭغا تېگىمەن» دەپتۇ. كۆپلىگەن ھەۋەسكارلار بۇ خەتەرلىك ئىشقا تەۋەككۈل قىلغان بولسىمۇ، مۇھەببەت تاجى نېسىپ بولماپتۇ، ئاخىرى بىر كەمبەغەلنىڭ ئوغلى ئۇچقۇر ئاتقا مىنىپ قاناتلىق قۇشقا ئوخشاش شوتا ئۈستىدىن ئۆتۈپتۇ. بۇ باتۇرلۇقنى كۆرگەن مەلىكىنىڭ قەلبى مۇھەببەت نۇرى بىلەن يورۇپتۇ، ۋە ئۇنىڭ بىلەن 40 كېچە - كۈندۈز توي قىلىپتۇ. 15 - 16 - ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن بىر رىۋايەتتە: ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق بەگلىرىدىن بىرىنىڭ قىزى ھۆسنى - جامالدا كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئەقىل - پاراسەتتىمۇ تەڭداشسىز ئىكەن.

ئۇ بىلىم - ھېكمەتتە ئۆزىدىنمۇ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغان بىر يىگىتكە تېگىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن. شۇ ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن ئۇ: 40 پەشتاقلىق راۋاق ياسىتىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرىمەن. كىمدە كىم بىرىنچى پەشتاقتا غەزىپىمنى قوزغايدىغان، ئىككىنچى پەشتاقتا خوشال قىلىدىغان، ئۈچىنچى پەشتاقتا يىغلىتىپ، تۆتىنچى پەشتاقتا كۈلدۈرىدىغان... يەنە مۇشۇ تەقلىتتە 40 پەشتاقىچە ئاشۇنداق رەۋىشتە ھەر خىل قارمۇ - قارشى ھېسسىياتقوزغايدىغان 40 بېيت ئېيتالىسا شۇنىڭغا تېگىمەن دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شېئىرىي قابىلىيەتتە يېتىشكەن، ئەقىللىق، بىلىملىك بىر يىگىت ① قىزنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداپ قىزنىڭ ۋىسالىغا مۇيەسسەر بولۇپتۇ» بۇ رىۋايەتتە مۇھەببەت سىنىقى بىلەن ئەقلىي ئىقتىدارنىڭ سىنىقى يۇغۇرۇلۇپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ «قىرىق» ئۇقۇمىنىڭ ھەتتا ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىمۇ مۇئەييەن تۈرتكىلىك رول ئوينى-

---

① رىۋايەتنىڭ يەنە بەزى ۋارىيانتلىرىدا بېيت ئېيتقۇچى يىگىتنى ناۋايى دەپ ئالغان. بىراق ناۋايىنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ھاياتى توغرىسىدىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا بۇ رىۋايەتتىكى ۋەقەنى ناۋايىغا باغلاشقا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ رىۋايەتتە كەلتۈرۈلگەن شېئىرلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە بەدىئىي قۇۋۋىتىمۇ ناۋايىنىڭ دېيىشكە مۇۋاپىق ئەمەس.

خاناتقىنى ھېس قىلىش مۇمكىن.

ئالدىنقى چۆچەكتە بولسا ھەقىقىي مۇھەببەت باتۇرلۇقىنى، قورقماس يۈرەكلىك
ۋە ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان يىگىتلىرى كامالەتنى شەرت قىلغان.

ئەلشىر ناۋائىينىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە بېغىشلانغان بىر رىۋايەتتە مۇنداق
بىر ۋەقەلىك رىۋايەت قىلىنغان: ھۈسەيىن مىرزىنىڭ 40 ۋەزىرى بولغان ئىكەن.
قىرقىنچىسى ئەلشىر ناۋائىي ئىكەن. بىر كۈنى بىركىم 40 ۋەزىرى ئەلشىر ناۋائىيغا
تۆھمەت قىلىپ، ئىغۋا تارقىتىپ ئۇنى ھۈسەيىن مىرزىگە چېقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن
ھۈسەيىن مىرزا ناۋائىينى ۋەزىرلىكتىن ئېلىۋېتىپتۇ...»⑪ رىۋايەتنىڭ داۋامىدا نا-
ۋائىيدىن باشقا 39 ۋەزىرى ھۈسەيىن بايقارانىڭ تۇرۇشقا قاراپ «ئېلىپ كېلىڭ»
دېگەن سۆزىنى چۈشەنمەي ناھايىتى كۆپ تىرىشچانلىقلارنى قىلغان بولسىمۇ تەلەپنى
ئورۇنلىيالماي، ئاخىرى ناۋائىيغا يېتىشراق بىرى ناۋائىي قېشىغا بېرىپ «ئېلىپ
كېلىڭ» نىڭ ئەسلى كۆزدە تۇتقان تەلەپنى تۇقۇپ كەلگەنلىكى رىۋايەت قىلىنغان.
رىۋايەتنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ھۈسەيىن بايقارانىڭ قىرىق ۋەزىرى بولغانلىقى
تارىخىي رىئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس. بىراق، ئۇلۇغ شائىر ئەلشىر ناۋائىينىڭ ئەقىل-
پاراسەت ۋە بىلىمدە تەڭداشسىز كامالىتىنى نامايەن قىلىش زۆرۈرىيىتىدىن «قىرىق»
تىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى سىمۋوللۇق ۋاستىنى تاللىغان. ھۈسەيىن بايقارانىڭ
قول ئاستىدىكى ۋەزىرلىرىنىڭ سانىنىڭ كۆپەيتىلىپ 40 قا يەتكۈزۈلگەنلىكى، ناۋا-
ئىينى بولسا 40 - ئورۇنغا قويغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە 39 ۋەزىرنىڭ ئەقىل -
پاراسىتىدىن ناۋائىينىڭ ئەقىل كامالىتىنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويغانلىقى يۇقىرىقى
پىكىرىمىزنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقى بىر قاتار ھەر خىل شەكىل ۋە مەزمۇنلاردا ئىپادە قىلىپ بېرىلگەن
«قىرىق» ئەنئەنىسىنىڭ تۈرلۈك شەكىلدە ئىپادىلىنىشىدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر خەلقى-
نىڭ قەدىمكى چۆچەكلىرىدە «قىرىق كېچە - كۈندۈز تاماشا قىلىپ بېرىش»، «قىرىق
خېچىردا سوغا - سالام ئېلىپ ئەلچىلىككە بېرىپتۇ»، «قىرىق تۆگە بىلەن سەپەرگە
ئاتلىنىپتۇ»، «قىرىق كېنىزەك بىلەن سەيلى تاماشاغا چىقىپتۇ» دېگەنگە ئوخشاش
گۈزەل سىمۋول بېشارەت سۈپىتىدە ئەكس ئەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ ھال شۇنى
ئۇقتۇرىدۇكى، «ئوغۇزنامە»دىكى 40 كېچە-كۈندۈزلۈك تاماشانىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە خەلق-
نىڭ گۈزەل ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان غايىۋى مەنزىل بو-
لۇپ، بەدىئىي ئەدەبىيات شەكلى ئارقىلىق ئىزھار قىلىنغانلىقىنى، ھەمدە شۇ يول
بىلەن بۇ مىللىي ئەنئەنە ئىزچىل داۋاملىشىپ، ئۇلۇغۋار غايىۋى تۇرمۇشنىڭ سىم-
ۋولى سۈپىتىدە خەلقىمىز قەلبىدە يېگانە ھېس - تۇيغۇ قوزغاش رولىنى ئۆتىگەن-

لىكەننى ئۇختۇرىدۇ.

يەنە شۇنىسىمۇ خاراكتېرلىقكى، «ئوغۇزنامە» دىكى «قىرىق مۇقەددەسلىكى» نىڭ ئىپادىسى بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردىكى «قىرىق» نىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ماھىيەتلىك مەزمۇنى بىر ياقتىن تەكشۈرگەندە، ھەممىسىدە بىر خىل ئورتاقلىق ۋە بىردەكلىك گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

II

بىز ھازىر 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشاۋاتىمىز، يەنى ئوغۇز خاقاندىن تەخمىنەن ئىككى يېرىم مىڭ يىل كېيىنكى تارىخىي دەۋردە ياشاۋاتقان ئەۋلادلار شۇنداق ئۇزۇن تارىخىي جەريانلار ئۆتكەن بولسىمۇ، تومۇرىمىزدا ئېقىۋاتقىنى يەنىلا قەدىمكى ئۇلۇغ ئەجدادىمىز ئوغۇز خاقاننىڭ قېنى، تۇرمۇش ئادەتلىرىمىز، دۇنيا قارىشىمىز، ئېتىقادىمىز ۋە ئىجتىمائىي ئورنىمىز، شۇنداقلا دەۋر خاراكتېرىدىن ناھايىتى كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ بىراق خەلقىمىزنىڭ ئارىسىدا ئەڭ قەدىمكى مىللىي ئالاھىدىلىك — مىللىي ئۆرپ - ئادەت، مىللىي روھ، مىللىي ئېتىقاد ۋە مىللىي مەدەنىيەت قاتارلىق خاراكتېرلىك مىللىي خۇسۇسىيەتلەر تۈپتىن ئۆزگىرىپ كەتكىنى يوق. خەلق قەلبىدىن ئىبارەت مۇقەددەس زېمىن مىللىي ئەنئەنىنى قوغداش ۋە ئۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇشتەك ئۇزاق خىسلەتلەرگە ئىگە. چۈنكى خەلق مەڭگۈلۈككە ئىگە. بىر مىللەت خەلقى مەۋجۇت ئىكەن ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى ئەلۋەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. شۇڭا ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدىن ئەجدادلارنىڭ تاش قورال دەۋرىدىكى توتېم ئېتىقادىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى، سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئېتىقاد قىلىنغان شامان دىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ قىسمەن ئېتىقاد شەكىللىرىنىڭ زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلگەن بەزى ئىپادىلىرىنى ھەم ئۇچرىتىپ تۇرالايمىز. شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مىڭ يىل داۋامىدا ئەينى دەۋرگىچە ئەجدادىمىز ياراتقان كۆپلىگەن ئەنئەنىلىرىمىز ئىسلام ئەقىدىلىرى تەرىپىدىن كۈچلۈك تەقىپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى نۇرغۇن مول مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىمىز ئىسلام ئىدولوگىيىسى تەرىپىدىن نابۇت قىلىندى. ۋە كېيىنكى مەجبۇرىيەت ئاستىدا بارا - بارا قوللىنىشتىن قېلىشقا باشلىدى. ئەڭ ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى بىز كۆپىنچە ھاللاردا ئىسلام دىنىنىڭ كۆپلىگەن قائىدە - قانۇنلىرىنى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى، ئوڭايلا ۋە ئاساسسىزلا قوبۇل قىلىۋېلىپ ئۆزىمىزنىڭ يارقىن مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەت-

تۇق، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ئاساسىدىكى دىنىي ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئايرىيالماس ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدۇق، ھەتتا خاس مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى چۈشەنچىمىزچە ئەرەبلەرگە ئۆتكۈزۈپ بەردۇق. شۇڭا ھازىر تۇتقان ئېتىقادىمىزنىڭ قالدۇق خۇسۇسىيىتى «بۇرە ئۇشتۇمتۇت خاسىيەتلىك بولۇپ چىقىش»، زەردۇشت ئاتەش پەرەسلىك دىنىدىن قالغان «ئوت ئۈچۈرۈش» بۇددا دىنىي ئەقىدىسىدىن قالغان ئىرىق سېلىش، مانى دىنىدىن قالغان پىرخۇنلۇق قاتارلىق قائىدىلىكى دىنىي ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئىسلامغا باغلاپ چۈشەندۈردۇق بولۇپمۇ بىز يېقىنقى ئۆزىنى بىلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئىزچىل داۋاملىشىپ بېرىپ، ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن «قىرىق» چۈشەنچىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان كۆپلىگەن ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزنى يەنىلا ئىسلام شەرىئىتى ئەقىدىسىگە باغلاپ چۈشەندۈردۇق ھەم شۇ چۈشەنچە بويىچە يەتكۈزۈۋاتىمىز. ئەمەلىيەتتە چۈشەنچىسى ھەقىقەتەن ئىسلام شەرىئىتىدىكى بىر خىل ئېتىقاد شەكلى، ياكى ئەنئەنىۋى قائىدىسىمۇ؟ مەسىلە ئەسلى ئۇنداق ئەمەس. بىلگىنىمىزدەك، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىدىغان دىنىي ئېتىقادى ۋە باشقا بىر قىسىم تەرەپلەردىكى ئومۇملىقتىن باشقا ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان مىللىي تىل، پىسخىك خۇسۇسىيەت، پىرىنسىپلىق ئالاھىدىلىك، ئۆرپ-ئادەت، دۇنيا قاراش قاتارلىق كۆپلىگەن تەرەپلەردە خاس مىللىي خاراكتېر ئالغان ماھىيەتلىك تەرەپلىرى بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن بىر مىللەت، مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان مىللىي ئالاھىدىلىك تەرەپلەردىكى خاسلىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن چوڭ بىر دىنىش خاراكتېرىنى ئالىدۇ دە، ئېغىر خاتالىققا يول قويغان بولۇپ قالىمىز. 40

ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە ئەنئەنە بولۇپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمىزنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگىچە سىڭىپ كەتكەن «قىرىق» مۇقەددەسلىكى، ئوغۇز خان دەۋرىدىن قالغان مىللىي يادلاما، ئۇ قەدىمدىن تارتىپ ئىززىنىڭ ھاياتى كۈچىنى يوقاتماي، ھەر قايسى دەۋرلەردە خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىغا گۈزەللىك، غايىۋى ئارزۇ - ئارمانلارغا قانات، مەنىۋى ئىرادىگە كۈچ - قۇدرەت بېغىشلاپ خەلقىمىز بىلەن بىرگە ياشاپ كەلدى. رېئال تۇرمۇشىمىزدا مۇقەددەس ئېتىقاد، كامالەت ئۆلچىمى، گۈزەللىك ئۆلچىمى ۋە خاسىيەت دەپ تونۇلۇپ ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قىرىق چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك قائىدە-يوسۇنلارنى ماھىيەت جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن «قىرىق» مۇقەددەسلىكى بىلەن ئاساسەن بىردەكلىككە ئىگە.

ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەرزەنت دۇنياغا كۆز ئېچىپ 40 كۈندىن كېيىن «قىرقىنى چىقىرىش» دېگەن بىر ئادەت بار. (بەزى يەرلەردە «قىرىق» نى «قەۋدىق» دەپ ئاتايدۇ، قەۋدىق ئەمەلىيەتتە 40 نىڭ فونېتىكا جەھەتتە بىر ئاز ئۆزگىرىپ ئاتىلىشى) بوۋاقنىڭ قىرقىنى چىقىرىش ئەسلىدە بىر خىل مۇراسىم شەكلىنى ئالغان بولۇپ، بوۋاق تۇغۇلۇپ 40 كۈنگىچە توشقان كۈنى قازان ئېسىپ مەھەللىگە ئاش تارتىدۇ. مىجەز - خۇلقى ياخشى، ساغلام، ئەقىللىق، چىرايلىق بالىلارنى چاقىرىپ كىرىپ ھەر بىر بالىغا 40 كۈنلۈك بوۋاقنىڭ ئۈستىگە ئىلمان سۇ قۇيدۇرىدۇ. ئۇلارغا قوناق، قەن گېزەك قاتارلىق نەرسىلەرنى تارقىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئادەتنى مۇنداق ئىككى خىل مەزمۇندا چۈشەندۈرىدۇ. بىرى قىرقىنى چىقارماسلىقنى گۇناھ دەپ قاراپ «ئەگەر قىرقى چىقىرىلمىسا ئۇ دۇنياغا بارغاندا قىرقىلىق كەلدى، قىرقىلىق كەلدى دەپ قاراپ ئورنى ياخشى بولمايدۇ» دېسە، يەنە بىرى، بوۋاقنىڭ تۇغۇلۇپ 40 كۈنلۈككىچە بولغان ئارىلىقىنى ئەڭ مۇھىم باسقۇچ دەپ قاراپ، شۇنىڭدىن كېيىن بوۋاقنىڭ ھاياتىغا بولغان ئۈمىدى ئاشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بالىغا كېرەكلىك ئۇرۇقلۇقنى كۆپەيتىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بالىلارغا سۇ قۇيدۇرۇش يېڭى بوۋاقنىڭ خۇددى شۇ بالىلاردەك ئۆز خۇلقلۇق، ساغلام، ئەقىللىق، چىرايلىق بالا بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ چۈشىنىدۇ. بەزى جايلاردا بوۋاقنىڭ بېشىغا قۇيۇلىدىغان سۇنىڭ تەركىبىگە مەسچىتنىڭ تۈۋرۈكىدىن قىرىندا شىلىپ كېلىپ، مەسچىتنىڭ بورىسىدىن، مەسچىت تاملىرىدىكى كاككىللاردىن ئېلىپ كېلىپ قايىنتىپ ئارىلاشتۇرۇپ ئاندىن ئىشلىتىش ئەھۋالىمۇ بار. بۇ ئەلۋەتتە «ئىمانى كامىل» لىقنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقنىڭ ئىپادىسى.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە مەلۇم بىر كىشى ئۆلگەندىن كېيىن تا قىرىق كۈنگىچە ھازا تۇتىمىز. بۇ ۋاقىتتا ساقال - بۇرۇتلىرىنى ئالدۇرماي، بەزى جايلاردا ئۆيىدە چويلا سېلىپ ئاش ئەتمەي، ئاقتا بەل باغلاپ 40 كۈنگىچە يەشمەي ۋە يەنە مۇسىبەتنى ئىپادىلەيدىغان قايغۇلۇق ھالەت بىلەن 40 كۈن توشقاندا، ئاندىن قىرىق نەزىرىسىنى بېرىپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئاندىن مۇسىبەت شەكىللىرى بىكار قىلىنىدۇ، بەل يېشىلىدۇ، ساقال - بۇرۇت ياسىلىدۇ ۋە باشقىلار.

40 نەزىرە ھەم چوڭ نەزىرە ھېسابلىنىپ كۆلىمى كەڭرەك بولىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى خىل ئۆرپ - ئادەت ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا خېلىلا ئومۇملاشقان تائىدە يۇسۇن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى بۇ خىل ئادەت شەكىللىرىنى ئاساسەن ئىسلام دىنىنىڭ بىر خىل شەرىئەت مەزمۇنى دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل ئەھۋال ئەرەبلەردە بارمۇ ۋە پاكى ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنىڭ مۇقەددەس كالاملىرى «قۇرئان» ۋە «ھە-

دىس» لەردە كۆرسىتىلگەنمۇ؟ ئەرەبلەردە ۋە ئىسلام شەرىئىتىدە بالىنىڭ قىرقىنى چىقىرىش، كىشى ئۆلۈپ 40 كۈنگىچە مۇسىبەت تۇتۇپ ئاندىن نەزىر بېرىپ مۇسىبەتـ تىن خالاس بولۇش؛ دېگەنگە ئوخشاش ئېتىقاد شەكلى ۋە ئۆرپ - ئادەت يوق ۋە قەيت قىلىنمىغان. بۇ ئەقىدە دەل ئوغۇز خان دەۋرىدىكى مۇقەددەس چۈشەنچىنىڭ زامانىمىزدىكى مۇھىم ئىپادىسى. ئەجداتىمىز ئۆزىمىزنىڭ ئۇلۇق بوۋىسى ئوغۇز خاننىڭ تۇغۇلۇپ قىرىق كۈندىن كېيىن ئەقلى يېتىلىپ سۆزلەپ، ماڭغانلىقى ھەقـ قىدىكى بۇ ئىلاھىي چۈشەنچە بويىچە، بوۋاق تۇغۇلۇپ قىرىقىنچى كۈنىنى خاسىيەتـ لىك ئۇلۇق كۈن- كامالەتنىڭ باشلىنىش كۈنى، ھەقىقىي ھاياتلىقنىڭ قۇتلۇق باشلىنىشى دەپ چۈشەنگەن ۋە مۇشۇ ئېتىقاد بىلەن ئۆزىنىڭ ئەڭ قەدىرلىك، ئەـ قىل - پاراسەتتە كامىل- كۈچ - قۇدرەتتە قابىل، خاسىيەتلىك، ۋەتەن ۋە خەلقـ پەرۋەر بوۋىسىغا بولغان سېغىنىشىنى، شۇنىڭدەك پەرزەنتلىرىنىڭ ئوغۇز خاندەك ئاشۇنداق ئۇلۇق پەزىلەتكە ئىگە بولۇشىنى ئارزۇ قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ قاراش مۇمكىن. ئەمدى قىرىق كۈنلۈك مۇسىبەتكە كەلسەك ئۇيغۇر خەلقى ئىنساننى قەدىرلەيدۇ، ھاياتلىقنى ئۇلۇق بىلىدۇ. ھاياتلىقسىز ھەر قانداق بەخت - سائادەتـ نىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق ۋە ئەھمىيەتسىز دەپ قارايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئۇيـ غۇر خەلقى بىرەر يېقىن كىشىسى يورۇقدۇنيادىن كۆز يۇمغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتلىقتىن مەڭگۈ يوقلۇق ئالىمىگە كەتكەنلىكى، زۇلمەت ئورنىغا يول ئالغانلىقىغا بولغان چوڭـ قۇر ئېچىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرۈش ۋە قايغۇلۇق ھېسسىياتىنىڭ ئىپادىسى سۈـ پىتىدە 40 كۈنگىچە مۇسىبەت تۇتۇشنى ئەڭ قاتتىق قايغۇرغانلىقىنىڭ ئەمەلىي نىشانى دەپ چۈشەنگەن. ئىسلام شەرىئىتىدە ئۈچ كۈندىن ئارتۇق مۇسىبەت تۇتۇشنى مەنئى قىلغان، چۈنكى ئىسلام شەرىئىتىدە كىشى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ ئاللانىڭ دەرگاھىغا بارىدۇ. ئەگەر كۆپ مۇسىبەت تۇتسا، ياقا يىرتىپ قاتتىق يىغلىسا، ئاللاغا قەھرى قىلغانلىق بولىدۇ دەپ قارايدۇ.

«سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى» دە مۇنداق بىر ھەدىس رىۋايەت قىلىنغان. «رەسۇلۇللانىڭ مۇنبەردە تۇرۇپ، ئاللاغا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان ئېيتقان ئايالـ نىڭ ئۆلۈككە ئۈچ - كېچە كۈندۈزدىن ئارتۇق ھازا تۇتۇش دۇرۇس ئەمەس، ئەمما ئېرى ئۆلگەن بولسا، ئۇنىڭغا تۆت ئاي ئون كۈن ھازا تۇتسا بولىدۇ، دېگەنلىكىنى ئاڭـ لىغان ئىدىم»[12] دېمەك بۇ تەرەپتىمۇ ئىسلام دىنى بىلەن ئورتاقلىق يوق. بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، بەزى ئىسلام دەبىيلىرىدە «قىرىق» قا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. مۇھەممەت فۇزەرى يازغان «مۇھەمـ مەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «پەيغەمبەر

ئەلەيھىسسالام كامالەت يېشى بولغان قىرىق ياشقا يەتكەندە، ئاللا ئۇنى پۈتۈن
ئىنسانلارنى جاھالەت قاراڭغۇلۇقىدىن دەرىجەت يورۇقلۇققا چىقىرىش مەقسىتىدە
بېشارەتچى ۋە ئاگاھلاندۇرغۇچى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتتى.»[13] دېمەك مۇھەممەت 40
قا كىرگەندىن كېيىن ۋەھيى كېلىشكە باشلىغان. يۇقىرىدىكى كىتابتا يەنە ۋەھيى-
نىڭ توختاپ قېلىشى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: «ۋەھيى بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان،
قانچىلىك ۋاقىت ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ پىكرى بىردەك
ئەمەس، لېكىن ۋەھيىنىڭ قىرىق كۈن ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى ھەققىدىكى پىكىر ئىشەنچ-
لىكرەك. ۋەھيىنى ئۈزۈپ قويۇشتىن مەقسەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى ۋەھيىگە
سېغىندۇرۇش ئىدى[14]». بۇ يەردە بايان قىلىنغان كامالەت قانۇنىيىتى بىلەن قات-
تىق سېغىندۇرۇش يۈزىسىدىن ئاللانىڭ 40 كۈن ۋەھيىنى ئۈزۈپ قويغانلىقى بايان
قىلىنغان يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىدىمۇ قىرىققا مۇنا-
سىۋەتلىك قىسمەن ھادىسىلەر ئۇچرايدۇ. يۇقىرىدىكى قىسمەن ھال قىرىق چۈشەنچىسى-
نى بىزنىڭ ئەرەبلەردىن قوبۇل قىلغانلىقىمىزنى ئىسپاتلىمايدۇ، چۈنكى ئالدى بىلەن
شۇنى ھېس قىلىمىزكى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا 40 ياشتا ۋەھيى كەلگەنلىكى
ئىنساننىڭ جىسمانىي ۋە ئەقلىي قابىلىيەت جەھەتتە كامالەتكە يەتكەندىن ئىبارەت
پۈتۈن ئىنسانلارغا خاس بولغان ئورتاق ئالاھىدىلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا
ئادەمنىڭ 40 ياشتا كامالەتكە يېتىشى مىللىي ئۆرپ - ئادەت ئەمەس. «قىرىق» ئۇ-
قۇمىنىڭ باشقا مەزمۇنلاردا ھەم ئەكس ئەتكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلارمۇ «قىرىق» نىڭ
ئىسلام شەرىئىتىگە مۇناسىۋەتلىك چۈشەنچە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرەلمەيدۇ، چۈنكى،
بىرىنچىدىن، «ئوغۇزنامە» دە مىلادىدىن خېلى بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي
ھاياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ چاغدا ئىسلام دىنى تېخى پەيدا بولغان ئەمەس. يەنە بىر
تەرەپتىن «ئوغۇزنامە»دە ئەرەب شەرىئىتىگە خاس ھېچقانداق ھادىسە ئۇچرىمايدۇ. ھەت-
تا ئۇيغۇر خەلقى مىلادى 1 - ئەسىردىن تارتىپ ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنىنىڭ
ھەم ھېچقانداق ئالاھىدىلىكلىرى يوق. بۇ يەردە يەنە مۇھىم بىر مەسىلە شۇكى،
ئىسلام دىنى پەيدا بولۇپ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام پۈتۈن ئەرەب دۇنياسىنى ئىسلا-
لاشتۇرۇشتەك زور بۇرۇلۇش دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقاندا، تۈرك خەلقلىرى پۈتۈن
ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئورخۇن سېلىنگا دەريا بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا
«كۆك تۈرك خاقانلىقى» دىن ئىبارەت چوڭ خانلىقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ تەسىر
دائىرىسىنى راسا كېڭەيتكەن ئىدى. بۇ چاغدا شەرق ۋە غەرب خەلقلىرى يىپەك
يولىنىڭ مۇھىم باشقۇرغۇچىسى ۋە كارۋانلىرى بولغان تۈركى خەلقلەر ئەرەبلەرگە
ئالاھىدە تەسىر قىلغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشەنچلىك ماتېرىياللارغا ئا-

ساسلانغاندا پەيغەمبەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى خېلى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكى، يۇقىرىقى پىكىرىمىزنى تولۇق ئاساسلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ. «سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى» دە تۈركلەر توغرىسىدا مۇنداق بىر ھەدىس رىۋايەت قىلىنغان: «پۇتىغا چورۇق ۋە يۇڭدىن ئىشلەنگەن ئاياقلارنى كىيىدىغان بىر خەلق بىلەن ئۇرۇش قىلمىغىچىلار قىيامەتنىڭ ئالامەتلىرىدىن بىرىدۇر، يۈزلىرى خۇددى چەم بىلەن ئىستەرلەنگەن قالقاندەك كەڭ ۋە گۆشلۈك كەلگەن بىر خەلق بىلەن ئۇرۇش قىلمىغىچىلار قىيامەتنىڭ ئالامەتلىرىدىن بولىدۇ[15]»

يۇقىرىقى ھەدىستىن باشقا يەنە مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا مۇنداق ئىككى ھەدىس كىرگۈزۈلگەن. «پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ دېگەن ئىكەن»[16] مەھمۇت تۈرك سۆزىنى ئىزاھلاپ يەنە مۇنداق بىر ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «ئۇلۇق تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈن چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم، بىرەر قەۋمگە غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن[17]». ھەدىسلەر تۈپلىمىدا بېرىلگەن ھەدىس بىلەن، مەھمۇت قەشقىرى مىسال ئالغان ھەدىسلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش. يۇقىرىقى پاكىتلار مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەقىقىي مىللىي خاراكتېرىنى ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك، فىزىئولوگىيىلىك ئالامەتلىرى قاتارلىق ناھايىتى كۆپ تەرەپلىمە بىلىدىغانلىقىنى ۋە چۈشىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئەينى دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ئورۇن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەرەبلەردىن خېلىلا يۇقىرى تۇرىدىغانلىقى بىلەن ئۇلارغا ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى خېلىلا ئۆتكۈزگەنلىكىنى روشەن ھېس قىلىدۇ. بىز توختالغان «قىرىق» چۈشەنچىسىنىڭ ئەرەبلەردىمۇ قوللىنىلىپ قېلىشى شۇنداق تەسىرلەرنىڭ مەھسۇلىدىن ئەمەسمىكىن؟

يۇقىرىقى مەسىلە ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا ئۆرپ - ئادەتتە ئۇچرايدىغان يەنە بىر مۇنچە «قىرىق» مۇقەددەسلىك ئەنئەنىسىنىڭ تۇراقلىق مەزمۇنلاردىكى ئىپادىسىدە تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ. ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ مۇھىم ئادەتلىرىدىن بىرى ئۇلار چاچنى ئۇششاق قىرىق تال ئۆرۈشى بولۇپ، بۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم بىر ئەنئەنە، بۇ خىل مىللىي ئادەت ئەرەبلەردىلا ئەمەس، دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ بىرەرسىدە بارلىقىنى ئاڭلاپ باققىنىمىز يوق. شۇنىسى ئېنىقكى ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرى گۈزەللىككە شەيدا. ئۇلار ئۆزىنىڭ مىللىي گۈزەل ئەنئەنىسىنى سۆيىدۇ ۋە

ئۇنى يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ راۋاجلاندۇرالايدۇ. چاچنى قىرىق تال ئۆرۈش گۈزەللىككە بولغان تونۇشى ۋە گۈزەللىك ئۆلچىمىدىن كۆرە ئەڭ مۇھىمى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس چۈشەنچىسىنىڭ گۈزەللىكنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىشى ۋە داۋاملاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ خىل ئادەتنىڭ ئىچىدە يەنە ئۇيغۇر خوتۇن قىزلىرىنىڭ قۇتلۇق ھاياتقا، ماددىي ۋە مەنىۋى كامالەتكە بولغان ئارزۇسى، ئەركىنلىك ۋە ئازادلىققا بولغان گۈزەل تەلپۈنىشى چۈشەنچىدىكى «قىرىق خاسىيەتلىك» ئېتىقادى ئارقىلىق ۋاستىلىق ئىزھار قىلىنىپ بېرىلگەن.

بىراق ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىدىكى بۇ خىل خاس مىللىي ئادەت يىلمۇ - يىل يوقۇلۇشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتىدۇ. ھازىر چېچىنى قىرىق تال ئۆرىگەن خوتۇن - قىزلاردىن مىڭىنىڭ ئىچىدە بىرنى تېپىش تەس. بۇنداق يوقۇلۇش «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى بولسا كېرەك»

IV

كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ھەر قانداق بىر مۇقەددەس چۈشەنچە ئۇقۇمى تاساددىپىي، يەككە - يېگانە ۋە ئاساسسىزلا تۇغۇلمايدۇ. بەلكى ئۇ، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى، مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقادنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ۋە ياكى بەلگىلىك تەبىئىي قانۇنىيەت ۋە ئىلمىي ئاساسلارغا تايىنىپ مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھايات تارىخىدا نەچچە مىڭ يىل ئىزچىل داۋاملىشىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتقان «40 مۇقەددەس» لىكى چۈشەنچىگە ئاساس بولغان مەنبە نېمە؟

ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخىدىن قارىغاندا كىشىلەرنىڭ ھەر قانداق بىر شەيئىلەرگە ھېسسىي بىلىش شەكلىنى ئالغان ئېتىقاد چۈشەنچىلىرى تەبىئەت ئالەمدىكى تۈرلەنگەن ھادىسىلەرنىڭ سېھىرلىك كۈچى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ھەر خىل غەيرىي تەبىئىي قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئوخشىمىغان مەزمۇندا كىشى ئېڭىغا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا قوزغىغان ھەر خىل تەسىرلىرى كىشىلەرگە تەدرىجىي يوسۇندا دۇنيانى بىلىشكە ئۈگەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇزاق تەسىرلىك ئىجتىمائىي ھايات كازرىشى تارىخىدا دۇنيانى مەلۇم جەھەتتىن بىلەلىدى. بىراق ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ دۇنيانى بىلىشى چوڭقۇرلۇقى ۋە ئېڭى ئۇزۇل - كېسىل بولمىغانلىقى، ساددا بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇلار ئۆزىنىڭ بىلىشلىرىنى ھەر خىل ئىلاھىي فورمىدا ئىپادىلەپ بېرىش-

تى، يەنى ئۆزلىرىنىڭ ئەقەللى چۈشەنچىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا مۇقەددەس ئىلاھىي
كۈچ – قۇدرەتكە باغلاپ ئىزاھلاشتى، شۇ ۋەجىدىن ئىنساننىڭ يۈكسەك ئەقلى كۈچ
ئارقىلىق بىلىۋېلىنغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت قانۇنىيىتى ھەققىدىكى شانلىق نە-
تىجىلىرى «ئىلاھىي» ئۆپۈق بىلەن كۆمۈلۈپ قالدى، ياكى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلدى. شۇ-
نىڭدەك دەۋرىمىزدىن نەچچە مىڭ يىل مۇقەددەم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا
مۇقەددەس چۈشەنچە سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ھەر خىل
ئىجتىمائىي تارماقلارغىچە تونۇشۇپ يۇقىرى ئۆلچەم، ياكى كامالەتنىڭ سۈپىتىدە رول
ئويناپ كەلگەن «40 مۇقەددەسلىك» نىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى تەكشۈرگەندە، ئۇ-
نىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلار ئاساسىدا شەكىللەنگەن چۈشەنچە بولماستىن بەل-
كى مۇئەييەن تەبىئىي قانۇنىيەت ۋە بەلگىلىك ئىلمىي ئاساسلار نەتىجىسىدە پەيدا
بولغان بولسىمۇ، بىراق قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىنىڭ ئۆز چۈشەنچىسىنى ئىلمىي جەھەت-
تىن ئىسپاتلاشقا چامى يەتمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ئاخىرقى ھېسابتا بۇ چۈشەنچىنى
مۇقەددەسلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئېتىقاد قىلغانلىقى ۋە تەدرىجى ئەنئەنىۋى مىللىي ئۆرپ-ئا-
دەت شەكلى بىلەن داۋاملاشتۇرۇلغانلىقىنى ھېس قىلىش مۇمكىن:
ئالدىنقى قىسىملاردا سۆزلىگەنلىرىمىزدىن باشقا. «40 مۇقەددەسلىكى» نىڭ ئىجتىمائىي ئا-
ساسى ھەققىدە ئەڭ مۇھىم بىر مەنبە شۇكى، يولداش تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلارنىڭ
ئانا ۋەتىنى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدا ۋېيجىڭ يازغان «سۈي سۇلالىسى يىلنا-
مىسى» «تۈرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا قىسمىرغان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە قارا
دېڭىزغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈرك خەلقلىرىنىڭ 40 قە-
بىلىسىنى بىر – بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا ئوغۇز-
خاننىڭ پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرنىڭ 40 قەبىلىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك بىرلىككە كەلتۈر-
گەنلىكى ۋە 40 غۇلاچلىق خادىنى دانا شۇ 40 قەبىلىنىڭ چوڭ بىرلىشىشىنىڭ سىم-
ۋولى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ ئۆزىنىڭ بۈيۈك سەلتەنىتىنى نامايىش قىلغانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا ۋېيجىڭنىڭ «سۈي سۇلالىسى يىلنا-
مىسى»دا سانالغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ 40 قەبىلىسىنىڭ ئەدەبىياتتىكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ
قەبىلىلەرنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كىتابخانلىرىمىزدىن شۇ نەرسە
مەخپىي ئەمەسكى، يۇقىرىدىكى پىكىرىمىزنى تولۇق پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ يورۇتۇپ بېرىش
ئۈچۈن يۇقىرىدا كەلتۈرگەن پاكىتلىرىمىزدىن باشقا يېتەرلىك ماتېرىيال ئاساسىغا
ۋە تارىخىي پاكىتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت «40 مۇقەددەسلىكى» ئوغۇز خان دەۋ-
رىدىن تارتىپ تاكى دەۋرىمىزگىچە ئاساسەن يۇقىرى كامالەتنىڭ، ئۇلۇغۋار غايىۋى
ئىستەكنىڭ، ئەقلى ئۆلچەمنىڭ، بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ۋە يۈكسەك دەرىجىدىكى كۈچ –

AltunOq

قۇدرىتىنىڭ سەۋىيىسى، قاتارلىق تۇراقلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدىلا قارا-
لىنىدىغانلىقىغا ئاساسلىنىپ كۆرۈپ، ئىنساننىڭ ئەقلى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن
تەبىئىي يېتىلىش قانۇنىيىتى، شۇنداقلا ھازىرقى زامان تىببىي ئىلمى ئېرىشكەن
بىر قىسىم ئىلمىي پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئىلمىي جەھەتتىن تۆۋەندىكىچە
تەسەۋۋۇر قىلىشى مۇمكىن.

1) ھازىرقى زامان تىببىي ئىلىمگە ئاساسلانغاندا، ئادەم تۆرەلمىسىنىڭ پەيدا
بولۇشى، ئىسپېرما بىلەن تۇخۇم بىرىكىپ بىر دانە ئاتالانغان تۇخۇم ھاسىل بو-
لۇشتىن باشلاپ ھۈجەيرە ئاجرىلىپ تولۇپ ۋە تەرەققىي قىلىپ بارا - بارا ئادەم شەكىل
تۈزۈلۈشىگە ئىگە بولغان ھامىلە پەيدا بولىدۇ، بۇ ۋاقىتتىكى جەريان ئاددىيلىقتىن - مۇرەك-
كەپلىككە، سان ئۆزگىرىشتىن سۈپەت ئۆزگىرىشكە، ئىپتىدائىيلىقتىن مۇكەممەللىككە
ئۆزگىرىدىغان جەرياندۇر. بولۇپمۇ بۇ جەريان تۆرەلمە پەيدا بولۇپ دەسلەپكى
35 - 40 كۈنگىچە بولغان ئاددىيلىقتىن ئىپتىدائىي باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەندىن
كېيىن 6 - ھەپتىگە بارغاندا ھامىلە تاشقى ۋاراق (نېرۋا سىستېمىسى، تىرناق،
تۈك قاتارلىقلار) ئوتتۇرا ۋاراق (مۇسكۇل، سۆڭەك، سۈيدۈك چىقىرىش ئورگانلىرى
قان قاتارلىقلار) ئىچكى ۋاراق (ھەزىم سىستېمىسى، نەپەس سىستېمىسى، جىنسىي يول
ۋە ھەر خىل بەزلەر) قاتارلىق ئۈچ قەۋەت ۋاراق ئاساسەن تولۇقلىنىپ ئادەم
شەكلىگە كىرىدۇ. «ساقاق ياسى يوقىلىدۇ» (ئادەم ئادىمىي شەكلىگە كىرىدۇ) «تۇ-
قۇلما ۋە تۆرەلمە ئىلمى» دېگەن كىتابتا مۇنداق كۆرسەتكەن: «ئالتىنچى ھەپتە
بولغاندا دۈمبە، قوساق، يۈرەك ئىچكى پەردە دىۋارى قارىمۇ - قارشى ئۆسۈپ
بىرىكىدۇ، بىر قېرىنچە دالانچە كانىلى ئوڭ-سول دالانچە، قېرىنچە تۆشۈككە بۆلۈنىدۇ.
ئوڭ سول دالانچە قېرىنچە تۆشۈكى بار يۈرەك ئىچكى پەردىسى، ئىككى قاپقاقلىق
ۋە ئۈچ قاپقاقلىق كىلاپاننى ھاسىل قىلىدۇ» يۇقىرىقى ئەھۋال شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى
تۆرەلمە 6-ھەپتىدىن باشلاپ ئالاھىدە خاراكتېرلىق ئۆزگىرىش ياسايدۇ ۋە ئانا تې-
نىدىكى تەبىئىي ئوزۇقلۇق كەملىك قىلىپ تاشقىرىدىن ئوزۇقلۇق تەلەپ قىلىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن 40 كۈن ئەتراپىدا بارغاندىن كېيىن ئاياللار سېزىكلىك تارتىشقا
باشلايدۇ. ئاياللارنىڭ ئالاھىدە ئوزۇقلۇققا سېزىك بولۇشى ھامىلىنىڭ تەلەپ قىلغان
ئوزۇقلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. 2) ئىنسان ھاياتىدا تۇغۇلۇپ 40 كۈن-
گىچە بولغان ئارىلىق يەنە بىر مۇھىم باسقۇچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتقا كەل-
گەندە بوۋاقنىڭ بەدىنى تەبىئىي دۇنياغا ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇنلىشىدۇ، كۆزى تۇخ
تاپ ئەتراپتىكى نەرسىلەرنى پەرق ئېتىشكە باشلايدۇ. نېرۋا سىستېمىسىدا خېلى
زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ئەركىلەتسە كۈلىدىغان، مەلۇم ئاۋازلارنى ئاڭلاپ نىشانى

پەرق ئېتىپ قارايدىغان بولىدۇ، پۇراش سېزىمىدا سېزىلەرلىك ئالامەتلەر كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىدا خاراكتېرلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، تەركىبىدە ئوزۇقلۇق مىقدارى كۆپرەك يېمەكلىكلەرنى تەلەپ قىلىدۇ.

3) ئاياللارنىڭ تۇغۇشى ئۇلارنىڭ بەدەن قۇرۇلمىسى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئاياللارنىڭ بۇ ۋاقىتتا ئۇستىخانلىرى بوشاپ ئاجرايدۇ. بالا ياتقۇسى كېڭىيىدۇ ۋە باشقىلار. بۇ ئەھۋال 35- كۈندىن 40- كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا بەدەن قۇرۇلۇشى پۈتۈنلەي ئەسلىگە كېلىپ بىجىرىم ھالەتكە ئۆتىدۇ، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا ئاجرالغان ئۇستىخانلار، بالا ياتقۇلار ۋە شالاڭلىق پەردىلەر ئەسلى ھالىتىگە كېلىپ بولىدۇ.

4) ئادەملەرنىڭ ئۆمۈرى بوۋاقلىق، بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك، ياشلىق قىرانلىق ۋە قېرىلىق قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئادەم 40 ياشقا توشقاندا قىران ياش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا ئادەم ئەقلى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن كامالەتكە يېتىدۇ.

يۇقىرىقى ئەھۋاللار ئىنساننىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە ئىنسان تەبىئىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم بىر جەريان. ئۇنداقتا بىز توختالغان «40» مۇقەددەسلىك، بىلەن بۇ تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن؟ بىز ئېيتىدىغان ئىنسانلارنىڭ بىلىش تەرەققىياتىغا ئاساسەن شۇنداق پەرەز قىلالايمىزكى، قەدىمقى ئەجدادلار يۇقىرىقى ئالامەتلەرنى تەرەپلەرنى ئىلىم- پەن نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ بىر خىل تەبىئىي قانۇنىيەت ئىكەنلىكىدىنمۇ گۇمانلىناتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە بۇ ئالامەتلەر بىر خىل ئىلاھىي كۈچ قۇدرىتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بىز شۇنى بىلىمىزكى، قەدىمكى ئىنسانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا پۈتكۈل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنى ئىلاھىي روھ نۇقتىئىنەزەرى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئورتاق بىلىش ئومۇملىقى بولۇپ ئىسپاتلىنىدۇ. بۇ يەرگە كېلىپ يەنە مۇنداق بىر مەسىلىگە دۇچ كېلىمىز.

بىز يۇقىرىدا «40» مۇقەددەسلىكى تەدرىجىدىن تارتىپ يۇقىرى كامالەت، ئالىي سەلتەنەت ۋە كۈچ قۇدرەت سىمۋولىدە پۈتكۈل ئىجتىمائىي ھايات پائالىيەتلىرىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغانلىقىنى ئېيتتۇق، ئۇنداق بولسا «40» نىڭ مۇقەددەسلىك ئورنىغا كۆتۈرۈلۈشىگە يۇقىرىقىدەك ئامىللار قانداق تەسىر قىلغان؟

شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئادەمنىڭ تۈزۈلۈشى، تۇغۇلۇشى، كامالەتكە يېتىشى ۋە كۆتۈرۈلۈشى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ ۋە ھازىرمۇ ئومۇمەن بىردەك قانۇنىيەت. كەلگۈسىدىمۇ ھەم شۇنداق بولىدۇ. بىز يۇقىرىدا ئايال ھامىلدار بولۇپ 6- ھەپتىسىگە بارغاندا سېزىلەرلىك ھالدا سېزىكلىك تارتىدۇ، دېدۇق. بۇ خىل ئەھۋالمۇ قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ ئوخشاش. ئاياللارنىڭ 40 كۈندىن كېيىن بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى، بالىلار تۇغۇلۇپ 40 كۈندىن ئاشقاندىن كېيىنكى ئالامەت ئۆزگىرىشلىرى، ئادەمنىڭ 40 ياشقا كىرگەندىن كېيىن ئەقلى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن كامالەتكە يېتىشى قەدىمكى دەۋردىمۇ ھازىرقى بىلەن ئاساسەن ئورتاقلىقتا ئىكەن،

قەدىمكى بىلەن ھازىرقى ماھىيەتلىك پەرق پەقەت بۇ قانۇنىيەتنى قانداق چۈشىنىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بۇ ھادىسىلەرنى مۇقەددەسلەشتۈرگەن بولسا، ھازىرقى ئىلىم-پەن دۇنياسى ئۆزىنى ئىلمىي ۋە پەننىي ئاساسلارغا تايىنىپ چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ قانۇنىيەتنىڭ يۇقىرىقىدەك ئۇزۇنلۇق خىسلىتىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ «40 مۇقەددەسلىك» ئەن- ئەنىسى ئائىلىلىك ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىن شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئائىلىلىك ئۇرۇقداشلىق دەۋرىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادى ئالاھىدىلىكىدىن بىرى، ئائىلىلەرنى ئوزۇق بىلەن، ئۇلارغا چوقۇنۇش ۋە بارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئائىلىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئائىلىلەرنىڭ ھامىلدار بولۇشى، تۇغۇشى قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئاجايىپ مۆجىزات، سىرلىق ئەھۋال بولغانلىقى چوقۇم. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاياللارنىڭ ھامىلدار بولۇپ 40- كۈنلىرىگە بارغاندا سېزىلىدىغان تارتىشنى ئىلاھى جاننىڭ تۇغۇپ 40 كۈن ئەتراپىدا پۈتۈن جىسمانىي تېنىنىڭ بىرىكىپ ئەسلىگە كېلىپ، بىر پۈتۈن ھالەتكە كېلىشىنى بىر خىل خاسىيەت دەپ چۈشەنگەن. بۇنىڭغا بوۋاق تۇغۇلۇپ 40 كۈندىن كېيىنكى ئۆزگىرىش قوشۇلۇپ يۇقىرىقى ئېتىقادنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن، شۇنىڭ بىلەن بوۋاق تۇغۇلۇپ 40- كۈنگە كەلگەندە ئائىلىلەرنىڭ بىجىرىم ھالەتكە كەلگەنلىكىنى بوۋاقنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى تەنتەنە قىلىش يۈزىسىدىن تۈرلۈك پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلگەن ۋە بۇ ئادەت ناھايىتى ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋاملاشقان. شۇنىڭ بىلەن بارا-بارا مۇقەددەس چۈشەنچە ۋە ئەنئەنىۋى قائىدە يوسۇن شەكلىنى ئېلىپ ئۆز مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتقان.

ئوغۇزخان دەۋرىگە كەلگەندىن كېيىنكى «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنىڭ مەزمۇنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىپ تېخىمۇ غايىۋىلاشتۇرۇلغان.

«ئوغۇزنامە» دە ئەكس ئەتكەن ئوغۇزخاننىڭ 40 كۈندىن كېيىن سۆزلىيەلىشى ئاش-نان تەلەپ قىلىشى، ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدە 40- كۈنى ئىلاھىي بۆرىنىڭ پەيدا بولۇپ يول باشلىشى قاتارلىق تەرەپلەر يۇقىرىقى پىكرىمىزنى مەلۇم ئاساسلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئوغۇزخان دەۋرىگە كەلگەندە ئادەمنىڭ 40 ياشقا توشقاندىن كېيىن كامالەتكە يېتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بەدىئىي قانۇنىيەت «قىرىق» نىڭ يۇقىرى كامالەتنىڭ، ئالىي سالاپەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. ھازىر تۇرمۇشىمىزدا ساقلانغان مۇنداق بىر قەدىمىي ۋاقىت بىرلىكى بار. يەنى خەلقىمىز ئارىسىدا «پولو دولىنىپ 40 تۈگە ئۆتكەندىن كېيىن پىشىدۇ»، «40 ياش بۆرە» قاتارلىق چۈشەنچىلەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. يۇقىرىقى «40 تۈگە ئۆتكەندىن كېيىنكى ئاشنىڭ دەم يېيىشى، ئېھتىمالدا ئۇ ۋاقىت بىرلىكىدىن كۆرە ھەم بىر كامالەتنى كۆرسەتكەن. چۈنكى ئاشنىڭ پىشىشى كامالەتنىڭ سۈپىتى، 40 ياشتىكى كىشىنى بۆرىگە ئوخشىتىپ قەدىمكى تۇتەم چۈشەنچىسىنىڭ تەسىرىدىن كۆرە يەنە ئىنساننىڭ كامالەت دەرىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن.

دېمەك، يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمدە مۇقەددەس ھەپ قارىغان 40 چۈشەنچىسى يۇقىرىقىدەك ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە مەلۇم تەبىئىي قانۇنىيەتكە ئاساسەن شەكىللەنگەن ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە يۇغۇرۇپ ھەر خىل شەكىل ۋە مەزمۇن بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى ۋە مۇقەددەس چۈشەنچىسى سۈپىتىدە خەلقىمىز ئارىسىدا ئەۋلادمۇ — ئەۋلاد داۋاملىشىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. گەرچە «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ ئۇنىڭدا تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭمۇ مەلۇم جەھەتتىن ئاساسلانغان. بۇ بىر تەرەپ، ئەڭ مۇھىم تەرەپ شۇكى، تارىختىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا «قىرىق» چۈشەنچىسى ھېچقانداق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى كىشەنلەش، مەنىۋى جەھەتتىن زەئىپلەشتۈرۈش، غايىۋى ئىنتىلىشكە چەك قويۇش قاتارلىق سەلبىي تەسىر كۆرسەتمىگەن، بەلكى ئۇ يۇقىرى كامالەتنىڭ، يىمىرىلمەس دۆلەت سەلتەنىتىنىڭ، تەڭداشسىز كۈچ — قۇدرىتىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە، خەلقىمىزنىڭ ھايات پائالىيىتىدە ئۇلۇغۋار غايىۋى مەنزىل، گۈزەل ئارزۇ — ئارمان، ئۈمىدلىك — ئىتتىپاقلىق، بىر پۈتۈنلۈك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەر خىل مەزمۇندىكى مەنىۋى ئىنتىلىشنىڭ قاناتلىرى سۈپىتىدە غايەت زور رول ئوينىغان. ئۇلار مۇشۇ غايىۋى چوققا ئۈچۈن جاپالىق كۈرەشلەرنى قىلىپ كۈرەش تارىخىغا ياخشى رەقەملەرنى يازدى.

بىز ئوغۇزخان دەۋرىدىن تەخمىنەن 20 ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت كېيىن ياشاۋاتقان ئوغۇزخان ئەۋلادى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئەجدادىمىزنىڭ «قىرىق» مۇقەددەسلىكىنى مەنىۋى ئۇزۇق ۋە مىللىي روھ قىلىپ باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلغان ئەنئەنىۋى روھىنى جارىي قىلدۇرۇپ، دەۋرىمىز خەلقىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت، ئىلىم — پەن، مائارىپ ساھەسىدە تۇتقان ئەڭ تۆۋەن ئورنىدىن «قىرىق» لىق چوققىغا كۆتىرىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىش ۋە بۇ يولدا جاپالىق تىرىشىش بىلەن ئەنئەنىۋى مىللىي روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى يۇقىرى كۆتىرىش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

ئىزاھات:

①②③④⑤ «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇرچە نەشرى 40-، 41-، 45-، 46-، 91-، 4[illegible]- بەتلەرگە قاراڭ.

⑥ تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى 4- بەتلەرگە قاراڭ

⑦⑧⑨⑩ [illegible] مەھمۇت قەشقەرى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى 3- توم 314- بەت، 595- بەت. 2- توم: 439- بەت. 1- توم 45- بەت. 2- بەت. 455-456 بەتلەرگە قاراڭ

⑪ ئابدۇكېرىم راخمان «[illegible] يولىدىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر» ئۇيغۇرچە 183- بەت.

⑫⑮ مۇستاپا مۇھەممەت ئەجارە: «سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 114- بەتلەر.

⑬⑭ مۇھەممەت خۇزەرى «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى» ئۇيغۇرچە 39-، 4[illegible]- بەتلەر.

ئىنفورماتسىيە ۋە كۇتۇپخانىچىلىق

مۇھەممەت ئوسمان

كۇتۇپخانا ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى

پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيى 3 - ئومۇمىي يىغىنى جەمئىيىتىمىزنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ زەپەر مارشىنى ياڭراتتى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش جۇڭگونىڭ كەلگۈسىگە يۈزلىنىشىدە مۇقەررەر بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر يولى بولۇپ، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن كۇتۇپخانىچىلىق كەسپىمۇ ئۆز خىزمەتلىرىدە چوقۇم ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، يېڭى ۋەزىيەتكە ماسلىشىشى ۋە يېڭى نەتىجە يارىتىشى لازىم. چۈنكى، زاماننىۋى تەرەققىيات زور ئۆزگىرىدىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك پەن - تېخنىكا ماتېرىياللىرىغا، يېڭى ئۇچۇرغا ۋە ئاخبارات ئىشلىرىغا بەكمۇ ئېھتىياجلىق. زىيالىيلار، ئىشچىلار، دېھقانلار، ئەسكەرلەر، كادىرلار ۋە ئوقۇغۇچىلار... ھەر كۈنى كىتاب، گېزىت، ژۇرنال ۋە ھەر تۈرلۈك ماتېرىياللارنى كۆرۈپ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاپ ئىزچىل تۈردە ئۆستۈرۈشنى ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك زۆرۈر ئىشى دەپ تونۇۋاتقان بىردەك پەيتتە، كۇتۇپخانا ۋە كۇتۇپخانىلارنىڭ كىتابخانلارغا ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئىسلاھات قەدەمىگە يېقىندىن ماسلىشىشى، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈشى، قوللىشى تولىمۇ زۆرۈر.

كۇتۇپخانىچىلىق كەسپى ھەرگىزمۇ بىر خىلدىكى مۇلازىمەت خاراكتېرىدىنىلا ئالغان كەسىپ ئەمەس. ئۇ بىلىم تارقاتقۇچى، ئەقىل - ئىدراك بۇلىقىنى ئاچقۇچى، ۋە كىشىلەرنى كۆپ تەرەپلىمە بىلىم بىلەن تەمىن ئېتىپ، زامانغا لايىق كىشى قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان بىلىم كانى بولۇپ، ئۆز رولىدا تەشناغا سۇ، توڭغانغا يېپىنچا يەتكۈزگەندەك ئوخشاش بىر ئىشتۇر. شۇڭا، بۇ ئىلمىي مۇئەسسەسە خادىملىرىنىڭ پرىنسىپلىرى مۇلايىم، سۆز ۋە ھەرىكەتلىرى ئىلمىي، سالاھىيىتى دەۋر تەلىپىگە يېتەلەيدىغان ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ، كەلگۈسىنى توغرا مۆلچەرلىيەلەيدىغان بولغاندىن سىرت، ئۆز كەسپىنىڭ نەزەرىيىۋى بىلىملىرىنى پۇختا

ئىگىلەپ، تىل ۋە باشقا ئىلمىي خىزمەتلەردە كىتابخانىلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالاي- دىغان ئىلمىي ۋە كەسپىي ماھارەتنى يېتىلدۈرۈش لازىم. بۇنداق بولۇشنىڭ ئىلمىي ماتېرىياللارنى تىزىش، كىتابخانىلارنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىش، قەدىمكى كىتاب- لار ۋە يېقىندىن نەشر قىلىنغان كىتابلار ھەققىدە چۈشەنچە ۋە ئىزاھات بېرىش، ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيەلەر ئۇيۇشتۇرۇش......قاتارلىق كەسپىي ئىشلاردا رولى ئىنتايىن چوڭ.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ھازىرقى دۇنيا سانائەت دەۋرىدىن ئۇچۇر دەۋرىگە ئۆتتى. بۇنداق جەمئىيەتتە بىلىم ۋە ئۇچۇر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ مەنبەيىدۇر. زاۋۇت، كان، كارخانىلارنىڭ زامانىۋىلىشىشى، ئەمگەك ماھارىتىنىڭ سەكرەش ھاسىل قىلىپ جىسمانىي كۈچتىن ئەقلىي كۈچكە تايىنىشىنى ئاساس قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، رىقابەت ۋە ۋە ئىقتىسادىي نەتىجىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى بىلىم ۋە ئۇچۇرنىڭ تولىمۇ زورلۇقىنى ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىپ قويىدى. غەربىي گېرمانىيە بۇنىڭ ئىشچىلىرىنىڭ ھەپتىدە 4 كۈن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىككى كۈن بىلىم ۋە تېخنىكا ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولۇشى زامانىۋى پەن - تېخنىكى- نىڭ بىلىمگە ۋە ئۇچۇرغا نەقەدەر تەشنا ئىكەنلىكىنى روشەن دەلىللەپ بېرىدۇ.

ئىپتىدائىي كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى

كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى، ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىيات ئېقىمى بويىچە مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ھازىرغىچە كۇتۇپخانىچى- لىق ئۈچ قېتىملىق ئىنقىلابنى بېشىدىن كەچۈردى.

1 - تۇنجى قېتىملىق كۇتۇپخانىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى

قەدىمكى زامانلاردا خەت ھىيروگلىپ شەكلىدىن ئاستا ئاستا ھەرپ ئاسا- سىغا كۆچۈپ، كىتابلار يېزىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن ئالىم، دانا كىشىلەر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى شەخسىي كىتاب يىغىشقا باشلىغان. كېيىن تەرەققىي قىلىپ كىتابخانا بىنا قىلىپ مەخسۇس جۇغلانمىلىرىنى يىققان ۋە يىغدۇرغان.

مەلۇم بىر كىشى ۋاپات بولۇپ كەتسە مەرھۇم بىلەن بىرگە ۋەسىيەتنامە، ۋەسىقە كىتابلار- نىمۇ بىللە كۆمىدىغان دەۋرلەرمۇ، كىتابلارنى يادلىتىدىغان، كۆچۈرتكۈزىدىغان، يىغىدىغان دەۋرلەرمۇ بولغان. بۇ دەۋرلەرنى تۆۋەندىكىدەك چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

①جاھىلىيەت كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى» مىلادىدىن ئىلگىرى يۇنانلىقلار ئادەملىرىگە «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»«ئىبادە» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئىسرائىلىلار ۋە بابىل، ئاسۇرىيەلىكلەر ئىبرانىي تىلىدىكى «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «زەبۇر» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئەرەب، پا- رىس ۋە تۈركلەر بولسا، «قۇرئان»، «تەفسىر»، «ھەدىس» ۋە «فىقھى» لارنى ياد ئالدۇر-

غان. ئۇندىن باشقا ئىنسانلار ئارىسىدىكى خەۋەرچىلىك ئىشلىرىدا پوچتا بولمىغاچ، خەۋەرچىلەر تاپشۇرۇلغان گەپلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن يادقا دەپ ماڭىدىغان ئىشلارمۇ بولغان. ھەتتا، بۈگۈنكى ئېسكىموسلارغا ئوخشاش خەتلەرنى يىپ تۈگۈنى، ياغاچ يۇتىقى قاتارلىقلار بىلەنمۇ بىلدۈرىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. ئۇنىڭدىن سىرت، كىتاب ۋە يازمىلاردىكى ھەممە نەرسىلەرنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭلا بىلىپ كەتكىلى بولمىغانلىقتىن كىشىلەر ئەشۇ خىل يازمىلاردىكى مەزمۇنلارنى بىر تەرەپ چۈشەنگەن كىشىلەردىن سوراپ ئۆگىنىدىغان ۋە شۇ ئاساستا بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. يۇقىرىقىلار ئىنسانىيەتنىڭ جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى ياكى كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ جانلىق دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

② قەۋرە — (گۆرىستانلىق) كۇتۇپخانىلىرى: قابىل ھابىلنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىنلا ئادەم بالىلىرى ئارىسىدا قىرغىنچىلىق، ئۇرۇش، تالاش يۈز بېرىشكە باشلىدى. غالىبلار مەغلۇبلارنى بوزەك ئېتىپ، ئۇنىڭ يەر - زېمىن، ئۆي - ماكان، خوتۇن - قىزلىرىنى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلىغاندىن تاشقىرى تەئەللۇقاتلىرىغا ئوت قويۇپ، خالىغانچە ۋەيران قىلىدىغان زالىم ھەرىكەتلەر يۈز بەرگەنلىكتىن ئىنسانلار ئارىسىدا خاتىرجەمرەك ۋە تىنچراق جاي دەپ، كىتاب، ۋەسىقە، توختام ھۆججەت، خەت - چەك ۋە مال - دۇنيالىرىنى قەۋرىستانلىقلاردا ساقلاپ كۆڭلى ئەمىن تېپىشقاندىن كېيىن، قەبرىستانلىق كۇتۇپخانىلىرى بارلىققا كەلدى.

ھازىرقى دۇنياغا مەشھۇر خوفۇ پىرامىداسىدىن تارتىپ «سۇلتانى قەمىش مۇسەللىمىن» (ئاقسۇدا) «ھەزرىتى موللام» (قەشقەر ئوپال) «يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم — خاس ھاجىپ» (قەشقەر خەلق باغچىسىدا)، سەييىت ئەلى ئارسلانخان (يېڭىشەھەر ئوردامدا) مازارلىرىدىكى «كىتاب ساندۇق» لىرى ۋە قەبرىلەر ئىچىدە، تاكچىلاردا ساقلانغان كىتاب، خەت - چەك، ۋە ۋەسىقىلەر قەبرىستانلىق كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ ئەمەلىي مىسالىدۇر.

③ كىتابلارنى ئۆزگەرتىش دەۋرى: دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە قەدەم قويغاندا كىشىلەر ئارىسىدا قەدىمكى كىتابلارنى ئۆز راھى بويىچە ئۆزگەرتىدىغان «ھاۋارىيۇنچىلار»، «بىدئەتچىلەر» چىقىپ، كىتابنىڭ ئەسلى تېكىستلىرىنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قىرىپ، ئۆزىگە ياقمىغان مەزمۇنلارنى چىقىرىۋېتىدىغان ئىشلار مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. شۇڭا كىشىلەردە كىتابلارغا گۇمانىي قاراش پەيدا بولىدىغان ئەھۋاللار شەكىللەندى.

پىرئاۋن دەۋرىگە كەلگەندە ئىسكەندەرىيىدە يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى تۈگىتىش ئۈچۈن ناھايىتى زور كۇتۇپخانا تەسىس قىلىپ، مىسىر تەۋەسىدىكى كىتاب، خەت يېزىلغان تېرە، تاختىلارنى توپلىغان ھالدا بىر كۇتۇپخانا ۋە كۇتۇپخانىچىلىق كەس-

چى ئۇيۇشتۇرۇلغان. شۇندىن كېيىن پەرگام (كىچىك ئاسىيا) شەھىرى كۇتۇپخانىسى زور قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەپ كەتكەن. پىرئاۋنلار تېخى قەغەز ئىشلىتىلمىگەندە پەرگامىلىقلار بىزدىن قەغەز ئىشلەشنى ئۆگىنىپ، پاپىرۇس (نىل ۋادىسى ئۆسۈملىكى)، قوي، ئۆچكە تېرىلىرىدىن قەغەز ئىشلەشنى يولغا قويغان. ئۇلارنىڭ ئىشلىگەن تېرە قەغەزلىرى بىر ياكاق شاكىلىغا سىنىقتىدەك دەرىجىدە سۈپەتلىك بولسىمۇ، سانى چەكلىك ئىدى.

704 - مىلادىيەدە ئەرەبلەر سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ھەممىدىن بۇرۇن قەغەز ياساش تېخنىكىسىنى ئىگىلەشكە تىرىشىپ، ئۇنى سەمەرقەندتىن دەرھال ئەندەلۇس، سىتسىلىيە، سىبىر دېگەنلەرگە يۆتكەپ، زور تىپتىكى قەغەز كارخانىلىرىنى قۇرغان. ئۇلار چوڭ ئاختىلىق باغدات قەغىزىدىن تارتىپ، كەپتەر بىلەن ئەۋەرتىلىدىغان ئاخبارات ۋە خەت قەغىزىنىمۇ ئىشلىيەلەيدىغان دەرىجىگە يەتكەن.

موزا شىرنىسى، تۆمۈر سۇلفات، ياغاچ سىمۇلىسى ۋە ئەرەب يېلىمىنى خام ماتېرىيال قىلىپ ياسالغان سىيا پەيدا بولغاندىن كېيىن كىتابەتچىلىك دۇنيادا قايتىدىن تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

قەدىمكى دەۋرلەردە كىتابلار ئىنتايىن ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئىنسانلار ئۇلارنى قەدىرلەپ ۋە ئۇزاق مۇددەت ساقلاشنى مەقسەت قىلىپ ئالتۇن ۋاراقلارغا كۆچۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. يېقىندا سىرلانكىدا بىر بۇتخانا تېمى ئاستىدىن 5 - ئەسىردە يېزىلىپ، 15 - ئەسىر تۇپا ئاستىدا كۆمۈلگەن 14 ئالتۇن بەتكە يېزىلغان بىر كىتاب تېپىلغان. ئۇ ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمىغان. ئۇندىن باشقا يەمەن جۇمھۇرىيىتى سانا مەسچىتى تورۇسىدىن ئۆتمۈشتىكى خەلىپە ئەلى بىننى ئەبۇ تالىپ دەۋرىدە يېزىلغان «قۇرئان» نۇسخىسىمۇ تېپىلغان. ئۇمۇ ھېچقانداق زەخمىگە ئۇچرىماي ئۆز پېتىچە تۇرغان.

كىتابلار قەدىمدە تولىمۇ ئەتىۋارلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئوغرىلىنىشتىن ئېھتىيات قىلىپ شىرەگە زەنجىر بىلەن باغلىنىپ ساقلىناتتى. پارىژ مېدىتسىنا كۇتۇپخانىسىدا بۇ ئەھۋال تاكى 1770 - مىلادىيەگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئىتالىيە ئارخېئولوگى سەيمۇن مافقى يېقىندا ۋېرون خارابىسىدىن ۋېرون كۇتۇپخانا ئامبىرىنى تاپتى. بۇ نەتىجىدىن يەنە نۇرغۇن يوقالغان يېزىقلار بايقىلىشى مۇمكىن.

بۈيۈك سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ بىرىنچى ۋارىسى سۇلتان ئابدىرىشىتخان قەشقەردە ۋالىلىق ئىشىنى بېجىرىۋاتقان ئوغلى سوپى سۇلتانغا: «.... پەرزەندى چەمەنزارىم: بۇزرۇكۋارىم سۇتۇق بۇغراخان غازى پادىشاھىم، باھادىر ئىسلام، پەزىلەتلىك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ مەقبەرە گۈلۈستانىنى تەمىر ئەيلەپ، كىتابلار يازدۇرۇپ، ۋەخپى قىلىپ، نامى ئەزىزىمەدىن سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىقبالىنى فۇزۇن ئەي-

لىگەيسىز...... دەپ نامە يېزىپ، ئۇنىڭغا تەۋسىيە قىلغان.

يۇقىرىقى دەلىل ۋە پاكىتلار قەدىمكى كۇتۇپخانا ۋە كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يوللىرى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلىي نەتىجىلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ.

كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىگە كەلگەندە كۇتۇپخانا ۋە كۇتۇپخانىچىلىق بىر قەدەر تەرەققىي قىلىپ، بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن كۇتۇپخانا جەمئىيەتكە ئېچىۋېتىلدى. بۇ دەۋردە بۇرژۇئا ئالىملىرى ۋە جاھانگىرلار دۇنيانىڭ ھەممە يەرلىرىگە قاتراپ، ئومۇمىيۈزلۈك قېزىپ تەكشۈرۈشكە باشلىدى. بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭ كۆزى قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكىنىڭ بىرى تارىمدىكى بولغان شىنجاڭ رايونىغا نۇقتىلىق تىكىلدى.

1902 - يىلى ئاۋغۇستتا ياپونىيىلىك داگو گۇاڭرۇي بەش كىشىلىك ئۆمەك بولۇپ تەشكىللىنىپ، روسىيىدىن ئۆتۈپ، ئۇلۇغچات ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ، بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن، يەكەن ئارقىلىق تاشقۇرغانغا بېرىپ، ئۇ يەرنى غەيرى مەخسەت بىلەن قېزىشقا باشلىدى. ئۇلار يەنە 1906 - يىلى تۇرپاندىن تارتىپ خوتەن ۋە تەكلىماكانلارنى تەكشۈرۈپ، جودەۋەنچاۋ - سىبولۇرۇك سىلاڭلار بىلەن قەشقەردە ئۇچرىشىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كېتىشتى.

داگو گۇاڭرۇينىڭ ئون يىللىق تەكشۈرۈشىدە 7733 - پارچە قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىز تالاپەتكە ئۇچراپ كەتتى. (بۇنىڭ 4380 پارچىسى خەنزۇ يېزىقىدا 973 پارچىسى ئۇيغۇر يېزىقىدا، 445 پارچىسى ھىندى، ۋە تاڭغۇتچە، 530 پارچىسى ھەر خىل كۆرۈنۈشتىكى تام سۈرەتلىرىدىن ئىبارەت) بۇ قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ھازىرغىچە لوڭكۇڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلانماقتا. داگو گۇاڭرۇي بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن پايدىلىنىپ غەرب ئەللىرى مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات، دېگەن بەش توملۇق ئەسەرىنى دۇنياغا ئېلان قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالىدى.

1890 - يىلى ئەنگلىيىلىك شاۋۋوي بوۋىر قەشقەردە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقاندا كوچادىن تېپىلغان قەدىمكى كىتاب خەۋىرىنى ئاڭلاپ دەرھال ئۇيەرگە يېتىپ بېرىپ، سانسكىرت يېزىقىدا 4 - ئەسىردە قېيىن دەرىخىنىڭ قوۋزىقىغا يېزىلغان قەدىمكى قوليازما كىتابنى قولغا چۈشۈرۈپ، دەرھال كالكۇتتىغا يۆتكەپ كەتكەن. 1892 - يىللىرى فرانسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى دوترۇگىل خوتەندىن قېيىن قوۋزىقىغا قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى قوليازمىنى پارىژغا ئېلىپ كەتكەن.

1903 – 1907 - يىللىرى شىۋېت ئالىمى بىلۇت كوچا سۇ بېشى كونا شەھەر خارابىسىدىن قەدىمكى كۇتۇپخانىنى تېپىپ، كۇچا قەدىمكى تىلىدا يېزىلغان كىتاب،

ھۆججەت، سالنامە ۋە ۋەسىقىلەرنى: 1908 - يىلى دۇنخۇاڭ كۇتۇپخانىسىدىن ئون
نەچچە پارچە قىممەتلىك كىتابلارنى ئېلىپ كېتىپ، «توخار ئېلى توغرىسىدا» ناملىق
ئەسەرىنى يېزىپ دۇنياغا ئېلان قىلغان.

بۇلاردىن باشقا يەنە بۇ يۇرتقا كۆزى چۈشكەن دوكتور ئاۋرېل ستەيىن
(ئايىدىن تورە)① ھىندىستان ئارقىلىق 1906 - يىلى بىرىنچى قېتىم، 1908 - يىل-
لىرى 2 - قېتىم كېلىپ خوتەندەقىدىرىپ تەكشۈرۈش بىلەن بولۇۋاتقاندا، دۇنخۇاڭ
يەر ئاستى كۇتۇپخانىسى تېپىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ دەرھال ئۇ يەرگە بېرىپ،
24 ساندۇق قەدىمكى كىتاب، 5 ساندۇق رەسىم ۋە ھەيكەل قاتارلىق 10 مىڭ پار-
چىغا يېقىن قىممەتلىك بۇيۇملارنى قولغا چۈشۈرۈۋالغان. 1913 - ۋە 1916 - يىللىرى
3 - قېتىم يەنە كېلىپ خوتەن، مىرەنلەرنى تەكشۈرۈپ يەنە بىرقىسىم نەرسىلەرگە
ئىگە بولغان. 1930 - يىلى ستەيىن 4 - قېتىملىق قىدىرىش سەپىرىنى لوپنۇرغا
يۆتكىگەن. ئۇ لوپنۇردا ئىگە بولغان نەرسىلەرنى كارۋان سالتاڭ قاسىم دېگەن
كىشىنىڭ ئۈرۈمچىگە ئاپىرىپ قويۇشى بىلەن لوندونغا قايتىپ- ئېلىپ كەتكەن ما-
تېرىياللىرى ئاساسىدا «قەدىمكى خوتەن»، «غەربىي يۇرت ئارخىلوگىيە خاتىرىسى»،
«ئاسىيانىڭ ئىچكى جايلىرى»، «جۇڭگو ھىندىستان ئارىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى
يېزىپ شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

يۇقىرىقىدەك قانۇنسىز قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي
مىراسلىرىغا خالىغانچە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى ئۆز مىللىتىنىڭ دەخلىق
ۋارىسلىرى بولغان مەرىپەت ئىگىلىرى ۋە مەرىپەتنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوز-
غاپ، ئۇلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. موللاسىدىق قەشقەرى، ئابدۇقادىر قازى كا-
لان، باھاۋىدىن مەخسۇم، ئابدۇقادىر داموللام، قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر ئالىملار خەلق-
نى ئويغىتىپ، بۇ مەدەنىي مىراسلارنىڭ ھەقلىق ۋارىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ،
ئۇلارغا قارشىلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن چەت ئەللىك قىدىرىپ تەكشۈرگۈچىلەر بۇ
زېمىنغا قايتا ئاياق بېسىشقا جۈرئەت قىلالمىغان.

يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى قەدىمكى شەھەر قەشقەردە 10 - ئەسىردە
«مەدرەسەئى ساچىيە»، «مەدرەسەئى ھامىدىيە» ناملىق ئىلىم يۇرتلىرى بار بولۇپ،
بۇلاردىن «مەدرەسەئى ھامىدىيە» قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى «دۆلەت باغ» دېگەن يېزى-
نىڭ «بارىگاھ»① كەنتىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلەت باغ دەپ ئاتالغان
پادىشاھلىق ئوردىسىدىكى باغنىڭ غەربىگە — تۈمەن دەرياسى ساھىلىغا «سائادەت
كۇتۇپخانىسى» دېگەن بىر كۇتۇپخانىنىڭ ئورۇنلاشقانلىقىقەدىمكىيەر-نام تەزكىرىسى

---

①ستەيىن ئۇيغۇر تىلىنى تولۇق سۆزلىگىنى ئۈچۈن خوتەنلىك كىشىلەر ئۇنى ئايىدىن تورە دەپ ئاتاشقان. (ئا).

ۋە ۋەسىقىلەردە قەيىت قىلىنغان.

بۇ كۈتۈپخانىدىمۇ ئۇرغۇنلىغان ئاتالمىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى جەملەنگەن بولسىمۇ، خىزىرخوجا دەۋرىدىكى تۇپىلاڭدا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. كۈتۈپخانىدا ساقلانغان مەشھۇر ئالىم مۇھەممەت بىننى ئەبۇل قەشقىرىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن بىرى بولغان «كىتابۇ زىرائەت» ناملىق كىتابىدا قەشقەردىكى گۈللەردىن: بىنەپشە، سۈنبۇل، رەيھان، گۈلى ئابباس، نافەرمان، ئەبرۇ، سەۋسەن، ئەنبەرۇ، خوشا گۈل، نايۇ، ياسىمەن، گۈلشەن، گۈلى سەدبەر، قامچا گۈل، ھېيداد، تۈگمە قۇيرۇق، قەلە گۈل، خوباد گۈل، گۈلى قەھقەھ، گۈلى ئەمەش، باھادى، گۈلى نەرگەس، خورۇبەس، تاجىگۈل، گۈلى شەمسى، گۈلى كاككۇك، گۈلى نەسرىن، لالە، خىنە گۈل، چىنە گۈل، گۈلى ھىندۇ، گۈلى كەشمىر، قىزىل گۈل، ژالە، ئەترە...... قاتارلىقلار؛ باغ ئۆسۈملۈكلىرىدىن: ئانار، ئەنجۈر، پىستە، بادام...؛ خۇشپۇراق ئۆسۈملۈكلەردىن: مەرىگىيا...؛ زىننەت دەرەخلىرىدىن: قارا - سېرىق سۆگەت، چىنار، تالى مەجنۇن...؛ چۆل ئۆسۈملۈكلىرىدىن: جۇزغۇن، يۇلغۇن، سوك - سوك، چاكاندا، قىزىق بۇغۇم، ئادراسمان، (زەھەر ئېلىشقا) قومۇش، يېكەن، چىغ...؛ كۆكتاتلاردىن: سەۋزە، چامغۇر...؛ ئۆي ھايۋانلىرىدىن: قوي...؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن: قۇلان، چېركىن قولاق، (ياۋا ئات) جەرەن، ئارقار، ياۋا ئۆچكە، قاڭشارلىق بۆكەن، ياۋا تۆگە، كېيىك...؛ كۈشەندە ھايۋانلاردىن: بۆرە، يىلپىز، تۈلكە، ئېيىق، شىر، سىلەيسۇن...؛ ھايۋان ۋە قۇشلاردىن: پايپاقلىق چىل، قىزىل تۇمشۇق قاغا، قۇزغۇن، دوغداق، كەكلىك، ئۇلاي، بۇلغۇن، ئاغمىخان، سوسەر، جاڭگال توشقىنى...؛ يىرتقۇچ قۇشلاردىن: يايلاق، بۈركۈتى، قىزىل لاچىن، سېرىق تۇرناق، لاچىن، سا، چۈغۈندەك، غىجى، لاچىن دېۋانى قاتارلىقلار بار دەپ، ھەممە قۇش، ئۆسۈملۈك، گۈل - گىياھلارنى داۋاسى بىلەن قوشۇپ يازغان. ئۇنىڭدىن باشقا كىتابتا يەنە 12 مۈچەلنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالمىسىمۇ يېزىلغان. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە ئاتالمىسى:	پارسچە ئاتالمىسى
① قوزا	① ھەمەل
② ئۆي	② سەۋرى
③ قوشكىزەك	③ جەۋزا
④ يولۋاس	④ ئەسەد
⑤ نەھەڭ	⑤ سۈنبۇل
⑥ بۇغداي بېشى	⑥ سەرتان
⑦ تارازا	⑦ مىزان

⑧ چايان	⑧ ئەقرەب
⑨ ياچاق	⑨ قەۋس
⑩ ئوغلاق	⑩ جەدى
⑪ سوغا	⑪ دەلۋى
⑫ بېلىق	⑫ ھوت

ئۆزىنى ئىمپېراتور ئەزىم دەپ ئاتاشقا پۈتكۈل ئاۋامغا بۇيرۇق چۈشۈرگەن داۋگاڭنىڭ قەشقەرگە تويغان ھاكىمى لىۋكچۈنلىڭ زوھرىدىن ھېكىمبەگنىڭ كاتىۋى ئابدىرېھىم سىجىلات (نازارى)، نورۇز ئاخۇن كاتىپ، قاتارلىقلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، توققۇز يۇرتتىكى ئەھلى خەتتاتلارنى ئوردىغا يىغىپ، ئوپالنىڭ دوغىلات دېگەن يېرىدىكى 5 مولۇق باغقا ئۇلارنى پاراۋان تۇرمۇش بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ شائىر ئابدىرېھىم نىزارىنى باش قىلىپ «ئەخلا قۇل مۇھسىنىن» (گۈزەل ئەخلاق)... قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدۇرۇپ، ئۇنىڭغا خەنزۇ، مانجۇ ۋە ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ئويۇلغان تامغىسىنى بېسىپ، شەھەر ۋە سەھرالاردىكى مەدرىس، مازار، مەكتەپلەرگە ۋەخپى ئام» دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. ھازىر بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانىنىڭ قەدىمكى كىتابلار ئارخىپ ئامبىرىدا ساقلانماقتا.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، قەشقەر شەھىرىدىكى 20 دىن ئارتۇق «مەدرىسە» نامى بىلەن تونۇلغان ئىنستىتۇتلارنىڭ ھەممىسىدە كۇتۇپخانىلار بار بولۇپ، ئۇلاردىن «تالىپ» دەپ ئاتالغان ئەينى دەۋر ستۇدېنتلىرى پايدىلىناتتى. قۇمۇل ۋەقەسىدىن كېيىن 1932 - يىلى قەشقەر ئەنجان رەستىسىدە «مىللەت كۇتۇپخانىسى» 1938 - يىلى خەلق كۇلۇبىدا «ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇتۇپخانىسى» «مەن جاۋگەن كۇتۇپخانىسى»؛ 1950 - يىلىدىن شەھەردە «خەلق كۇتۇپخانىسى» «دوستلۇق كۇتۇپخانىسى»، «بالىلار كۇتۇپخانىسى» قاتارلىق كۇتۇپخانىلار پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى 1956 - يىلىدىن باشلاپ، رەسمىي ھالدا شەھەرلىك كۇتۇپخانا قۇرۇلۇپ، ھازىرغىچە خەلق ئۈچۈن بىر قىسىم ياخشى خىزمەتلەرنى قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر شەھىرىدە پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، دارىلمۇئەللىمىن، ھەر قايسى تېخنىكوم ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە زاۋۇت - كان - كارخانىلار ئاچقان شەخسلەر يولغا قويغان ھەر خىل شەكىلدىكى كۇتۇپخانىلارمۇ ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

ھازىرقى زامان كۇتۇپخانىچىلىقى ۋە كۇتۇپخانىلارغا تەلەپ.

ئۇچۇر دەۋرى مۇتەرەققىي بىلىمگە مۇھتاج. ئۇنداقتا بىلىم خەزىنىسى ھېساب-

لانغان كۈتۈپخانىلار كەسپ جەھەتتە ئەنئەنىۋى كۈتۈپخانىدا باشقۇرۇش بىلىم جۇغلاش رامكىسىنى شىددەت بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، زامانغا، دەۋرگە لايىقلىشىشى كىشىلەرنىڭ تەلىپىدىن چىقىش لازىم.

دۇنيادىكى ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ كۈتۈپخانىلىرىدا ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىلىرى ئىشلىتىۋاتقانغا 20 يىلدىن ئاشتى.

مەملىكەتلىك كۈتۈپخانا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ 1982 - يىلدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ۋەكىللەرگە كۆرسەتكەن ئامېرىكا كۈتۈپخانىلىرىنىڭ كەسپىي ئىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان فىلىمى ئېلىمىز كۈتۈپخانا ئىشلىرىنىڭ نەقەدەر ئاجىز ۋە ئېھتىياجغا ئېرىشەلمىگەنلىكىنى ئوچۇق تونۇتۇپ قويۇش بىلەن بىرگە، كۈتۈپخانىچىلىقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىغا سىڭىپ كىرىپ، كۈتۈپخانىلار ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ قويىدى.

ئېلىمىزنىڭ كۈتۈپخانىچىلىقى ئازاتلىقتىن ئىلگىرى قالاق ھالەتتە باشقۇرۇلۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن كىتاب زاپىسى جەھەتتە خېلى تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن: 74 يىللىق تارىخقا ئىگە دۆلەتلىك بېيجىڭ كۈتۈپخانىسى ھازىر 10 نەچچە مىليون كىتاب فوندىغا ئىگە بولۇپ، دۇنيادىكى مەشھۇر كۈتۈپخانىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغاندىن تاشقىرى مۇلازىمەت سۈپىتى جەھەتتە دۆلىتىمىز مىقياسىدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

80 يىللىق تارىخقا ئىگە تيەنجىن شەھەرلىك كۈتۈپخانىسى فېئوداللىق جەمئىيەتتىن قېپقالغان كىتاب ساقلاش بىناسىدىن زامانىۋى كۈتۈپخانا ھالىتىگە ئۆزگەردى.

گارۋاردىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسى 1638 - يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، دۇنيا بويىچە كىتاب فوندى ئەڭ كۆپ ۋە مۇكەممەل بولغان دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ كۈتۈپخانىنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ كەسپىي ئىشلىرى ئاساسەن ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى ئارقىلىق بېجىرىلىدۇ.

قوشما شىتاتلار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۈچىنچى زۇڭتۇڭى جېففېرسوننىڭ تەرىپىدىن ۋاشىنگىتوندا 1800 - يىلى بىنا قىلىنغان كۈتۈپخانىدا 18 مىليون كىتاب فوندى، 5705 نەپەر ئىلمىي خادىمغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلەت مەجلىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بۆلۈمىدىلا 800 نەپەر خادىم دائىمىي ئىشلەيدۇ. كۈتۈپخانىنىڭ كىتاب جازىلىرى قاتار قىلىپ تىزىلسا، 523 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇققا يېتىدۇ.

ب. د. ت نىڭ نيۇيورك ھەنغىتون رايونىدا تەسىس قىلىنغان «ھاماشىرىت» كۇتۇپخانىسىنىڭ پۈتكۈل جاھازلىرى ئاپتوماتلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇمۇ دۇنيادىكى مەشھۇر كۇتۇپخانىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

بىرتانىيە كۇتۇپخانىسى ھازىر لازىرنۇر ئارقىلىق كىتابلارنى لىنتىغا كۆچۈرۈشتە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا 43 مىليون خەتتىن تۈزۈلگەن (30 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق قىستۇرما رەسىمى بىللە چۈشۈرۈلگەن) «ئۇلۇغ بىرتانىيە قامۇسى»غا ئوخشاش كىتابلار بار. مۇشۇ بىر كىتابنىلا ئورۇنلاشتۇرسا ئادەتتىكى بىر كۇتۇپخانا شەكىللىنىدۇ. ھازىر كۇتۇپخانا ساھەسىدىكى ئىجادىيەتتە «ئۇلۇغ بىرتانىيە قامۇسى» چوڭلۇقىدىكى ئەسەرنى 20 كى. ۋ. س. م. لىق بىر پارچە لازىرنۇر پىلاستىنكىسىغا كۆچۈرۈۋېلىش مۇمكىنلىك ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. مۇشۇ خىل ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئامېرىكىنىڭ پۈتۈن دۆلەت ئارخىپىنى مىڭ دانە لازىرنۇر پىلاستىنكىسىغا كۆچۈرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئۇچۇر دەۋرىگە، قەدەم قويغان مۇشۇ دەۋردە دۇنياۋى كەسپ بولغان كۇتۇپخانىچىلىق مۇشۇنداق تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلىگەن ئىكەن، ئەلۋەتتە دۆلىتىمىز كۇتۇپخانىلىرىمۇ جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت كۇتۇپخانىچىلىرىمۇ ئۆزىمىزنى لازىرنۇر پىلاستىنكا خاتىرىسى كەسپكە لايىقلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

يۇقىرىقىلار ئۇچۇر دەۋرىنىڭ خەۋەرلىشىش، بىلىملىشىش، تارقىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇنى ھەر قايسى كۇتۇپخانىلار ئۆز كەسپىگە سىڭدۈرمىسە ۋە لايىقلىشىشقا تەييارلانمىسا مۇۋاپىق بولمايدۇ.

كۇتۇپخانا ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش، ئىسلاھ قىلىش ۋە دەۋرگە لايىقلاشتۇرۇشتا كەسپكە ئېتىبار بېرىش، خادىملارنى تاللاپ ئىشلىتىش ۋە كەسپكە لايىق ئىشقا قويۇش، بىر تۇتاش نەتىجە، ئۆلچەم، سالاھىيەت، سۈپەت، سۈرئەت، ۋە پوزىتسىيىلەرگە قاراپ ئىلمىي ئۇنۋان باھالاش، قەرەللىك ھالدا كەسپىي خادىملارنى ئىمتىھان ئېلىش، ئىمتىھان ئالغاندا ھەر قايسى كەسپنىڭ ئاددىي ۋە مۇرەككەپلىكىگە، نەتىجىسىنىڭ سۈپىتىگە قاراپ ماددىي مەنپەئەت بىلەن رىغبەتلەندۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. كەسپنى ئۆزلۈكىدىن سۆيىدىغان، ئىزدىنىدىغان خادىملارنى مەخسۇس كەسپىي تېخنىكوملارغا ئەۋەتىپ تەربىيىلەش، ئۇلارنىڭ كەسپىي نەزەرىيىۋى سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش لازىم. شۇنداق بولغاندىلا كۇتۇپخانىچىلار ئۆز خىزمىتىنى ئەڭ ياخشى ئىشلىيەلەيدىغان، دەۋرگە ماسلىشىپ كەڭ كىتابخانلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ھەقىقىي كەسپىي خادىم بولۇپ چىقالايدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى گرېك شەھىرى

پائۇل بېرنارد*

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ پارسلارنى بويسۇندۇرۇشى نەتىجىسىدە، ھازىرقى ئافغانىستان چېگرىسى ئىچىدە بىر گرېك دۆلىتى مەيدانغا كەلگەندى. فرانسىيىنىڭ بىر ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ئون بەش يىل قېزىش تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئاشۇ دۆلەتكە تەۋە بىر شەھەر — ئەيقانۇم شەھىرىنى تاپتى.

ھەممىگە مەلۇمكى: ئىمپېراتور ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 356—يىلىدىن ئىلگىرىكى 323—يىلغىچە) كىچىك ئاسىيا گرېك شەھەرلىرىنىڭ ئازات قىلغۇچىسى، مىسىر ئىستېلاچىسى ھەم پارس ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى دارا (Darius) III نى مەغلۇپ قىلغۇچىدۇر.

كىشىلەرنىڭ ئازغىنە بىلىدىغانلىرىغا ئاساسلانغاندا: ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن پارس ئىمپېرىيىسىنى ئىستېلا قىلىپ، تېخىمۇ داۋاملىق ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيتكەن، ئوكسۇس دەرياسى (Oxus ھازىرقى ئامۇ دەرياسى) ۋادىسىدا گرېكلەشكەن بىر دۆلەتنى بەرپا قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3—ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2—ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتلاردىكى بۇ گرېكلەشكەن دۆلەت، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەۋە تۈركمەن، تاجىك ۋە ئۆزبېك رېسپۇبلىكىلىرى، ئافغانىستان، پاكىستان چېگرىسى دائىرىسىدىكى بىر قىسىم رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەپسۇسكى، قېزىۋېلىنغان كۆپ مىقداردىكى مېتال پۇللار بىر قىسىم گرېك خانلىرىنى ئىسپاتلاپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئاشۇ گرېك ئىستېلاچىلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئىسپات بولالايدىغان ھېچقانداق بىرەر ئەرسە تېخى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەنىدى. بەزى ئالىملار ھەتتا، «گرېتسىيە—باكتىرىيىنىڭ ئېنىز تىققۇسى» (ئېزىت—

* پائۇل بېرنارد — پارىژ، گرېك ئارخېئولوگىيىسى ئالىي تەتقىقات تەجرىبە مەكتىپىنىڭ پروفېسسورى.

AltunOq

قوغدىلىشىغا ئوخشاش ۋەلىلداپ كۆرۈنگەن بىر خىل ئېقىم ـ ت) دەپمۇ ئاتالغان.

مانا ھازىر ئافغانىستان ـ سوۋېت چېگرىسىنىڭ ئافغانىستان تەرىپىدىن بىر قەدىمكى شەھەرنىڭ خارابىسى تېپىلدى. بۇ خارابىنىڭ تېپىلىشى، گرېكلەشكەن باكتىرىيىدە خانلىقنى قاراتقا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان گۇمانلىق قاراشلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. فرانسىيىنىڭ بىر ئارخېئولوگىيە ئەترىتى، ئەيقانۇم شەھىرى خارابىسىدا 15 يىل جاپالىق ئىشلەپ، گرېك مەدەنىيىتى پەيدا بولغان جايدىن 5000 كىلومېتىردىن كۆپرەك يىراقلىقتىكى ئوكسۇس دەرياسى بويىدا، ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت گۈللەپ ئاۋاتلاشقان بىر گرېك دۆلىتىنىڭ ھەقىقەتەن بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىي ھۆججەتلىرىدىن ئېرىشكەن ئازغىنە ئەمەلىي پاكىت. بۇ جاي گرېكلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىشتىن ئىلگىرى، پارسلارنىڭ چېگرا رايونىدىكى بىر ۋاقىتلىق ئۆلكىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئۆلگەندىن كېيىنكى 20 يىل جەريانىدا ئۇنىڭ سەبدىشى سېلېكوس (Seleugus)، ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى ــ سۈرىيىدىن تارتىپ ھىندىقۇش تاغ تىزمىلىرىغىچە بولغان رايونلارنى كونترول قىلدى. بۇ جايلار باكتىرىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. [7- رەسىمگە قاراڭ] مانا ھازىر باكتىرىيىدىكى مەشھۇر «مىڭ شەھەر» دىن پەقەت ئەيقانۇم شەھىرىلا تېپىلدى. بۇ شەھەرنىڭ قۇرغۇچىسى زادى كىمدۇ؟ شەھەرنىڭ قۇرغۇچىسى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بولماستىن، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 305-يىلى ئۆزىنى ۋارىس سۈپىتىدە، «خان» دەپ جاكارلىغان سېلېكوس ئىدى.

سېلېكوسنىڭ كېيىنكى بىرنەچچە ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا باكتىرىيە ھەر قايسى رايونلار بىلەن يەنىلا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىشىپ تۇردى.

ئىستېلاچىلارنىڭ ئاھالە كۆچۈرۈشى بۇ ئۆلكىدىكى گرېك ئاھالىسىنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىۋەردى. نەتىجىدە بۇ شەھەرنىڭ گرېكلەشكەن مەدەنىيىتى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250-يىللىرى ئەتراپىدا سېلېكوس خانلىقى بىلەن ئۇنىڭ غەربتىكى دۈشمەنلىرى قارشىلىشىپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان باكتىرىيە، تىنچ يول بىلەنلا سېلېكاس ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل بىر دۆلەت بولىۋالدى. دەسلەپتە گرېتسىيە بىلەن باكتىرىيىنىڭ ئىدارە قىلىش دائىرىسى ئوكسۇس دەرياسى ۋادىلىرى بىلەن چېگرىلانغان ئىدى. كېيىنچە

باكتىرىيە دۆلىتى ئۆزلىكسىز جەنۇبقا كېڭەيىپ، ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى مۇنبەت زېمىنلارنىمۇ ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزىۋالدى.

گرېكلەشكەن بۇ كەڭ زېمىن، تولىمۇ ئاۋات بولغاچقا ھەممىشە شىمالدىكى كۆچمەنلەرنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىپ تۇراتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 145-يىلى ئەتراپىدا ئەيقانۇم شەھىرىدىكى گرېكلەر، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن كۆچمەنلەر تەرىپىدىن شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىلدى. مىلادىدىن 100 يىل ئىلگىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى گرېتسىيەگە قاراشلىق مەلۇم بىر دۆلەت خەلقى تاجاۋۇزچىلارغا بىر نەچچە ئون يىل قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گرېك مەدەنىيىتىنىڭ يىراق شەرققە قاراپ ئۆزلىكسىز كېڭەيىشىگە خاتىمە بېرىلدى.

ئەيقانۇم شەھىرى خارابىسى ئوكسۇس دەرياسى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ شەرقىي سول قىرغىقىغا جايلاشقان. [8-رەسىمگە قاراڭ]. بۇ يەردە دەريا، ئېقىنىنى ئۆزگەرتىپ، چوڭ تۈزلەڭلىكلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، كوكچا دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. خارابىدىن يىراقىراق جايدىكى يولوچىلار ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئوكسۇس دەريا كېچىكى ۋە ھىندى كارۋان يولى ھەربىي قاراۋۇلخانا قۇرۇشقا تازا باپ جاي ئىدى. بۇ جايغا بىر قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇلسىلا باكتىرىيىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنى كونترول قىلىپ، مۇشۇ شەھەرنىڭ ئوكسۇس دەرياسى سول قىرغىقىدىكى جايلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىغىچە بولغان دائىرىلىقتىكى جايلاردىن كېلىدىغان خەۋپنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى.

ئەيقانۇم شەھىرى يېنىدىن ئوكسۇس دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىچە بولغان بۇ دائىرىلىق، كەڭكەتكەن بىر تۈزلەڭلىك بولۇپ، كەڭلىكى تەخمىنەن 10Km، ئۇزۇنلۇقى 35 Km كېلىدۇ. بۇ شەھەر قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ مۇنبەت زېمىندا زور كۆلەملىك سۇغىرىش تورلىرىدىن پايدىلىنىپ، تېرىقچىلىق قىلىناتتى. بۇ جايلار يېزا ئىگىلىك بايلىق مەنبەيى بولۇپلا قالماستىن، چارۋىچىلىق، كانچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ قولايلىق ئىدى. خارابىگە يېقىن جايدا يازدا چارۋا مال بېقىش مەيدانى قىلىشقا قولايلىق بىر تاغلىق جايمۇ بار ئىدى. ئېھتىمالكى بۇ رايون چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن ئەۋزەل جاي بولۇپ، بۇ جاينىڭ شۇ چاغدىكى ھالىتى، بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان ھالىتىگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ.

بۇ جاينىڭ تاغلىرىدا يەنە مول كان بايلىقلىرىمۇ بار. مەسىلەن كوكچا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى كان رايونىدىن كۆك مەرمەر تاش، ئارىلاشما كۆك مەرمەر تاش، گۆھەر تاشلار چىقاتتى.

كوكچا دەرياسى بىلەن ئىرخۇس دەرياسىنىڭ قوشۇلغان جايىدا شەكىللەنگەن بۇ دېلتا بەلباغ قارىغانىدا بۇ گرېك شەھەر پىلانلىغۇچىسىنىڭ شەرتلىرىنى تاما— مەن قانائەتلەندۈرگەندەك قىلىدۇ.

يەر يۈزىدىن تەخمىنەن 60m ئېگىزلىكتە تەبىئىي بىر قورغان بار بولۇپ، شەرقىي تەرەپ ئېغىزنى ساقلاپ تۇرىدۇ. تۆۋەن تەرەپتە ئىككى دەريا ئېقىنى يا— قىسىدىكى تىك قىيالار، جەنۇپتىن شىمالغا 2Km، شەرقتىن غەرپكە 1.5Km يەر بۆلىكىنىڭ جەنۇب ۋە غەرب تەرىپىنى قوغداپ تۇرىدۇ.

كۆچمەنلەر پۈتۈن شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر سېپىل ياساپ، بۇ شە— ھەرنىڭ تەبىئىي مۇداپىئەسىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. سېپىل ئىككى دەريا ياقىسى— نى بويلاپ، تاكى قورغاننىڭ تىك قىيالىرىغىچە تۇتاشتۇرۇلغان. تەبىئىي توساق بولمى— غان، يەر شەكلى نىسبەتەن پەسرەك بولغان تۆۋەنكى شەھەرنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى بويلاپ، ئالاھىدە مۇستەھكەم سېپىل سوقۇلغان. سېپىل چىسىدالىق كېسەكلەردىن 10m ئېگىزلىكتە، 6—3m گىچە قېلىنلىقتا قوپۇرۇلغان. غايەت زور تۆت چاسا سېپىل راۋىقى، سېپىلنىڭ ئالدىغا ئاراپ 10m چە سوزۇلۇپ كەتكەن. بۇ بىر بۆ— لۈك سېپىل سىرتىغا ناھايىتى تىك، چوڭقۇر خەندەك قېزىلغان بولۇپ، بۇ خەندەك سېپىلنى مۇداپىئە قىلىش رولىنى ئوينىغان.

ئەڭ ئاخىرىدا، قورغاننىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە كىچىك بولسىمۇ ئىنتا— يىن مۇستەھكەم، كۆلىمى 150×100m كېلىدىغان بىر ئىستىھكام جايلاشقان. ئىستىھكامى— نىڭ ئىككى تەرىپىدە 80m كېلىدىغان تىك قىيا بار. بۇ قىيا كوكچا دەر— ياسىغا تۇتىشىدۇ. يەنە بىر تەرىپىدىمۇ دەريا بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى قور— غاننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرىدۇ.

مەركىزى شەھەرنىڭ تۇرالغۇ رايونى بىلەن كۆپ قىسىم ئاممىۋى تۇرالغۇلىرى خارابىنىڭ سول پەسرەك يېرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ جايلارغا تۈزلەڭلىك— تىكى ئېرىق ئۆستەڭلەردىن سۇ چىقىرىش نىسبەتەن قولايلىقراق. تۆۋەندىكى شەھەر ئاساسەن بىر قۇردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ رايونغا غايەت زور مەمۇرىي بىنالار ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

لايىھەلىگۈچى، بۇ تۇرالغۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا يەر كۆلىمىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش مەقسىتىدە بۇ شەھەرنىڭ چوڭ كوچا تۇرالغۇلىرىنى، قورغاننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر پارچە تۈپىلىك ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ چوڭ كوچا سېپىلنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىدىن باشلىنىپ، جەنۇبقا سوزۇلۇپ كوكچا دەرياسى قىرغاقلىرىغى— چە يېتىپ بارغان. بۇ بىر قىسىم ئوردا ئىمارەتلىرى، شەھەرنىڭ جەنۇبىي يېرىم

قەسىرىنىڭ 250×350m كۆلىمىنى ئىگىلىگەن. بىر ئەگمە يول ئوردا رايونىدىن چوڭ كوچىغا تۇتاشتۇرۇلغان. بۇ ئىككى كوچا تۇتاشقان جايغا غايەت زور بىر راۋاق يا سالغان. راۋاقنىڭ ئالدى تەرىپىگە تۆۋرۈك ئورنىتىلىپ، بىر كارىدور ھاسىل قىلىنغان. گرېك قۇرۇلۇش ئۇستىلىرىغا قارىتا ئوردا دېگەن بۇ نەرسە يات بىر ئۇقۇم ئىدى. ئۇلار پەقەت ئىستىلا قىلىنغان پارس خان ئوردىسىنىڭ نۇسخىسىنى كۆرگەن.

سۇسا (Elam ،Susa) دۆلىتىنىڭ پايتەختى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 522-يىلى بۇ جاينى دارا I پايتەخت قىلغان. ت) دىكى دارا ئوردىسىغا ئوخشاش، ئەينى زامان شەھىرى خان ئوردىسىمۇ بىرلا ۋاقىتتا مەمۇرىي مەركەز، تۇرالغۇ جاي ۋە خەزىنىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل رول ئوينىغان. بۇ بىر رەسمىي ھويلا بولۇپ [ۋەرەندىسىدىكى] كۆلىمى 137×108m كېلىدۇ. تۆت ئەتراپىغا تۇتقۇر تۈۋرۈك ئورنىتىلىپ كارىدور ھاسىل قىلىنغان. ھەر بىر قۇرغا 118 دانە يۇمىلاق تۈۋرۈك ئورنىتىلغان. تۈۋرۈك ئۈستىگە بېزەك ئۈچۈن كېرىنىس پورمىسىدىكى تۈۋرۈك بېشى ئورنىتىلغان. ھويلىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تۈۋرۈكتىن شەكىللەندۈرۈلگەن كارىدورنىڭ سىرتىدا بىر زال بار بولۇپ بۇ زالنىڭ ئىچىگە ئۈچ قاتار تۈۋرۈك ئورنىتىلغان. بۇ يەردىن ئوردىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا ئۆتكىلى بولىدۇ. ئوردىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە مەمۇرىي مەھكىمە بىنالىرى قۇرۇلغان. بۇ بىنالارنىڭ ئىچىدىكى ھەر تەرىپى 52m دىن كېلىدىغان چاسا ئۆي ئەڭ دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ چوڭ ئۆينىڭ ئىچى، ئۆز ئارا تىك كېسىشىپ ئۆتكەن ئىككى يول كارىدور ئارقىلىق سىممېترىك ھالەتتە ئايرىلىپ تۇرغان. ئىككى يۈرۈش ھوجرادىن تەركىب تاپقان شەرق تەرىپىدىكى ئىككى ئېغىز مېھمان كۈتۈش زالى بولۇپ، بۇ زالنىڭ تاملىرى ئۈستىگە تاشتىن تام تۈۋرۈكلىرى ئورنىتىلغان. غەرب تەرەپتىكى ئىككى ئېغىز ئۆي قارىغاندا ۋەزىر ئىشخانىسى بولسا كېرەك. ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىدە 60 دانە يۇمىلاق تۈۋرۈكتىن شەكىللەندۈرۈلگەن بىر كارىدورى بار. كېيىنكى بىر قورو بار بولۇپ، بۇ قورو قارىغاندا مەخپىي ئىشلارنى بېجىرىش ئورنى بولسا كېرەك.

شەخسلەر تۇرالغۇ جايى جەمئىي ئۈچ كورپۇس بولۇپ، ئوردا رايونىنىڭ غەربىي جەنۇب بۇرجىكىگە جايلاشقان. بۇلارنى ئوردىنىڭ باشقا قۇرۇلۇشلىرىدىن ئاسانلا پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى ھەر كورپۇس تۇرالغۇدا تولىراق ئۆيلەردىن باشقا يەنە يۇيۇنۇش ئۆيى ۋە بىردىن سەينا بار.

ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىگە بىر مەركىزىي ھويلا جايلاشقان. بۇ ھويلىنىڭ ئەتراپىدا بىر قاتار ئامبار ئۆيلىرى بار. بۇ ئۆيلەر خەزىنە قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ لايىھەلىنىشىمۇ يەنىلا گرېك پاسونىدا بولغان. بۇ يەردىن قې—

چىققان ئەسۋاپلار ۋە پارچە بۇيۇملار – مەرۋايىت، قارا ئاشلىق ئۆزى، پارچىلىنىپ كەتكەن ئۈنچە مارجان، تاشقا ئايلانغان چىگىت، تاشقا ئايلانغان ئانار، كۆك مەرمەر تاش ۋە ئارىلاشما كۆك دەرمەرتاش... قاتارلىق قالدۇقلار بۇ ئۆيلەرنىڭ خەزىنە قىلىنىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ بىر يۈرۈش قۇرۇلۇشلار 20 گېكتاردىن جىقراق يەرنى ئىگەللىگەن بولۇپ، بۇ كۆلەم كىشىلەرنىڭ بۇ جاي ھەققىدە تەسەۋۋۇر قىلغان كۆلىمىدىنمۇ جىقراق كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ دائىرىسى، كىشىلەرنى «بۇ بىر ئوردا ئىكەندۇق» دېگەن ھېسسىياتقا كەلتۈرمەي قويمايدۇ.

قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، ئەيقانۇم شەھىرى بىر پايتەخت بولۇپ، باكتىرىيە شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئوينىغان رولى جەھەتتىن غەربتىكى مەشھۇر شەھەر باكتىرا شەھىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە تۇراتتى. بۇ يەردىن تېپىلغان بىر قىسىم مىس پۇللار، ئەيقانۇم شەھەردە پۇل قۇيۇش زاۋۇتىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ خىل پۇل قۇيۇش ھوقۇقى ئوردىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازى ھېساپلىناتتى.

ئۇنداق بولسا بۇ جايدا زادى كىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان؟ كىشىلەر: «بۇ جاينىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا كۆپ قېتىم غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلغان مەشھۇر پادىشاھ ئېۋكراتىدىس (Eucratides مىلادىدىن ئىلگىرىكى 170—145 ـ يىللار) دەپ قارىشىدۇ. ئەگەر ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئەيقانۇم شەھىرى خەزىنىسىدە كۆپ مىقداردىكى ھىندى مىس پۇللىرى ھەم تەساددىپىي ئۇرۇشلاردا قولغا چۈشۈرۈۋېلىنغان قىممەتلىك بويۇملار ساقلىنىشى كېرەك ئىدى. بىراق بۇ ئەھۋاللارنى ئىسپاتلاپ بېرەلىگۈدەك ھۆججەتلەر يوق دېيەرلىك، پەقەت خەزىنىدە بىر نەچچە دانە قۇرۇق بوتۇلكىلارلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ بوتۇلكىلارنىڭ ئۈستىگە سىيا بىلەن يېزىلغان گىرېكچە خەتلەر، بۇلارغا ئىلگىرى بىرەر نەرسە قاچىلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ھۆكۈمەت ئارخىپىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن خەزىنىگە ساقلاشقا تاپشۇرۇلغان ھىندى ۋە گىرېك پۇللىرى [5 ـ رەسىمگە قاراڭ] غا ئاساسلانغاندا، ئەيقانۇم شەھىرى ئېۋكراتىدىس ئۆزى ئۈچۈن خاتىرە قالدۇرۇش مەخسىتىدە ئىسمىنى ئېۋكراتىدىيا (Eucratidia) دەپ ئاتىغان جاي بولۇشى ئېھتىمال، بىراق بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى پەقەت قەدىمكى زامان يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىلا ساقلىنىپ قالغان خالاس. مەيلى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ ئوردا ھەم ئۇنىڭ كۆركەم نەقىشلىرىدىن گىرېك-باكتىرىيە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر كاھىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ (دەسلەپتە بىر نەچچە قەۋەتكە ئازغىنە پىششىق خىش ئىشلىتىلگەن) سېغىز لاي بىلەن سىۋالغان، سىلىقلاشتۇرۇل—

AltunOq

غاندىن كېيىن ھاك بىلەن ئاقارتىلغان تاملاردىمۇ ئىپادىلەنگەندۇ [1 — رەسىمگە قاراڭ] ئۆي ئۆگزىلىرىنىڭ تەكشى بولۇشى شەرقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن. ئەمما قىزىل ساپال كاھىشلارنىڭ گىرۋەكلىرىگە چېقىلىدىغان نەقىشلەر، ئۆيگە ئىشلىتىلگەن كاھىشلاردا يەنىلا گرېك ئۇسلۇبى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. تاشتىن ياسالغان تام تۈۋرۈكلەرنىڭ ھەممىسىدىلا گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلى قۇرۇلۇشلىرىدا تاش ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇشلىرىدا تاشتىن ياسالغان بېزەك بۇيۇملىرىنى ئۇچرىتىش تەس. ئەيقانۇم شەھىرىدىكى تاشچى ئۇستىلار زور تىپتىكى قىرىش ئەسۋابلىرى بىلەن ناھايىتى كۆپ تاش تۈۋرۈكلەرنى ياساپ چىققان بولۇپ، بۇلاردا قەدىمكى ئۈچ خىل تۈۋرۈك بېشى شەكلى ئۇچرايدۇ. بۇلار: ئاددىي تەكشى دورىك (Doric) شەكلى، تۈۋرۈك بېشىغا قايرىم شەكىللىك بېزەك چۈشۈرۈلگەن ئىئونىيە (Ionic) شەكلى ۋە تۈۋرۈك بېشىغا يوپۇرماق شەكىللىك نەقىش ئويۇلغان كورىنتىيان (Corinthian) شەكلىدىن ئىبارەت.

قىسقىسى، ئوردىنىڭ غايەت زور كۆلىمى ھەم تەكشىلىك ئۈستىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ ئىنچىق گېئومېترىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى، قۇرۇلۇش ئۈستىنىڭ سىممېترىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشتا بەكمۇ ھېرىستىن ئىگىدىلىكىنى ئىپادىلەپ، ئادەمنى ھەيرەتتە قالدۇرىدۇ.

ئەيقانۇم شەھىرىدە يەنە باشقا ئاممىۋى قۇرۇلۇشلار ھەم خېلى كۆپ بولۇپ، بۇ شەھەرنىڭ تولىمۇ مۇھىم شەھەر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشلاردىن بىر ئۈچ يۈرۈش قۇرۇلۇشنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتەيلى. بىرىنچى يۈرۈش قۇرۇلۇش ئوكسۇس دەرياسى قىرغىقىغا جايلاشقان تەنتەربىيە مەيدانىدىن ئىبارەت. بىر پارچە ئويما يېزىقتا بېسىلغان تېكىستتىكى چۈشەندۈرۈشكە ۋە گرېك ئادەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ تەنتەربىيە ساردىيى ئۆگىنىش ۋە تەنتەربىيە مەشقى ئۆتەپ بېرىش ئورنى بولۇپ، بۇلار ھېرمىس (Hermes گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئۇرۇش ئىلاھى — ت) بىلەن ھېراكلىس (Heracles — گرېك ئەپسانىلىرىدىكى قەھرىمانلىق ئىلاھى — ت) تەرىپىدىن ئورتاق قوغدىلىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇش تۆت چاسا بولۇپ ھەر يېقى 100m ئۇزۇنلۇقتا. بۇلارنىڭ تەكشىلىك ئۈستىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى يەنىلا گرېك پاسونىدا؛

بۇ يەردە يەنە بىر بىرسىگە كىرەلىشىپ كەتكەن بىر يۈرۈش ئۆيلەر ۋە يۇمىلاق تۈۋرۈكلۈك كارىدور بىر مەركىزىي قورۇنى چۆرىدەپ تۇرىدۇ. بۇلارمۇ ھەم قاتتىق سىممېترىيىلىك ھالەتتە (ھەر ياننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر يولدىن كارىدور، كارىدورنىڭ ئىككى

يان تەرەپلىرىدە ئۆزئارا ئۆزۈل جايلاشقان چاسا ئۆيلەر) بولۇپ، گرېك-باكترىيە پورمىسىدىكى يېڭى تىپتىكى قۇرۇلۇشلار ئىكەنلىكىنى نامايەن دەپلا چىقىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى يېرۇش قۇرۇلۇش بىر تىيا تېرخانىدۇر. بۇ قۇرۇلۇش قورغان ئىچىدىكى تاغ باغرى ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، تەكشىلىك ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى يەنىلا گرېك پاسوندا، تىيا تېرخانىنىڭ 35 رەت ئورۇندۇقى، رادىئۇسى 42m كېلىدىغان يېرىم چەمبەر شەكلىدە، بۇ تىيا تېرخانىنىڭ سىغىمچانلىقى (6000كىشىلىك دەپ تەخمىن قىلىنغان.) قەدىمكى ئوتتۇرا شەرقنىڭلا ئەمەس بەلكى بابىلون خالىقىنىڭ گرېكلەشكەن دەۋرىدىكى تىيا تېرخانىلىرىنىڭ سىغىمچانلىقىدىنمۇ چوڭراق كېلىدۇ. روشەن گرېك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بۇ قۇرۇلۇش شۈبھىسىزكى شەرقنىڭمۇ بەزى بىر تەسىرلىرىگە ئۇچرىغان. تاغ باغرى قاپتىلىغا ئۈچ ئېغىز ئازادە راۋاق ياسالغان بولۇپ، بۇنداق ئىسىل ئورۇن ئەمەلىيەتتە گرېك تىيا تېرخانىلىرىدا ئۇچرىمايدۇ؛

ئۈچىنچى يېرۇش قۇرۇلۇش شەھەرنىڭ مەركىزي كوچىسىغا جايلاشقان قورال ياراق ئامبىرى بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى يېرۇش قۇرۇلۇشقا ئوخشىمايدۇ. بۇلاردىن گرېك تەسىرىنى تېپىش تەس. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 140m، كەڭلىكى تەخمىنەن 100m كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، مەركىزي قۇراغا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

مەزكۇر شەھەرنىڭ ئەڭ ئىسىل تۇرالغۇ رايونى دەل ئىككى دەريا ئېقىنى قوشۇلۇپ كەتكەن جاينىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ شۇنچە كەڭرى جايغا 50 ئېغىزلا ئۆي ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئۆيلەر شەرقتىن-غەربكە كەتكەن بىر يولنى بويلاپ، ماس ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھەر بىر كورپۇس ئۆينىڭ ھەممىسىلا شىمال تەرەپكە قارىتىلىپ سېلىنغان. ھەممىسىدىلا بىر قۇردىن تۈۋرۈك ئورنىتىلغان سايىۋىنى، بىردىن ھويلىسى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭلا كۆلىمى 65×35m دىن كېلىدۇ. [3-رەسىمگە قاراڭ]: بۇ يەردىكى ئەنئەنىۋى گرېك پاسونىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىلا بىر مەركىزي قورونى چۆرىدىگەن ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇلارنىڭ كۈندىلىك ئىشلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۆيلىرى ئىچىدىكى ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۆيلەر بىلەن باشقا ئۆيلەر، ئالاھىدە ئۆيلەر بىلەن ئائىلىلىكلەر تۇرالغۇلىرى تاقا شەكىللىك بىر يول كارىدور ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرغان. بۇ يەردىكى ھويلا مەركىزگە جايلاشقان بولغاچقا، بۇ جاي ئارقىلىق تۇرالغۇ ئۆيلىرىگە ئۆتكىلى بولىدۇ. ئەمما خىزمەت ئورۇنلىرىغا ئۆتكىلى بولمايدۇ.

ئەيتانۇم شەھىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى شۈبھىسىزكى مۇنچىغا ئەھمىيەت بەرگەن. ھەر بىر مۇنچا ئىككى ئېغىز ئۆيگە ئايرىلغان. دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغانلىرى ئۈچ

ئېغىز ئۆي بولۇپ، تاملىرى قىزىل رەڭلىك كۈل لاي بىلەن سۇۋالغان. يەرلىرى ئۈستىگە تاش پارچىلىرى ياتقۇزۇلغان ياكى سېمونت بىلەن شېغىل تاشلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ سۇۋالغاندىن كېيىن مەنزىرە رەسىملىرى نەقىشلەنگەن، (باشقا ئۆيلەرنىڭ پولى پەقەت لاي بىلەنلا سۇۋالغان.) [4-رەسىمگە قاراڭ]. بۇ ئۈچ ئۆي ئىچىدىكى 1-ئۆي كىيىم قويۇش ئۆيى، ئىككىنچىسى يۇيۇنۇش ئۆيى بولۇپ، بۇ ئۆيدە يۇيۇنغۇچى ئولتۇرۇپ ۋاننا ئىشلىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. يۇيۇنغۇچى پەقەت چوڭ بىر ئىدىشتىن چۈشكەن سۇ بىلەن يۇيۇنۇشتا بولىدۇ. سۇ ئىسسىق ھەم سوغاق بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى 3-ئۆيدىن كېلىدۇ. بۇلار ئۈچۈن خۇددى ئاشخانىدا سۇ ئىسسىتىلىدىغان ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

گرېكلەرنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن، بۇ شەھەر ئاھالىسىدىن ئۆلگەن كۆپ سانلىق كىشىلەر، شەھەر سىرتىغا دەپنە قىلىنغان. ئاقسۆڭەكلەر مەخسۇس ئۇرۇقداشلار قەۋرىستانلىقى شەكىللەندۈرگەن.

قەۋرىستانلىقتا ناھايىتى كۆپ جەسەتلەر دەپنە قىلىنغان. بۇلار ئۈچۈن مەخسۇس بىر مەركىزىي قەۋرە يېنىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قەۋرە قاتۇرۇلغان. ئەمما ئىستېلاچى، گرېكلەرنىڭ يەنە بىر خىل ئادىتى بىلەنمۇ تونۇش بولۇپ، شەھەرنىڭ ئەڭ مەشھۇر موتىۋەرلىرىنىڭ شەھەر ئىچىگە دەپنە قىلىنىشىغا رۇخسەت قىلغان. بۇ خىل ئالاھىدە ھوقۇق پەقەت ئىككى شەھەر ئاھالىسىگىلا بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى خۇددى كىچىك ئىبادەتخانىلاردەك ياسالغان بولۇپ، ئورۇندىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا يېقىنراق بىر جايغا قاتۇرۇلغان. بىر دەۋر بۇرۇنراق ئۆتكەنلەرگە غايەت زور قەۋرىلەر ياسالغان. قەۋرىنىڭ ھەر تەرىپىگە تاش تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان. بىر دەۋر كېيىنراقلارغا ئادەتتىكىچە قەۋرە ياسالغان. قەۋرە ئالدىغا نەقىشلەنگەن، ئادەتتىكى ئىككى ياغاچ تۈۋرۈك ئورنىتىلغان. بۇ قەۋرىگە دەپنە قىلىنغۇچى (Kineas) دەپ ئاتالغان كىشى بولۇپ، مۇشۇ شەھەرنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى. مەزكۇر قەۋرىنىڭ كىرىش ئېغىزى ئالدىغا بىر دانە تاش تۈۋرۈك ئورنىتىلغان. تۈۋرۈكنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئاللىقاچان يوقالغان. پەقەت ئۇل قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇلى ئەتراپىغا دېلفىي (Delphoi) شەھىرىدىكى ئاپاللو ئىبادەتخانىسىدا بار بولغان 150 قۇر نەسىھەتنامىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بەش قۇرلا ئويۇلغان. بۇ بەش قۇر نەسىھەتنامە تېكىستى غايىۋى گرېك كىشىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەخلاقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. بۇ نەسىھەتنامە پارچىسىدا: «ئۆسمۈرلىكتە ياخشى ئۆگەن. ياشلىقىڭدا بول ئېھتىياتچان، قىرانلىقتا بول توغرا-ئادىل، قېرىغاندا ئەقىلنىڭ چېنىقۇر، ئۆلگىنىڭدە قىلما پۇشايمان،» دېيىلگەن. ئېھتىمال بۇ-

نەسەبنامىنىڭ باشتىكى قىسمى تۆۋەندىكىدەك يوقالغان قىسمىغا ئوخشاش بولسا كېرەك. بۇ نەسەبنامىنىڭ بۇ جايلاردا تارقىلىشى ئېنىقكى، ئىستېلاچىلارنىڭ ئۇزاق زامان ئەنگىلىيەدىكى ئەنئەنىۋى ساداقەتمەنلىكىنى بار كۈچى بىلەن ساقلاپ قالماقچى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەيتانىزم شەھىرى خارابىسىدىن يەنە بۇ خىل ئارزۇلارنى ئىپادىلەيدىغان ھۆججەتلەر تېپىلدى. مەسىلەن: ئويما تېكىستلەر ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، مۇلازىم بولغان ئاشۇ نەرسىلەردىن شۇنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇكى، كۆچمەنلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان 200 يىلدەك ۋاقىت جەريانىدا يەنىلا گرېك تىلىدا سۆزلەنگەن ھەم گرېك يېزىقىنى ئىشلەتكەن. ھەتتا ئۇلار ئىشلەتكەن ھەر خىل ھۆسنخەت شەكىللىرى (زىننەت ئۈچۈن يېزىلغان خەتلەر ياكى تېز يازما خەتلەر) مۇھىم گرېك ئابىدىلىرىدە دائىم ئۇچراپ تۇرغانغا ئوخشاش ئۆزلىكسىز داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، خەزىنە ئۆيلىرى قاتارىدىكى كۈتۈپخانا ھەم مۇشۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. يەنە بىر نەچچە پارچە سايان قەغەزگە يېزىلغان قول يازمىلار ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇلار شۈبھىسىزكى جەڭدە غەلىبە قازانغان كۆچمەنلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىمىغان. گەرچە بۇ قول يازمىلار پارچە-پارچە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ خەتلەرنىڭ ئىزى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇلارمۇ ھەم ھۆكۈم چىقىرىشقا يېتەرلىك ئاساس بولالايدۇ. [10-رەسىمگە قاراڭ]: پارچە-پارچە بولۇپ كەتكەن بۇ تېكىستلەر، ئارىستوتېل ئېقىمىدىكىلەرنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدىن بىرىنىڭ پەقەت بىرلا قىسمى ۋە بىر پارچە گرېك شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت. بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئوردىدا تۇرغۇچىلار يەنىلا گرېك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەنئەنىسىنى قوغدىغان، پەلسەپىۋى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان. بۇ خىل بايتاشلار بىر نەچچە يۈز يىل كېيىن ئۆتكەن پىلوتارك (Plutarch، مىلادى 46—119—يىللاردىكى گرېك تارىخچىسى، —ت) نىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى تېخىمۇ ئىشەنچىلىك ھالەتكە كەلتۈردى. پىلوتارك: «ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئاسىياغا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، شەرقىي ئايونلاردىكى بىر قىسىم ئادەملەر (ئاز بولغاندىمۇ بىر قىسىم ھۆكۈمران تەبىقىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ھومېر داستانلىرىنى ئوقۇغان. بۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى سوفوكىل ۋە ئەۋرىپىدىسنىڭ تىراگېدىيەلىرىنى ناخشا قىلىپ ئېيتىشقان» دەپ قارىغانىدى. ھېچ بولمىغاندىمۇ بىرپۈتۈن بۇلاقنىڭ يۈركۈگۈچ جۇملىگە ئورنىتىلغان، گرېك تىياتىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئاشخانا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى قەھرىمانىنىڭ يۈز نىقابى [11-رەسىمگە قاراڭ] نى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئەيقا-

نۇم شەھرى تىياتىرخانىسىدا ئورۇنلانغان تىياتىرلارنىڭ ھەممىسىنىڭ گرېك تىياتىر ئەسەرلىرى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم چىقارغىلى بولىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ھەرگىزمۇ بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىلا گرېتسىيە كۆچمەنلىرى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دېگەنلىك ئەمەس. ئەلۋەتتە، ئۇيەردا يېزىقتىكى تېكىستلەردىن بايقالغان كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە گرېك كىشىلىرىنىڭ ئىسىملىرى ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ بىراق يەنە بىر قىسىم تىپىك ماكېدونلۇقلارنىڭ ئىسىمىمۇ (مەسىلەن Lysanias) يەنە بىر قىسىم گرېتسىيىنىڭ شىمالىدىكى بالقان رايونلىرىدا ياشىغۇچى قەۋم كىشىلىرىنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئۇچرايدۇ. Triballos دەل ئۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئوردىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا يېقىنراق جايغا دەپنە قىلىنغان Kineas دېگەن كىشى ئىسمىمۇ ھەم شۇنداق. ئوردىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان بۇغالتىرلاردىن بىر قىسىملىرىمۇ ھەم يەرلىك ئىسىملارنى ئىشلەتكەن. مەسىلەن: ئۇلاردىن ئىككى كىشىنىڭ ئىسمى Oxedeakes ۋە Oxubazes بولۇپ، ئوكسۇس دەرياسى ئىلاھى Oxos نىڭ ئىسمىدىن كەلگەنلىكى ئېنىقلا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى: باكتىرىيىنىڭ يېڭى خوجايىنى ئۆزىدىن بۇرۇن بۇ جايدا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى يېتىشتۈرۈپ چىققان يەرلىك ئەمەلدارلارنى ساقلاپ قېلىشنى پايدىلىق دەپ قارىغان.

يۇقىرىقىلارنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولغىنىدەك، يەرلىك تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى ھەققىدىمۇ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە بولىدۇ.

قورغاندا ناھايىتى كۆپ ئادەتتىكى بىر ئېغىزلىق ئۆيلەر بار. ئېھتىمال بۇ ئۆيلەر شەھەرگە ئانچە كۆپ كىرىپ تۇرمايدىغان يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى بولسا كېرەك.

مۇستەملىكىچىلەرنىڭ سەنئەت ھەۋەسىمۇ يەنىلا گرېك ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىدا بولغان. ئۇلار ھەتتا ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن كىلاسسىك ئۇسلۇبلارنى ساقلاپ قېلىش دەرىجىسىگە يەتكەن. مەسىلەن: نەقىش ئىشلەش ئۈچۈن يېڭىچە شەكىللەردىكى سىلىق چاسا تاشلار ئىشلىتىلمەستىن، شېخىل تاشلار ئىشلىتىلگەن. شېخىل تاشلار ئارىسىدا خېلى چوڭ ئارىلىقلار بولۇپ، كۆپ ھاللاردا قىزىل تاش يەر ئۈستىگە ئىشلىتىلگەن. ئاق تاش بىلەن نەقىش ئىشلەنگەن. بەزىدە پاتقۇرۇپ قويۇلغان قارا تاشلارمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ [4-رەسىمگە قاراڭ]؛ توپلانغان نەقىشلەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى گۈل، يۇنۇس بېلىقى، دېڭىز ئېتى (سەھنەقۇر)، دېڭىز ئالۋاستىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت نەقىشلەردە بىرلا خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان بولۇپ، ستېرېئولۇق ياكى بوشلۇق تۈزۈلۈشى پەيدا قىلىش ئۈچۈن ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلىنمىغان.

قېزىۋېلىنغان كىچىك ھەيكەللەردىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق ئەھۋال مەۋجۇت. بىر

ئايال ھاسىغا تايىنىۋالغان. بىر ئەر بېشىغا دەرەخ يوپۇرمىقىدىن قىلىنغان چەمبىرەك ئارتىۋالغان، ياكى ئۇچىسىغا خالات يېپىنىۋالغان بىر يىگىتنىڭ ئادەتتىكى ھەيكىلىدۇر. نەقىشلەر ئىنتايىن سىپتا بولسىمۇ، يەنىلا ئەنئەنىۋى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى قوللىنىلغان. لېكىن گرېك باكتىرىيە نەقىشلىرىدا بىر خىل يېڭىچە، قىزغىن ئىجادكارلىق روھ بار. ئۇلار چوڭ ھەيكەللەرنى ياكى ئادەتتىكى ئادەتتىكى نەقىشلەرنى ئويغان چاغدا ئىلگىرى گرېتسىيەدە كۆرۈلۈپ باقمىغان ماھىرەتلەرنى ئىشقا سالغان. ئۇلار ئالدى بىلەن پولات چىۋىق ياكى ياغاچلاردىن ئۇل جازىلىرىنى ياساپ، ئاندىن ئۇل جازىسى ئۈستىگە سېغىز لاي ياكى كۈل لاي بىلەن ھەيكەللەرنى ياسىغان.

ئىلاھ ھەيكەللىرىدە شەرقنىڭ تەسىرى خېلى گەۋدىلىك. مەسىلەن: بۇ خىل تەسىر قىزىل ساپالدىن ياسالغان كىچىك ھەيكەللەر ياكى پىل چىشىدىن ياسالغان كىچىك ئايال ئىلاھلار ھەيكەللىرىدە ئىپادىلەنمەكتە [12-رەسىمگە قاراڭ]؛ بۇ خىل ئايال ئىلاھلار يا رەڭلىك كىيىندۈرۈلگەن، ئاجايىپ كۆركەم زىننەتلەنگەن، ياكى پۈتۈنلەي يالىڭاچ قالدۇرۇلغان گۈزەل ئاياللارنىڭ پەيكىرىدۇر. بىر دانە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كۈمۈش پەتنۇس تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭغا دىنىي ئېتىقادنى ئىپادىلەيدىغان قاپارتما نەقىش ئىشلەنگەن. بۇنىڭدا يەرلىك ئالاھىدىلىك روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

قاپارتما نەقىشلەردە گرېكلەرنىڭ تەبىئەت ئىلاھى Cybele، شىر قوشۇلغان جەڭ ھارۋىسىغا ئولتۇرغان، گرېكلەرنىڭ يەنە بىر ئەنئەنىۋى ئايال ئىلاھىنىڭ قوش قاناتلىق جەڭ ئىلاھىنى بويسۇندۇرغانلىق ھالىتى ئىپادىلەنگەن. بۇ قاپارتما نەقىشلەردە يەنە دۇئا-تىلاۋەت قىلىۋاتقان ئىككى كىشى بولۇپ، قۇياش (ئادەملەشتۈرۈلگەن ئىلاھ خورسۇس)، ئاي ۋە بىر يۇلتۇزنىڭ چاقناپ تۇرغانلىق ھالىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى گرېك تەركىپلىرىگە تەۋە بولسىمۇ، بىراق ئۇسلۇبى جەھەتتە شەرق ئۇسلۇبى بىلەن ئوخشاش بولغان. رەسىملەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، بېزەش ئۈچۈن ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلىنمىغان. رەسىملەر ھامان ئالدى ياكى يان تەرەپتىن گەۋدىلەندۈرۈلگەن، گەرچە باكتىرىيىدىكى ھەقىقىي ئىلاھ (مەسىلەن: مېتال پۇل يۈزىگە ئويۇلغان ئىلاھ سۈرىتى) گرېك ئىلاھلىرى شەكلىدە بولسىمۇ، بىراق ئەيقانۇم شەھىرىدىن تېپىلغان ئۈچ يۈرۈش ئىلاھ ئىبادەتخانىسىنىڭ ھېچ قايسىسى گرېك ئىبادەتخانىسىغا تامامەن ئوخشىمايدۇ. ئاساسىي ئىبادەتخانا چوڭ كوچا ياقىسىدا بولۇپ، ئوردىغا يېقىن جايلاشقان. بۇ غايەت زور چاسا ئىمارەت، ئۈچ پەشتاقلىق ئېگىز سۇپا ئۈستىگە جايلاشقان [2-رەسىمگە قاراڭ]؛ بۇ ئىبادەتخانىنىڭ سىرتقى

تېمى تام تەكچىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن. بىر كەڭ ئىشىكلىك كارىدور بىلەن كىچىكرەك ئۆيلەر (ھوجرىلار) تۇتاشتۇرۇلغان. ئۆي ئىچىگە بىر بۇت ئورنىتىلغان. بۇ ئۆينىڭ ئىككى تەرىپىدە بىردىن تار قازناق بار.

بۇ ئىمارەتلەر قۇرۇلۇش تېخنىكىسى جەھەتتە گرېك ئەنئەنىسىنى قىلچىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ئېگىز سۇپىنىڭ ئۇلى پارس ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكىگە تەقلىد قىلىنغان. بۇ ئۆيلەرنىڭ تەكشىلىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىشىمۇ، زىننەتلىنىشلىرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مېسوپوتامىيىدىن كەلگەنلىكىدە شەك يوق.

ئېگىز سۇپا ئالدىغا يېنىلىپ قالغان مۇراسىم ھارۋىسى تەييارلايدىغان قاچا-قۇچىلارمۇ بۇ يەردە ئۆتكۈزۈلگەن مۇراسىملارنىڭ گرېكچە بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. گەرچە بىر نەچچە پارچە ئىلاھ ھەيكەللىرىنىڭ سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ بۇلار بۇ ئىلاھلارنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلاشقا يېتەرلىك پاكىت بولالمايدۇ. پارچىلىنىپ كەتكەن بىر پاي گرېك سەندىلى (چۇرۇققا ئوخشاش ئاياغ) تېپىلغان بولسىمۇ [6-رەسىمگە قاراڭ] بۇنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. سىرتقى كۆرۈنۈشىگە قارىغاندا گرېتسىيەلىكتەك كۆرۈنسىمۇ ماھىيەتتە ئۇنىڭ بىر قانچە بۆلىكىدە شەرق ئالاھىدىلىكى مۇقەررەر ھالدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى ئىبادەتخانا شەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىغا يېقىنراق، سېپىل سىرتىغا جايلاشقان. بۇ ئىبادەتخانا 1-ئىبادەتخانىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق بۇ ئىبادەتخانىنىڭ كارىدورىغا يېقىن جايدىكى ئىلاھ ئورنىدىكى ئىككى ئېغىز ئۆي بولماستىن ئۈچ ئېغىز ئۆي بولغان. كارىدورنىڭ ئىشىكى يوق. ئىبادەتخانا ھەم ئوخشاشلا گرېك پاسونىدا ئەمەس. بۇ بىر پەشتاقلىق چوڭ، ئىلاھ سۇپىسى بولۇپ، قورغاننىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جايلاشقان. گرېك تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە پارسلار ئادەتتە دائىم مۇراسىملىرىنى ئېگىز جايلاردا ئۆتكۈزىدىكەن. قورغاندىكى بۇ ئىلاھ سۇپىسى بۇ خىل ئوتتۇرا شەرق ئالاھىدىلىكىگە تازا باپ كېلىدۇ.

ئارخېئولوگىيە ئەترىتىمىز 15 يىلدىن بۇيانقى قېزىپ تەكشۈرۈش (1965-يىلىدىن باشلانغان) داۋامىدا، ئەيقانىم شەھىرىدىن قېزىپ تاپماقچى بولغان ئاسارە-ئەتىقىلەرگە قارىتا چۈشەنچىلىرىنى ئۆزگەرتتى. 15 يىلنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ يىراق، چەت رايوندا ئىلگىرى گۈللەنگەنلىكى ئېنىق بولغان بىر پايتەختنى تېپىشنى خىيالىمىزغا كەلتۈرۈپ باقمىغان ئىدى.

يېقىندىكى پاكىتلار ئارقىلىق كىشىلەر، گرېك كۆچمەنلىرىنىڭ، بىر تەرەپتىن كۆپ جايلاردا گرېك مەدەنىيىتىگە قاتتىق سادىق بولغانلىقىنى خىيالىمىزغا كەل-

تۇرمىسى، يەنە بىر تەرەپتىن بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى بىر قاتار ئىشلاردا پۈتۈن كۈچ بىلەن شەرق ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مانا هازىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارتېن (ApTbIH) دېگەن يېر- رىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردەك، گرېكلىشىشتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم پاكىتلىرى ھەم تېپىلماقتا. بۇ ماددىي پاكىتلار بىزنىڭ ئەي- قانۇم شەھىرى ھەققىدىكى خۇلاسىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغۇسى.

خۇلاسە شۇكى: گرېكلار بۇ جايلارغا (ئوتتۇرا ئاسىياغا ـ ت) كەلگەن چاغلاردا، بۇ جايلاردا ئاللىقاچان تەرەققىي قىلغان شەھەر مەدەنىيىتى مەۋجۇد ئىدى. ئۇلار غايەت زور بىنالارنى قۇرغان بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇزاق ئەنئەنىلەرگە ئىگە ئىدى.

ئوكسۇس دەرياسى ۋادىسىغا كەلگەن گرېك كۆچمەنلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنى- يەت ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىشقا جان-جەھلى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، مۇشۇ يەرنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان يەرلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسى- رىنىمۇ ئۆزلىرى چىن دىلىدىن خالاپ قوبۇل قىلىشقان.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

La Vieille route de l·Inde de Bactres à taxila. A. Foucher in Mèmoires de la Dèlegation archeogique franciseen Afghanistan. Les èditions d· art et d·histoire, 1942-47.

The Grceks in Bactria and India. William W· Tarn. Cambridge University press, 1951.

Ancient Art from Afghanistan: Treasures of the Kabul Museum. Benjamin Rowland· Asia· Society, distributed by H. N. Abrams, 1966

The Dynastic Arts of the Kushans· Jan M. Rosenfield· University of California Prᵉss, 1967

L·Orient Hellenise. D. Schumberger. A. Michel, 1969

خەنزۇچىدىن قاھار ھامىت تەرجىمە قىلغان.

تەرجىمىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇراھمان ئىمىن

«ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى گىرېك شەھىرى»
گە مۇناسىۋەتلىك فوتو سۈرەتلەر

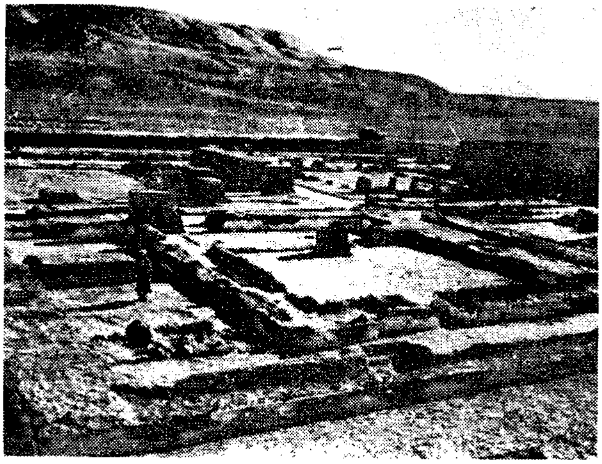

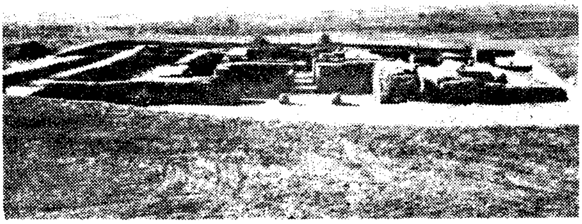

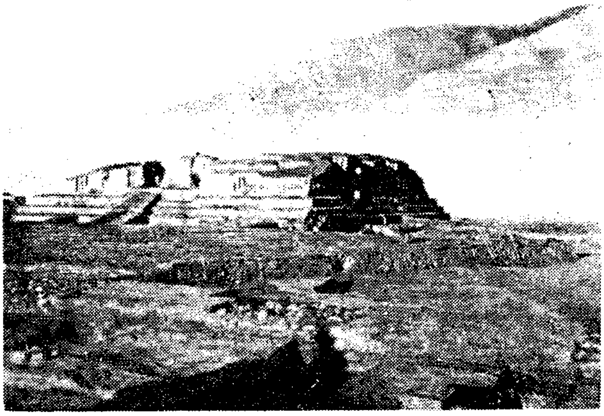

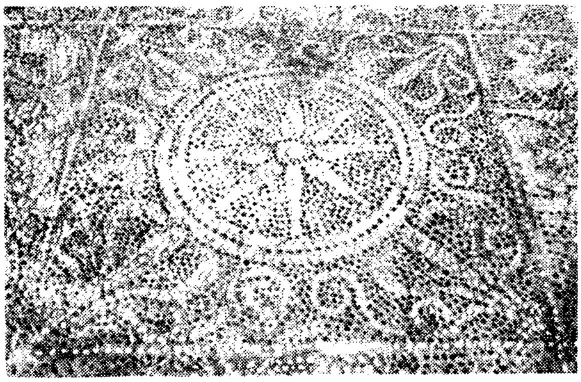

3	1
4	2
5	6
7	

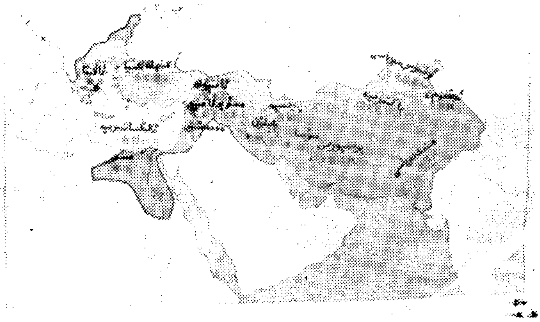

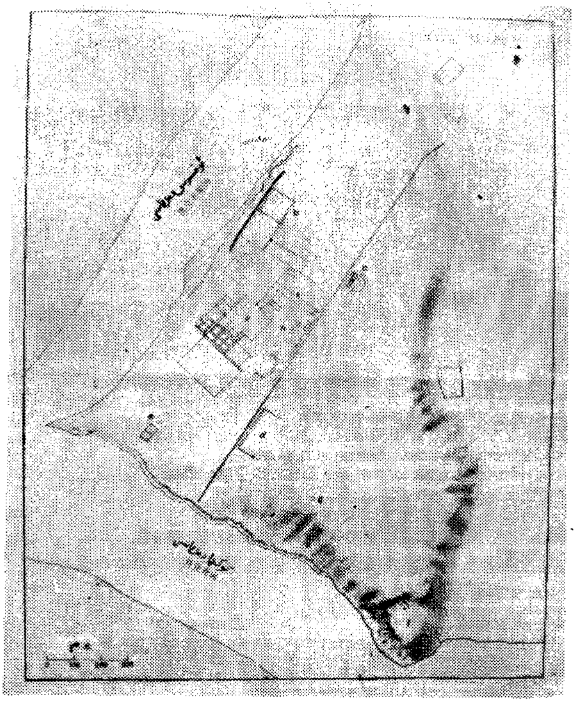

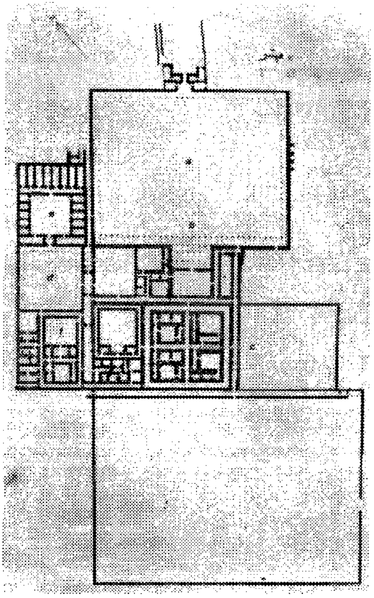

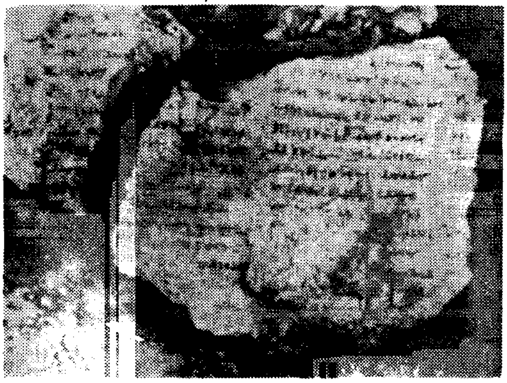

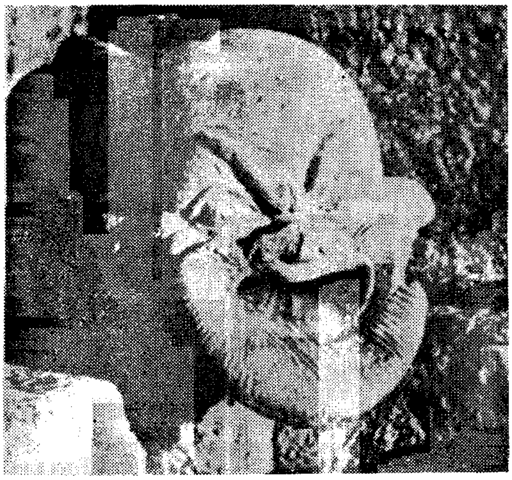

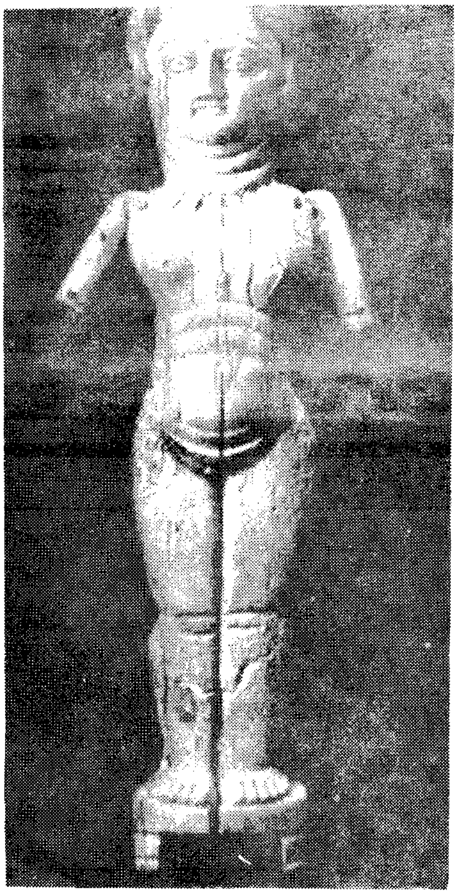

9 | 8
10 | 12
11 |

«ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى كرېك شەھىرى» گە
مۇناسىۋەتلىك سۈرەتلەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى

【1- رەسىم】: ئەيقالوم شەھىرى ئوردا دائىرىسىدىكى ئاللىقاچان ۋەيران بولغان تاملاردا، تام سېغىز ۋە كۆل لاي بىلەن سۇۋۇلۇپ سىلىقلاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاقارتىلغان ھالىتى ئېنىق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. رەسىمدىكى كۆرۈنۈش، 20 گېكتار كۆلەمدىكى رايوننىڭ بىر بۇرجىكىگە سېلىنغان مەمۇرىي مەھكىمە بىناسى.

【2- رەسىم】: بۇ چوڭ كوچىغا يېقىنراق جايدىكى ئۈچ پەلەمپەيلىك سۇپا ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىبادەتخانىنىڭ كۆرۈنۈشى. قېلىن ئىبادەتخانا تاملىرى، تام تەكچىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن. رەسىمدىكى ئەمدىلا تاڭ يورىغان چاغدىكى مەنزىرە، ئارقا تەرىپىدىكى ئوكسۇس دەرياسىدىن ئۆرلەۋاتقان تۇماننىڭ كۆرۈنۈشى.

【3- رەسىم】: بۇ تۆۋەندىكى شەھەر رايونىدىكى بىر ئەمەلدار ئائىلىلىكلەر قورۇسى. قورۇلۇشنىڭ ئالدى تەرىپ ئوتتۇرىسىدا ئوچىمان شەكىللىك تۆۋرۈكلۈك ھويلا بار. 6 m كەڭلىكتىكى، 3 m ئېچىلىپ كىرگىلى بولىدىغان بۇ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنىڭ ئوتتۇرىدا، كرېك ئەنئەنىلىرىگە ئاساسەن ياسالغان بىر دالان ئۆي بار. بۇ دالان ئۆي ئارقىلىق، ھويلا ۋە مەركىزىي ئولتۇراق ئۆيلىرىگە ئۆتكىلى بولىدۇ.

【4- رەسىم】: بۇ رەسىمدىكى بىر ئېغىز ئوردا مونچىسىنىڭ نەقىشلەنگەن پولى، پول ئۈستى كۆل لاي بىلەن قېنىق قىزىل شېغىل تاشلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ سۇۋالغاندىن كېيىن ئاق شېغىل تاش پاتۇرۇلۇپ ھەر خىل مەنزىرىلەر نەقىشلەنگەن، مونچا بىناسى بىلەن رەسىملەر ماسلاشتۇرۇلۇش مەقسىتىدە پولغا سۇ ھايۋانلىرى، ئەپسانىۋى دېڭىز جانلىقلىرىنىڭ سۈرىتى نەقىشلەنگەن.

【5- رەسىم】: رەسىمدىكى باكتىرىيەنىڭ مېتال پۇلى. پۇلنىڭ ئوڭ تەرەپ يۈزىگە پادىشاھ ئېۋكراتىدېسنىڭ باش سۈرىتى، ئارقا تەرەپ يۈزىگە قەھرىمان كاستور (Castor) بىلەن پوللوكس (Pollux) نىڭ سۈرەتلىرى ئويۇلغان.

بۇ پۇللار ئېۋكراتىدېسنىڭ كرېك مۇستەملىكە زېمىنىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەندە ئەمەلدىن قالغان.

【6- رەسىم】: بۇ بىر پاي سەندال كېيدۈرۈلگەن پۇت پارچىسى بولۇپ، چوڭ ئىبادەتخانىدىكى ئىلاھ ھەيكىلىنىڭ بىر سۇنۇقى. بۇ پارچىغا قاراپ بۇ ئىلاھنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ.

【7- رەسىم】: ئىسكەندەر زۇلقەرنەيندىن بىر كرېكلەشكەن ئىمپېرىيە مىراس قالغان بۇ ئىمپېرىيە كىچىك ئاسىيا، مىسىردىن تارتىپ شەرققە كېڭىيىپ ھىندى دەرياسىغىچە بولغان زېمىن

لارنى ئۆزئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ شەرقىتە بىر مۇستەملىكە زېمىنى بار بولۇپ، ھازىر بۇ جاي ئەيقانۇم دەپ ئاتالدى. بۇ جاي ئىسكەندەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىشتىن ئىلگىرى، پارس ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋاقىتلىق بىر ئۆلكىسى بولۇپ، باكتىرىيىدىن كېيىنلا ئوخسۇس دەرياسى بويىدا تەدكۆ-قەرگەن. دەسلەپتە باكتىرىيىنىڭ بىر بۆلەك زېمىنى سېلېۋكۇسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 250- يىلى باكتىرىيە مۇستەقىل بىر پادىشالىق بولغان.

[8- رەسىم]: ئەيقانۇم شەھىرى ئوخسۇس دەرياسى بىلەن كوكچا دەرياسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن دېلتا شەكىللىك بىر بەلباغقا جايلاشقان؛ بۇ يەردە بىر تەبىئىي قورغان بار بولۇپ ئەتراپى يەر يۈزىدىن 60m ئېگىز چىقىپ تۇرىدىغان قىيالار بىلەن ئورالغان، چوڭ كوچا شىمالى دەرۋازىدىن باشلىنىپ، قورغان باغرىدىكى قۇرۇلۇشلار ئارىلىرىدىن ئۆتۈپ كوكچا دەريا سېغىچە سوزۇلغان. كەڭ كەتكەن ئوردا رايونى بىلەن كۆپ قىسىم ئاساسلىق قۇرۇلۇشلار مۇشۇ چوڭ كوچا بىلەن ئوخسۇس دەرياسىنىڭ سول قىرغىقى ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. رەسىمدە كۆرسىتىلگەن (a) ئوردا رايونى، (b): تەنتەربىيە سارىيى (C): تىياتىرخانە، (d): قورال-ياراغ ئامبىرى (e) ئالىي دەرىجىلىك تۇرالغۇ جاي. (f): قورغان ئۈستىدىكى ئىستېكام، (g): ئېگىزلىكتىكى ئىلاھ سۇپىسى. (h): چوڭ كوچا ياقىسىدىكى ئىبادەتخانا (i) شەھەرنىڭ شىمال تەرەپ سىرتىدىكى ئىبادەتخانا.

[9- رەسىم]: (a): ئوردا رايونىدىكى كەڭ بىر ھويلا. (b): ھويلا ئىچىدىكى بىر يول كارىدور؛ بۇ كارىدور ئارقىلىق مەمۇرىي مەھكىمىگە كىرىپ چىققىلى بولىدۇ. (c): دىققەتكە سازاۋەر بىر يۈرۈش تۆت چاسا ئىمارەت. ئىچىدىكى ئۆز ئارا تىك كېسىشىپ كەتكەن كارىدورلار بولۇپ، بۇ ئۆيلەرنى سىممېتىرىك ھالەتتە ئايرىپ تۇرىدۇ. ئوڭ تەرەپتىكى ئىككى ئېغىز ئۆي مېھمان كۈتۈش زالى، سول تەرەپتىكى ئىككى ئېغىز ئۆي ئىشخانا؛ (d): بۇ بىر كىچىكراق ھوجرا بولۇپ، غەيرىي رەسمىي ئىشلارنى بېجىرىش ئورنى بولسا كېرەك. (e): ناھايىتى كۆپ ئامبارلار بىر مەركىزىي ھويلىنى چۆرىدەپ تۇرىدۇ. (f): بۇلار ئوچ كورپۇس شەخسلەر تۇرالغۇسىنىڭ بىر كۆرۈنۈشى

[10- رەسىم]: بۇ ئوردا خەزىنىسىدىكى كىتاب ساقلاش ئۆيىدىن تېپىلغان گرېكچە قول يازما پارچىسىنىڭ كۆرۈنۈشى. بۇ ئىككى پارچە ئارگىنال پارچىسى گرېك ئاقىۋ ئەكىلىرىنىڭ شېئىرى ئەسەرلەر ۋە پەلسەپىۋى ئەسەرلەرنى ئوقۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

[11- رەسىم]: بۇ بىر پۈتتان بولاق جۇمىكىنىڭ ئاغزى قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن تىياتىرلاردا ئىشلىتىلىدىغان يۈز نىقاۋى.

بۇ ئېھتىمال ئەيقانۇم شەھىرى تىياتىرخانىلىرىدا ئوينالغان، گرېك تىياتىرلىرىدىكى ئاشخانا ئىشلىرى قەھرىمانلىرىنىڭ يۈز نىقاۋى بولسا كېرەك.

[12- رەسىم]: بۇ سۆڭەكتىن ياسالغان كىچىك ھەيكەل شۇجەتمىزكى مۇشۇ يەرلىك ئايال ئىلاھنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، بۇنىڭدا گرېك سەنئەت ئەنئەنىسىنىڭ قىلچىمۇ تەسىرى يوق. يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى ئەيقانۇم شەھىرىدىكى قۇرۇلۇشلاردىمۇ ساقلىنىپ قالغان.

«ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» پروگراممىسى ※

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

ئىككىنچى پاراگراف: ئاسىغ تۇتۇڭ، چىسۈيا تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، پىراتيايا شىرى ۋە كىكى قاتارلىق ئىدىقۇت بۇددا شائىرلىرى.

1. ئاسىغ تۇتۇڭ ھەققىدە تەپسىلات.
2. چىسۈيا تۇتۇڭ ھەققىدە تەپسىلات.
3. قالىم كەيشى ھەققىدە تەپسىلات.
4. پىراتيايا شىرى ھەققىدە تەپسىلات.
5. كىكى ھەققىدە تەپسىلات.
6. كۈنچۈك ئىدىقۇت ھەققىدە تەپسىلات.
7. شائىرە سېلىغ تېكىن ھەققىدە تەپسىلات.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا چەتئەل ئەدەبىياتى.

1- ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تەرجىمە ئەدەبىياتى سەمەرىلىرى. مانى، بۇددا ۋە ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكى ئۇنىۋېرسالىزم ھادىسىسى.

2. ئىدىقۇتتا «رامايانا» ۋە «ماخاپىخاراتا» ئېپوپېيىلىرى.

3. ئىدىقۇتتا ئىزوپ مەسەللىرى.

4. خىرىستىئان ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى، ھەمتۇردىن مەڭگۈ تاشلىرى «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى.

5. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇسۇلمانلىشىشى ئالدى-كەينىدە، بېزەكلىك ۋە ئىدىقۇت-يارغول قەدىمكى شەھەرلىرىنىڭ خارابىغا ئايلاندۇرۇلۇشى.

II توم

خاقانىيە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى

V بۆلۈم

قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

I باب

قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي بايانى

بىرىنچى پاراگراف: ئىسلامىيەتكىچە قاراخانىلار خاندانلىقىدا مەدەنىيەت ۋە سەنئەت

1. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئالدىدىكى غەربىي ئۇيغۇرلاردا مەدە-

※ بېشى ئۆتكەن ساندا

نىي ھايات، ئەلگ قەدىمكى ئاتىش ئادىمى باش سۆڭىكى، ئاپراسىياپ ۋە قوز ئۇردا،
بۇددىزم دەۋرىدىكى قەشقەر مەدەنىيىتى، سۇلغى سۇما ۋە سۇلغى باھادىر، تالغ سۇلالىسى دەۋرى-
دە قەشقەر — بالاساغۇن — سۇياب مەدەنىيىتى، لى تەيبەينىڭ سۇياب ھەققىدىكى شېئىرلىرى.

2- ئەرەب ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۈرەش، بۈكۈخان ۋە كۆلتېكىننىڭ جەڭلىرى
گاۋشەنزى مەغلۇبىيىتىدىن كېيىنكى ئون ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئەرەب ئىستىلاسىغا
قارشى كۈرىشىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرغان ئورنى «ئايسۇلۇ» ۋە «گور ئوغلى» داس-
تانلىرىدا ئەرەبلەرگە قارشى بەدىئىي پىكىرلەر.

3- قاراخانىلار خانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئىسلامىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا
كىرىشى ۋە سامانىلار خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى. ئوترار (قاراچۇق) — سۇياب —
بالاساغۇندا سامانىلارغا قارشى كۈرەشلەر، كۆل بىلگە قىدىرخان ۋە ئوغۇلچاق قىدىر-
خاننىڭ مۇسۇلمانلاشقان سامانىلارغا قارشى كۈرەشلىرى.

4- قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىس-
لام دىنىنى قوبۇل قىلىشىدىكى تارىخىي باسقۇچلار، ئۇيغۇرلاردا بۇددىزم، مانىزم
مەدەنىيىتىدىن ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئۆتۈش جەريانىدىكى قانلىق جەڭلەر ۋە مەدە-
نىيەتنىڭ گۈللىنىش ۋە خارابىلىشىش جەريانلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىدا يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلىنىشى.

1- قاراخانىلارنىڭ ئىسلاملىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر
مەدەنىيىتىگە تەسىرى، تۈركىي خەلقلەردە ئېتنىك يېقىنلىشىش جەريانىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى.

2- قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرنى ئىگىلىشى، ئارسلانخانلىق ۋە ئىلىك خان-
لىقىنىڭ شەكىللىنىشى، قاراخانىلار، غەزنەۋىلەر، خارەزمشاھلار قاتارلىق ئۈچ خانلىقنىڭ
بىللە ياشاش مۇھىتىنىڭ شەكىللىنىشى، قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرى، خۇراسان
ۋە خارەزمدىكى ئۈستۈنلۈك مەۋقەسى.

3- ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى باسقۇچى — توغدار «خاقانىيە» تىلى، خا-
قانىيە تىلىنىڭ ئېتنىك ئاساسى ۋە كەڭ ئىستېمال قىلىنىشى، خاقانىيە تىلى-
نىڭ لۇغەت تۈرك دەپ ئىستېمال قىلىنىشى، سوغدى ۋە توخار تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر-
تۈركلىشىشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قاراخانىلار، كۇسەن، ئىدىقۇت، قۇمۇل،
ماۋەرائۇننەھرى، يەتتە سۇ ۋە خۇراساندىكى ئۈلگىلىك مەۋقەسى، ئەرەب تىلى ۋە تۈرك
تىلى ئارىسىدىكى «بەيگە»، قوش تىل — زۇلىسانەيىن ئىشلىتىش دولقۇنى، ئەينى زا-
ماندا ئارخىتېكتۇرا، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت، بۇخارانىڭ قايتا ياسىلىشى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت-سەنئىتىنى گۈللەندۈرگەن زەپەردەستلەر

1- قاراخانىلار خانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان زەپەردەستلەر: مەھمۇد ئىبن مۇھەممەد
ئەھەنانى، فەرغانى ئەتتۈركى، مۇھەممەت سەمەرقەندى.

2- خارەزم خانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان زەپەردەستلەر: مۇھەممەت ئىبنى مۇسا خارەزمى: شەيخ سەئىدىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى.

3- غەزنەۋى خانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان زەپەردەستلەر: رۇداكى، دەقىقى، ما-
نۇچېھرى، سامانى سالچىن، ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى شاھنامە ئاسارى قابۇس ھەققىدە نازامات.

4- ھىداكەتنىڭ ئەدەبىيات— تەپەككۇر ئەدەبىياتى شەكىللىنىش مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ ئىككى خىل تەپەككۇر شەكلىنى بىرلىكتە ئىپادىلەشتىكى ئالاھىدە قىممىتى.

باب II

ئەبۇ ناسىر فارابى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى

بىرىنچى پاراگراف: فارابىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى

1- فارابى توغرىسىدىكى مەنبەلەر ۋە فارابىشۇناسلىق.

2- فارابىنىڭ ۋەتىنى، نەسەبى ۋە باغداتقا چىقىشتىن ئىلگىرىكى ھاياتى.

3- فارابىنىڭ باغدات— دەمەشىق— ئاليپ— مىسىردىكى ھاياتى.

4- فارابى ئەدەبىيىتىنىڭ مەنبەلىرى ۋە ئاساسىي خاراكتېرىستىكىسى.

5- فارابىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى

ئىككىنچى پاراگراف: فارابىنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرى.

1- فارابى ئىنسانغا خاس ئىستېتىك ئىقتىدار توغرىسىدا.

2- فارابى تەقلىدىيەت ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى توغرىسىدا.

3- فارابى تەسەۋۋۇر ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى توغرىسىدا.

4- فارابى مەجازى ۋاستىلار توغرىسىدا.

5- فارابى چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىك توغرىسىدا.

ئۈچىنچى پاراگراف: فارابىنىڭ شېئىرىيەت ۋە مۇزىكا سەنئىتى ھەققىدىكى ئەسەرلىرى.

1- فارابىنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى ئەسەرلىرى، شېئىر ژانىرلىرى، قاپىيە قانۇنلىرى، شېئىرىي تىل ۋە رىتورىك تىل (خىتابە) ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى، فارابى لوگىكا ۋە گرامماتىكا توغرىسىدا.

2- فارابىنىڭ مۇزىكا ھەققىدىكى ئەسەرلىرى، فارابى مۇزىكىلىق ئاۋازنىڭ ئىستېتىك خۇسۇسىيەتلىرى، كۈيلەر، ئارمونىيىلەر، چالغۇلار توغرىسىدىكى تەلىماتى فارابى غەربىي يېڭى گورمۇزىكا سىستېمىسىنىڭ ئاساسچىسى.

3- فارابى ۋە سۈجزىپ، فارابى ۋە ئەرەب مۇزىكىسى، فارابىنىڭ ھۇنا، مۇقام ۋە مۇزىكىنىڭ مەنىۋى ۋە جىسمانى تەسىرى توغرىسىدىكى تۈۋەتلىرى.

تۆتىنچى پاراگراف: فارابىنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى

1- فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر.

2- فارابى شېئىرلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك، گۇمانىزم ۋە پانتېيىستىك قاراشلار.

بەشىنچى پاراگراف: فارابىنىڭ ئىنسان ۋە جەمئىيەت، بەخت ۋە كامالەت، پەن ۋە مەدەنىيەت، ئەخلاق ۋە تەربىيە توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنىڭ كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە تەسىرى.

باب III يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»

بىرىنچى پاراگراف: يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى-پائالىيىتى.

AltunOq

1- يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي خىزمىتىدە تە- لىمرى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۈچىنچى دەۋرى ئىزاھاتى.

2- يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە سەۋەب بولغان تارىخىي مۇھىت، ئەينى زامان قەشقەر مەدەنىيىتى، ساجىيە مەدرىسى، سائادەت كۇتۇپخانىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆپ تەرەپلىمە بىلىم ئىگىسى ئىكەنلىكى.

3- يۈسۈپ خاس ھاجىپ كۆز قاراشلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىنىڭ داۋام قىلدۇرغۇچىسى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار كۆز قاراشلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى.

ئىككىنچى پاراگراف: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يېزىلىشى، تېپىلىشى ۋە تەتقىقاتى

1- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يېزىلىشى ۋە ئۇنىڭ بۇغراخانغا سۇنۇلۇشى.

2- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەينى زامان جاھان مەدەنىيەت مۇنبىرىدىكى ئورنى

3- «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تېپىلىشى ۋە ھازىرغىچە بولغان 3 خىل نۇسخىسى ئىمشىمەت ئارمىيە «قۇتادغۇ بىلىك» فەرغانە نۇسخىسىنىڭ ئاقسىزدىن ئېلىپ كېتىلگەنلىكى توغرىسىدا.

4- چەتئەللەردە «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تارىخىي ئۆچمىرد- گى، قۇتۇقلىرى ۋە يېتەرسىزلىكى.

5- جۇڭگودا «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ باشلانغان ۋە گۈللەن- گەن باسقۇچلىرى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنىڭ كۆپ قىرلىقلىقى.

ئۈچىنچى پاراگراف: «قۇتادغۇ بىلىك»-قامۇسى داستان

1- «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ بەدىئىي خاراكتېرى «قۇتادغۇ بىلىك»دىكى دىداكتىك، لىرىك، دراماتىك ئامىللار، «قۇتادغۇ بىلىك» تەپەككۇر ئەدەبىياتى، داستاندا ئابستراكت ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈش، مەنتىقىي پىكىرلەرنىڭ بەدىئىي شەكىلدە ئىپادىلىنىشى.

2- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇقەددىمە قىسمىدىكى تەبىئەت پەلسەپە- سى كۆز قاراشلىرى «تۆرت تاۋۇ»، زىددىيەت ۋە ھەرىكەت. ئاسمان جىسىملىرى، بۇرج ۋە تۆرت پەسىل ئىزاھاتى، داستاندا ئىنسان ھاياتى ۋە چۈشەنچە توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار.

3- داستاندا باھارىيات تەسۋىرى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي قىممىتى.

4- داستاننىڭ كومپوزىتسىيىلىك تۈزۈلۈشى، مۇقەددىمە، بايان ۋە خاتىمە، تۆت ئوبراز مەجازى قەھرىمانلار ۋە ئۇلارنىڭ سىمۋوللۇق ئالامەتلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستان كومپوزىتسىيىسىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت كومپوزىتسىيىسى بىلەن بولغان بىردەكلىكى.

تۆتىنچى پاراگراف: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇن تەھلىلى

1- يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسان ۋە بەخت-سائادەت توغرىسىدا ئىنساننىڭ كامالىتى ۋە جەمئىيەتنىڭ كامالىتى، گۇمانىزم ۋە كامالەتلىك جەمئىيەت، يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى.

2- ئەقىل ۋە بىلىم توغرىسىدا، داستاندا ئەقىل- پاراسەت ۋە بىلىم توغرى- سىدىكى مەسىلىلەرنىڭ راتسىئونالىزملىق ئەھمىيىتى، ئادالەتلىك ۋە بىلىم مەسىلىلىرى- نىڭ ئىنسان ۋە جەمئىيەتنىڭ تاكامۇللىشىشىدا كۆرسىتىدىغان تەسىرى، بىلىم ئەھمىيىتى

قەدىرلەش ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى كۆتىرىش ھەققىدە، پەن ۋە دىنىنىڭ داستاندا تۇتقان ئورنى، ئەينى زامان ئىلىم-پەنلىرى ھەققىدىكى ئۇچۇر، بىلىش ۋە ئەمەلىيەت ھەققىدە.

3- تىل ۋە تىل گۈزەللىكى توغرىسىدا، تىلنىڭ ئەقىل ۋە بىلىم، ئەخلاق ۋە گۈزەللىك ئۆلچەملىرى ئاساسىدا سۆزلىنىشى.

4- ھاكىمىيەتنىڭ ئىلىمگە ۋە خەلققە يۈزلىنىشى ئىجتىمائىي بەخت-سائادەتنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكى توغرىسىدا. خاقان، ۋەزىر، سەركەردە، ئەلچى ۋە ھەر قايسى بەگ-ئەمەلدارلارنىڭ بىلىم ۋە خەلققە يۈزلىنىشى، بىلىم ۋە ئەخلاقىي شەرتلىرى توغرىسىدا.

5- ئادالەت ۋە قانۇن مەسىلىلىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» دە تۇتقان كۆرۈنەرلىك ئورنى، كونستىتۇتسىيىلىك مونارخىيە ئىدىيىسىنىڭ سىياسىي تارىخىي ئاساسىدىكى قانۇننىڭ خاقاندىن ئۈستۈنلىكى، قانۇن ئالدىدا ھەممە مەمۇرىيەت ۋە ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىكى ئىدىيىسى.

6- داستاندا ئەخلاق ۋە تەلىم مەسىلىلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى.

7 داستاندا ئىجتىمائىي كەسىپلەر ھەققىدىكى بايانلارنىڭ تارىخىي رېئاللىق قىممىتى.

بەشىنچى پاراگراف: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بەدىئىي شەكىل تەھلىلى

1- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تىلى- خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى، «دىۋان» تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ چاغاتاي تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، داستاندا تىل بايلىقى.

2- «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئېپىك ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى.

3- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ شېئىرىي شەكىللىرى، مۇتەقارىپ، مۇسەممەنى مەھزۇپ، تەجنىس، رۇبائىيات ۋە قەسىدە شەكىللىرىدىن ئۆرنەكلەر.

4- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دىئالوگ، مونولوگ، تەبىئەت لىرىكىسى، تەمسىل، ئىرسالۇل مەسەل، كىنايە، مۇبالىغە، تەسەۋۋۇر، تەشبىھ، ئەقلىيە قاتارلىق بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى.

5- «قۇتادغۇ بىلىك» شائىر ۋە شېئىر ھەققىدە.

ئالتىنچى پاراگراف:

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە يېڭى تارىخىي باسقۇچ ياراتقان نامايەندە

1- «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تەسىرى، ئۇنىڭ شەمسۇلمائالى قابۇسقا، ئەخمەت يۈكنەكىگە ۋە نىزام مۇلۈككە تەسىرى.

2- «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى تەسىرى، «قۇتادغۇ بىلىك» چىلىكلىرى.

3- ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تۇتقان ئورنى.

III -باب

مەھمۇت قەشقەرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»

بىرىنچى پاراگراف مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىلمىي پائالىيىتى

1- مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ۋەتىنى، نەسەبى ۋە قەۋرىسى

2- مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەلەم ۋە قەلەم جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى.

3- مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىلمىي ساياھەتلىرى.

4- مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا كېلىشى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نى يې—

زىپ باغدات خەلىپىلىكىگە تەۋەدەم قىلىشى، ئالىمىنىڭ باشقا ئەسەرلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نىڭ تارىخىي قىممىتى.

1- خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەر تىللىرىدىكى ئورنى مەسىلىسى

2- «تۈرك» تىلى ۋە ئۇنىڭ مۇسۇلمان شەرقىدە ئەرەب تىلى بىلەن تارىخىي بەيگىسى. «دىۋان» مۇقەددىمىسىدە «تۈرك» تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ شەرق، غەرب، مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۈچەيتىشكە بىشارەت قىلغۇچى بايانلار. ئەسەرنىڭ يېزىلىشىدىكى مەقسەتدارلىق، كىتابنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىدىكى ئالاھىدىلىك.

3- «دىۋان» نىڭ سېلىشتۇرما تۈركىي تىللار ئىلمىدىكى تارىخىي قىممىتى.

4- «دىۋان» ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر ئېتنىك تارىخىنى ئۆگىنىش جەھەتتىكى تارىخىي قىممىتى.

5- «دىۋان» ۋە ئۇيغۇر لۇغەت شۇناسلىقى. «دىۋان» نىڭ خۇيلانىنىڭ «بارلىق نومىلارنىڭ فونېما ۋە مەنىلىرى»، «ئىددىئۇت سۆزلىكى»، زەمەخشەرىنىڭ «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» ناملىق ئەسەرلىرى بىلەن تارىخىي ئىزچىللىقى ۋە سېلىشتۇرمىسى.

ئۈچىنچى پاراگراف: «دىۋان»نىڭ تېپىلىشى ۋە «دىۋان» شۇناسلىق

1- «دىۋان» ۋە سالجۇقلار، سالجۇقلار ھالاكىتىدىن كېيىنكى «دىۋان» نىڭ تەقدىرى، «دىۋان» نىڭ دەمەشىق نۇسخىسىنىڭ (مۇھەممەت بىننى ئەبۇ بەكرى ئىبنى ئەبۇل يەتىم كۆچەرگەن) تېپىلىشى.

2- چەت ئەللەردىكى «دىۋان» تەتقىقاتى، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە يېتەرسىزلىكلىرى

3- جۇڭگو «دىۋان» تەتقىقاتى.

4- «دىۋان» نىڭ كىتاب شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى.

تۆتىنچى پاراگراف: «دىۋان»دىكى ئەدەبىياتقا ئائىت يادىكارلىق خاتىرىلىرى.

1- «دىۋان» دىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەنبەلىرى.

2- «دىۋان» دىكى شېئىرىيەت ۋە شائىرلارغا ئائىت مەنبەلەر.

3- «دىۋان» دا ئالىپ ئەر تۇڭا ۋە بەگتەكىنچى ئارسلان تېكىن ھەققىدىكى مەنبەلەر، («تارىم» ژۇرنىلى، 1983-يىل، 2-سانىغا قارالسۇن)

4- «دىۋان» دىكى ئەدەبىياتقا ئائىت مەنبەلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى.

IV-باب

ئەخمەت يۈكنەكى ۋە «ھەببەتۇل ھەقايىق» داستانى

بىرىنچى پاراگراف: ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

1- ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ھاياتى ۋە «ھەببەتۇلھەقايىق» ئەسىرى

2- ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخمەت يۈكنەكىگە غايىۋى تەسىرى.

3- «ھەببەتۇلھەقايىق» نىڭ تۈزۈلىشى، تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى تارىخى، ناۋايى ئەخمەت يۈكنەكى توغرىسىدا، داستاننىڭ قەدىمىي نۇسخىسى، چەت ئەللەردە

ۋە جۇڭگودا بۇ داستاننىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى.

ئىككىنچى پاراگراف: «ھەببەتۇلھەقايىق» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

1- داستاننىڭ باش سەرلەۋھىسى ۋە ئۇنىڭغا سەۋەب بولغان تارىخىي مۇھىت.

2- ئەقىل ۋە بىلىم مەسىلىلىرىنىڭ داستاندىكى گەۋدىلەندۈرۈلىشى.

3- داستاندا ئەخلاق ۋە پەزىلەت مەسىلىلىرى.

4- داستاندا ئەينى زامان رېئاللىقىغا قارىتىلغان تەنقىدىي پىكىرلەر ۋە ئۇ- نىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ھەببەتۇلھەقايىق نىڭ تىلى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

1- داستاننىڭ تىلى — خاقانىيە — قەشقەر تىلى.

2- داستاننىڭ شېئىرىي شەكلى ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى.

3- داستاننىڭ ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى ۋە كۆرسەتكەن تەسىرى.

VI - باب

قاراخانىلار دەۋرىدىكى تەزكىرى ئەدەبىياتى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىلمىي - نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ نەمۇنىلىرى

1- ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ «كاشغەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى.

2- جامال قارشى ۋە ئۇنىڭ «مۇل ھەقاتۇس سوراخ» ناملىق لۇغىتى.

3- ئىمادىددىن قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ فارابى ۋە ئىبنىسىنا ئەسەرلىرى ئۈستىدىكى ئىجادىي ئەمگىكى، «شەرھى ئەلقانۇن» ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى.

ئىككىنچى پاراگراف: خاقانىلار دەۋرىنىڭ كېيىنكى تەزكىرى ئەدەبىياتىنىڭ ئىپادىلىرى.

1- ساتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى.

2- ئارسلانخان تەزكىرىسى.

3- ئەبۇ نەسىر سامانى ۋە ئابدۇللا پەتتاخ تەزكىرىلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئىپادىلىرى

1- ھارۇن بۇغراخان ھەققىدىكى ناخشا — قوشاق.

2- ئوردا خېنىم رىۋايىتى.

3- قاراخانىلارغا ئائىت مەدھىيىلىق جەڭنامە ئەدەبىياتى.

4- قىدان ۋە كۈچلۈك خان ھۆكۈمرانلىقىنى ئىپادىلىگۈچى رىۋايەتلەر.

ئالتىنچى بۆلۈم

موغۇل ۋە چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

I - باب

«چاغاتاي تىلى» ۋە چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي بايانى

بىرىنچى پاراگراف: «چاغاتاي تىلى» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى باسقۇچى

1- تارىخىي ئوبزو، چىڭگىزخاننىڭ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى ئىستىلا قىلىشى، مۇڭغۇل ھاكىمىيەت سىستېمىسىدا ئۇيغۇر سەركەردىلىرى، ئەمەلدارلىرى ۋە زىيالىلىرى، كېيىنا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مۇڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى. ئالتۇن ئوردا ۋە چاغاتاي مۇڭغۇللىرىنىڭ تۈركلىشىشى ۋە مۇسۇلمانلىشىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بەرگەن ئېتنىك ئۆزگىرىشلەر.

2- «چاغاتاي تىلى»— خانلىق سەلتەنىتى بىلەن نىشانلانغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، چاغاتاي تىلىنىڭ لۇغەت فوندى ۋە لۇغەت تەركىبى، سامانىلار تاجىك تىلى ۋە تۈركلەشكەن سوغدى— تۇخار تىللىرىنىڭ چاغاتاي تىلى تەركىۋىدە ئىپادىلىنىشى

ئىككىنچى پاراگراف: چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي بايانى

1- «سىراجەل قۇلۇب» (قەلب چىراغى) ۋە دىنىي ئەدەبىيات.

2- «راھەتەلقۇلۇب» ۋە چىن مەلىكىسى بىلەن غەرب شاھزادىسى ھېكايىتى.

3- «مەسالى كىتابى» ۋە دىداكتىك مەسىلىلەر.

4- «بەختىيار نامە»، «لاتاپەت نامە» ۋە «تەئەششۇقنامە» داستانلىرى.

5- «قەمبەر ئوغلى» ۋە «چىن تۆمۈر باتۇر».

ئۈچىنچى پاراگراف: چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بەزى نامايەندىلىرى

1- سەئدىدىن قەشقەرى ھەققىدە تەپسىلات.

2- سۇلتان مالىك قەشقەرى ھەققىدە تەپسىلات.

3- شاھقولى ئۇيغۇرى ھەققىدە تەپسىلات.

تۆتىنچى پاراگراف چوڭ ھەجىملىك قىسسە «ئوغۇزنامە»نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى.

1- قىسسىنىڭ ئاپتورى، مەيدانغا كېلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى.

2- قىسسىنىڭ تېمىسى، تۈزۈلۈشى ۋە ئاساسىي مەزمۇنى.

3- قىسسىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، تىلى ۋە ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى.

4- قىسسىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىي تەتقىقاتىدىكى قىممىتى.

II - باب

ئەخمەت يەسەۋىي، مۇھەممەت خارازمى ۋە نەسىردىن رابغۇزى

بىرىنچى پاراگراف: ئەخمەت يەسەۋىي ۋە «دىۋان ھېكمەت»

1، ئەخمەت يەسەۋىينىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى، ئەخمەت يەسەۋىي قەۋرىسىنىڭ ئاقساق تۆمۈر تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلىشى.

2- ئەخمەت يەسەۋىينىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ۋە ئىدىيىۋى خۇسۇسىيەتلىرى. سوفىزملىق ئىدىيىنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشى.

3- «دىۋان ھېكمەت» نىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئاساسىي مەزمۇنى، «دىۋان ھېكمەت» دە سوفىزملىق ئىدىيە ۋە خەلقپەرۋەر ئىدىيىنىڭ ئىپادىلىرى.

4- «دىۋان ھېكمەت»نىڭ تىلى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

5- «دىۋان ھېكمەت» نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە پىكىر ئېقىمىغا تەسىرى.

AltunOq

غىژدىۋانى ۋە نەقشىۋەندىچىلىكنىڭ دىنىي ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلىرى مەسىلىسى.

ئىككىنچى پاراگراف: مۇھەممەت خارازمى ۋە «مۇھەببەتنامە»

1- «نامە» ژانىرى ۋە ئۇنىڭ غەزەلىياتتىن داستانچىلىققا ئۆتۈشتىكى ئورنى. خارازمىنىڭ ھاياتى ۋە سىر دەريا ياقىسىدا «مۇھەببەتنامە» نى يېزىشى.

2- «مۇھەببەتنامە» نى ئارسلانخان ئەۋلادى مۇھەممەت جانىبىگ كە ئاتىغىنىشى «مۇھەببەتنامە» نىڭ 10 مۇھەببەت شېئىرى مەكتۇبى ۋە مۇقەددىمىدىن ئىبارەت 11 قىسمىدىن تۈزۈلگەنلىكى.

3- «مۇھەببەتنامە» نىڭ بىر قانچە نۇسخىلىرى ۋە تەتقىق قىلىنىش تارىخى

4- «مۇھەببەتنامە» نىڭ ئىنساننى گۈزەللىك ۋە ئىنسان قەدرى قىممىتىنى ئۇلۇغلىغان گۇمانىزملىق ئىدىيىسىنىڭ ئەينى زامان ھەنى — روھانىيەتچىل ئىدىئا— لوگىيە ھۆكۈمرانلىقى شارائىتىدىكى ئالاھىدە ئەھمىيىتى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «مۇھەببەتنامە» دىكى بەزى بىر ئىپادىلىرى.

5- «مۇھەببەتنامە» نىڭ ساپ — راۋان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغانلىقى ئالتۇن ئوردا دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىزم مەسىلىسى، «مۇھەببەتنامە» ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى.

6- «مۇھەببەتنامە» نىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئىستېتىك قىممىتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: نەسىردىن رابغۇزى ۋە «قىسەسۇل ئەنبىيا»

1- نەسىردىن رابغۇزىنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى.

2- «قىسەسۇل رابغۇزى (ئەنبىيا)» نىڭ نەزم نەسىر خاراكتېرى ۋە ھېكايەت مەنبەلىرى.

3- «قىسەسۇل ئەنبىيا» نىڭ ئاساسىي قىسىملىرى ۋە ئاساسىي مەزمۇنى.

4- «قىسەسۇل ئەنبىيا» ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى، «قىسەسۇل ئەنبىيا» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ باھارىيات تەسۋىرى.

5- رابغۇزى ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، تىلى ۋە تارىخىي قىممىتى رابغۇزىدا قەسىدىچىلىكنىڭ ماھارىتى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەسرىي رومانچىلىقنىڭ بېشلىنىشى.

تۆتىنچى پاراگراف: پەھلىۋان مەھمۇت، بەدرىددىن چاچى، قۇتب، دۇربەكنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى

1- پەھلىۋان مەھمۇت ۋە «غەزەيىنۇلھەقايىق» داستانى.

2- بەدرىددىن چاچى ۋە ئۇنىڭ شېئىرى ئىجادىيەتلىرى.

3- قۇتب ۋە ئۇنىڭ داستانى «خىسراۋ ۋە شىرىن»

4- دۇربەك ۋە ئۇنىڭ داستانى «يۈسۈپ — زۇلەيخا»

IV - باب

مۇڭغۇل سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگودا ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى

بىرىنچى پاراگراف: مۇڭغۇل سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگودا ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ ۋەتەن ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھپىسى.

1- بۇ دەۋرنىڭ ئومۇمىي ئوبزورى.

2- ئاساسلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى — ئەدىب، تەرجىمان ۋە ئالىملارنىڭ ئومۇمىي تونۇشتۇرۇلمىسى، تارىخشۇناس لىيەن خۇيشەن قايا ۋە سارابان.

3- بىر دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ ۋەتەن ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى، قوش-
قان تۆھپىسى ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى.

ئىككىنچى پاراگراف: شائىر سەيدۇل ۋە ئۇنىڭ «يەنمەن توپلىمى»

1 شائىرنىڭ ياشىغان دەۋرى، ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى.

2- شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئۆلگىلىك مىساللىرى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى

3- سەيدۇل شېئىرلىرىنىڭ ئەينى زامان ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى ئورنى.

ئۈچىنچى پاراگراف: سۇنىچ قايا (كونا يېزىمىشى) ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى.

1- ئەدىبنىڭ ياشىغان دەۋرى، ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى.

2- ئەدىب ئىجادىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.

3- ئەدىب ئىجادىيىتىنىڭ ۋەتەن سەنئەت تارىخىدىكى ئورنى.

تۆتىنچى پاراگراف: شائىر جامالىدىن ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكى شېئىرى ئىجادىيىتى

1- جامالىدىن ۋە ئۇنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى.

2- جامالىدىننىڭ قىزى يۈگۈى (ئاي جامال) نىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

3- جامالىدىننىڭ ئوغلى دىلك (جامالىدىن) خونەنىنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى.

بەشىنچى پاراگراف: شائىر گاۋكېرۇك، پوشۇچىلىك، سەيشىيەن. ئارقۇن
سالى ۋە تېكىن ساگىيانىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

1- گاۋكېرۇك ۋە «فالىشەن توپلىمى»

2- پوشۇچىلىك ۋە «غەلب بۇلاقلىرى توپلىمى»

3- سەي شيەنىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

4- ئارقۇن سالىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

5- تېكىن ساگىيانىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

ئالتىنچى پاراگراف: ئەدەبىي تەرجىمە شۇناسلىق بىلان تاشىلى، جارۇناداس ۋەكۇچارلىق شىلىشىمەن

يەتتىنچى بۆلۈم

14- ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەمەرىلىرى

I - باب

ناۋايىغىچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسى

بىرىنچى پاراگراف: تۆمۈرىلەر دەۋردىكى يېڭى مەدەنىيەت ئۆركىشى.

1- تۆمۈر ئەۋلادلىرى دەۋرىدە يېڭى مەدەنىيەت گۈللىنىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوراساندا گۈللەنگەن فېئوداللىق مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق، رەسساملىق، ئىلىم-پەن ۋە باشقا ساھەلەردىكى ئىپادىلىرى.

2- ھىرات، بۇخارا ۋە سەمەرقەندتە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ھىراتنىڭ خەلقئارا شەھەرگە ئايلىنىشى.

3- ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى.

ئىككىنچى پاراگراف: ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى دۇنياۋىي يۈزلىنىشنىڭ ئۈستۈنلۈك ئېلىشى،

1- روھانىيەتچىلىك بىلەن دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ كۈرىشى، بۇ ھاۋادىن نەقشەۋەندى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى.
2- يېڭى دۇنياۋى يېزىلمىشنىڭ ئۈستۈنلۈك ئېلىشى، ئىنسان ۋە ئىنسانغا غەمخورلۇق پىكىرلىرىنىڭ كىلاسسىك ئەنئەنىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى كىلاسسىك دەۋر، يازما ئەدەبىيات ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدا گۇمانىزملىق ئىدىيەلەر، ئەنئەنىدە لەتىپىلەرنىڭ شەكىللىنىشى، ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ ھاكىم دۆلەتلىق، نەقىل پاراسەتنىڭ ئادالەتلىق ئۈستىدىكى تارىخىي مەسخىرىسىنىڭ يېڭى شەكلى.
ئۈچىنچى پاراگراف: ئەخمەت ھاجى بەگ ۋە غىياسىدىن باقشىنىڭ ئەدەبىي پائالىيەتلىرى.
تۆتىنچى پاراگراف: تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى باسقۇچى.
1- ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چەتئەل ئىلغار ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى.
2- نىزامى گەنجەۋى، ھاپىز شىرازى، شەيخ سەئدى، خىسراۋ دەھلەۋى ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى ۋە ئوقۇتۇلۇشى.

II باب

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «مۇنازىرە» ژانىرى نەمۇنىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: يۈسۈپ ئەمرى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى.
ئىككىنچى پاراگراف: ئەھمەدى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى
ئۈچىنچى پاراگراف: يەقىنى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى

III باب

ئاتايى، سەككاكى ۋە ئابدۇرېھىم ھاپىز

بىرىنچى پارگراف: ئاتايى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى.
1- ئاتايىنىڭ ھايات — پائالىيەتلىرى.
2- ئاتايىنىڭ شېئىرى ئەسەرى «دىۋان ئاتايى» ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاتايىنىڭ تەركىدۇنيا چىلىققا زىت ئۈمىدۋارلىق كۆز قاراشلىرى.
3- ئاتايى ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەھمىيىتى.
ئىككىنچى پاراگراف: سەككاكى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى.
1- سەككاكىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى.
3- سەككاكىنىڭ غەزەللىرى ۋە قەسىدىلىرىدىكى ئىدىيەۋى پىكىرلەر.
3- سەككاكى شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئەستېتىك قىممىتى.
ئۈچىنچى پاراگراف: ئابدۇرېھىم ھاپىز ۋە ئۇنىڭ يېڭى تېپىلغان شېئىرى دىۋان — «دىۋان ھاپىز تۈركى» 1- ئابدۇرېھىم ھاپىز ۋە ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرى، ھاياتى.
2- ئابدۇرېھىم ھاپىز شېئىرى دىۋانىنىڭ يېڭى تېپىلىش ئەھۋالى، دىۋانىنىڭ تۈزۈلۈشى.
3- ئابدۇرېھىم ھاپىز شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.
4- ئابدۇرېھىم ھاپىز شېئىرلىرىنىڭ تىلى، شائىر ھەققىدە داۋاملىق ئىزدە—

نىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى.

5- جامال قارشى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى.

IV باب

ئەبدۇللا لۇتپى

بىرىنچى پاراگراف: ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ كۆرۈنگەن ئىپتىخارى - لۇتپى

1- لۇتپى توغرىسىدا ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ئېيتقانلىرى.

2- لۇتپىنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى ۋە ئەدەبى مىراسلىرى.

3- لۇتپىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى.

ئىككىنچى پاراگراف: لۇتپى لىرىكىسى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي قىممىتى.

1- لۇتپى لىرىكىسىدىن نەمۇنىلەر، غەزەللەر، رۇبائىيلار، تۇيۇقلار ۋە قىتئەلەر.

2- لۇتپى لىرىكىسىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى.

3- لۇتپى لىرىكىسىنىڭ بەدىئىي ماھارىتى، لۇتپى شېئىرلىرىدا تىل، ۋەزىن ۋە ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر.

ئۈچىنچى پاراگراف: «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى.

1- داستاننىڭ يېزىلىش تارىخى ھەققىدە تەپسىلات.

2- داستاننىڭ ھىكايەت ۋەقەلىكى، تۈزۈلۈشى ۋە تىلى تىكىسى.

3- نەۋرۇز ئوبرازى.

4- گۈل ئوبرازى

5- باشقا ئوبرازلار

6- لۇتپىنىڭ شەرىپىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە»سىنى تەرجىمە قىلىشى

سەككىزىنچى بۆلۈم

نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋائىي

I باب

ناۋائىي ۋە ناۋائىي دەۋرى

ناۋائىي ۋە ئۇ ياشىغان دەۋرى

بىرىنچى پاراگراف: 1-ناۋائىينىڭ ئېتىنىڭ شەجەرىسى، تارىخىي مەنبەلەر، جۈملىدىن «تاۋارىخى رەشىدى» دە ناۋائىي توغرىسىدا.

2- ناۋائىينىڭ دۇنياغا كېلىشى، ناۋائىينىڭ ئائىلىۋى مۇھىتى، ناۋائىيغا ئائىلىسىنىڭ تەسىرى.

3- ناۋائىي ياشىغان دەۋر، ئەينى يىللارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيىلىك مۇھىتى، ناۋائىي دۇنيا قارىشىنىڭ مەنبەلىرى ۋە خاراكتېرىستىكىسى.

4- ناۋائىي ياشىغان دەۋرنىڭ مەدەنىيەت مۇھىتى.

ئىككىنچى پاراگراف: ناۋايىنىڭ ھايات جەريانلىرى

1- ناۋايىنىڭ بالىلىق چاغلىرى ۋە ئوقۇش نەتىجىلىرى.

2- ناۋايىنىڭ سەمەرقەندتە تەلىم ئېلىشى، ئۇيغۇر ھاكىمى ئەخمەت ھاجى بېكنىڭ ناۋايىغا ھامىيلىق قىلىشى.

3- ناۋايىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا جەلپ قىلىنىشى، ناۋايى ئالىمى گۇرۇھى

4- ناۋايى ئاستىراباتتا، ناۋايىنىڭ ئىجادىيەت ئۇتۇقلىرى.

5- ناۋايىنىڭ ئاخىرقى ھاياتى. ناۋايى ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆزبېك خانلىقىنىڭ ھېراتنى بېسىۋېلىشى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ناۋايىنىڭ دۇنياۋى ئەدەبىياتتا تۇتقان ئورنى.

ناۋايىنىڭ ئىجادىي مىراسلىرى، ناۋايىشۇناسلىق مەسىلىلىرى.

1- ناۋايىنىڭ ئىجادىي مىراسلىرى، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكى ۋە تۈرلىرى، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ 15 توملۇق يېڭى نەشرىسى.

2- ناۋايىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى، ناۋايى ئەدەبىي تىلى ۋە شېئىرى ئىجادىيىتىنىڭ ئۆگىنىلىش تەسىرى. مۇقام ۋە مەدرىسلەردە، ناۋايى ئەسەرلىرى، ناۋايى ئىزىدىن يېڭى شېئىرىيەت كۆچەتزارلىقى.

3- ناۋايىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا تەسىرى، ناۋايى مىراسلىرىنىڭ دۇنياۋى تەسىرى، ناۋايىنىڭ پارس ئەدەبىياتىدىكى ئورنى.

4- ناۋايى تەتقىقاتى، ناۋايىشۇناسلىق ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي مېتودولوگىيەسى.

II - باب

ناۋايىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى

بىرىنچى پاراگراف: «غەزەيىنۇلمائانى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تۈزۈلمىسى.

1- ناۋايىنىڭ دەسلەپكى لىرىك شېئىرلار توپلاملىرى «بەدائىئۇل بىدايە» (بەدىئىيلىك ئىپتىداسى)، «ناۋادىرۇن نىھايە» (بىھەد نادىرلىقلىرى) ئىككى دىۋاندىكى 1535 شېئىر ۋە ئۇنىڭ غەزەل، مۇستەھزاد، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تەرجىبەند، قىتئە، رۇبائىي، لۇغز، چىستان، مۇئەممما، تۇيۇق، فەردىن ئىبارەت 12 خىل بېيىت شەكلى.

2- «غەزەيىنۇلمائانى» نىڭ تەشكىللىنىشى، جامىنىڭ تەۋسىيەسى. «چاھار دىۋان» نىڭ تۆت قىسىمغا بۆلۈنۈشى ۋە بۇنىڭدىكى تۈزۈلمە ئالاھىدىلىكلىرى.

3- «غەزەيىنۇلمائانى» (چاھار دىۋان) ئۇيغۇر لىرىكىسىنىڭ كىلاسسىك ئۈلگىسى

ئىككىنچى پاراگراف: ناۋايى لىرىكىسىدا تېما ۋە ئىدىيەۋى پىكىر.

1- ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىنسانى قەدرى قىممىتى تېماتىكىسى

2- ئىنسانى ھېس- تۇيغۇ ۋە ئىنسان تەقدىرىگە بىلدۈرۈلگەن قايغۇ- شاتلىق ھېسداشلىق تېماتىكىسى.

3- گۈزەللىك ۋە سۆيگۈ- مۇھەببەت تېماتىكىسى.

4- ئىلىم ۋە نادانلىق تېماتىكىسى، ئەخلاق ۋە تەلىم تېماتىكىسى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ناۋايى لىرىكىسىدا بەدىئىي ماھارەت.

1- چىن ھېسسىيات، روشەن پىكىر، ھەقىقىي ئىلھام ۋە تالانتلىق ئىجادىيەت.

2- لىرىك تىل ۋە لىرىك ئىخشۇ تۈزۈش ماھارىتى.

3- ئاھاڭدارلىق ماھارىتى.

4- ناۋايى لىرىك شېئىرىيىتىنىڭ بېيىت شەكىللىرى.

تۆتىنچى پاراگراف: ناۋايىنىڭ فارسچە لىرىك شېئىرلىرى «دىۋان فانى».

1- «دىۋان فانى» نىڭ تېپىلىشى، ئۇنىڭ 6197 بېيىتتىن تۈزۈلگەنلىكى.

2- «دىۋان فانى» نىڭ ناۋايىشۇناسلىقتىكى قىممىتى

III - باب

ناۋايىنىڭ ئېپىك ئىجادىيىتى

بىرىنچى پاراگراف: خەمسىچىلىك ئەنئەنىسى ۋە ناۋايى خەمسە داستانلىرى

1- خەمسىچىلىك ئەنئەنىسى، ئۇيغۇر بۇددىزىمىدا ئىزلانما سۆرەتلىك «جاكاتا» ھېكايىلىرى «قىسسە سۇل ئەنبىيا» دا خەمسىچىلىك ئامىللىرى. خەلق داستانلىرى خەمسىچىلىكنىڭ ھەقىقىي بولىقى، نىزامى، خىسراۋ دەھلەۋى خەمسىلىرى.

2- ناۋايىنىڭ خەمسە داستان تۈزۈشكە كىرىشىشى. ناۋايى خەمسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى، خەمسىچىلىكنىڭ ناۋايى باسقۇچى.

3- ناۋايى خەمسىچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى، نىزارى ۋە نىم شېھىت ئارمىيىنىڭ خەمسىچىلىكى.

ئىككىنچى پاراگراف: «ھەيرەت ئۇل ئەبرار» داستانى

1- دىداكتىك داستان «ھەيرەت ئۇل ئەبرار» نىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ۋە تۈزۈلۈشى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دىداكتىك ژانىر — تەپەككۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى ئۆلگىسى. داستاننىڭ باش قەھرىمانى — مۇتەپەككۇر ناۋايى.

2- داستاننىڭ پەلسەپىۋى مەزمۇنلىرى، فارابى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىلىرىنىڭ داستاندىكى ئىپادىلىرى.

3- داستاننىڭ ئىجتىمائىي - سىياسىي مەزمۇنلىرى. ناۋايىنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي كۆز قاراشلىرى.

4- داستاننىڭ ئەخلاقىي مائارىپ جەھەتتىكى مەزمۇنلىرى.

5- «ھەيرەت ئۇل ئەبرار» نىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: «پەرھات ۋە شىرىن» داستانى.

1- «پەرھات ۋە شىرىن» ھېكايىتىنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرى، ناۋايىنىڭ «پەرھات — شىرىن» داستانىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى يېڭى نەتىجىلىرى.

2- «پەرھات ۋە شىرىن» داستانىدىكى ئىجابىي ئوبرازلار: پەرھات، شىرىن، مېھربانۇ، شاپۇر ۋە باشقا ئوبرازلار، ئۇلارنىڭ تىپىك خاراكتېرى.

(داۋامى كەلگۈسى سانلاردا)

بىزنىڭ ئالىملىرىمىز

(3)

پروفېسسور مەجىت خۇدابەردى

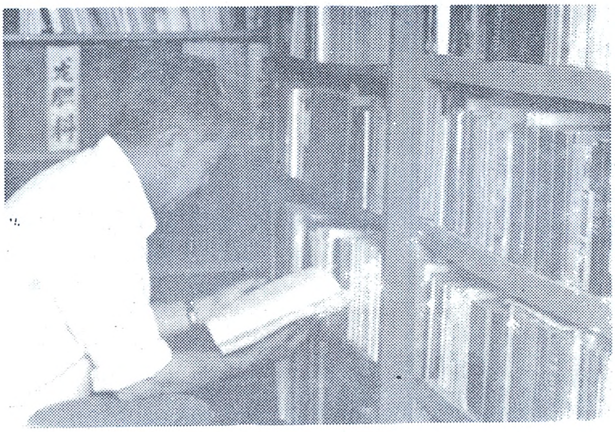

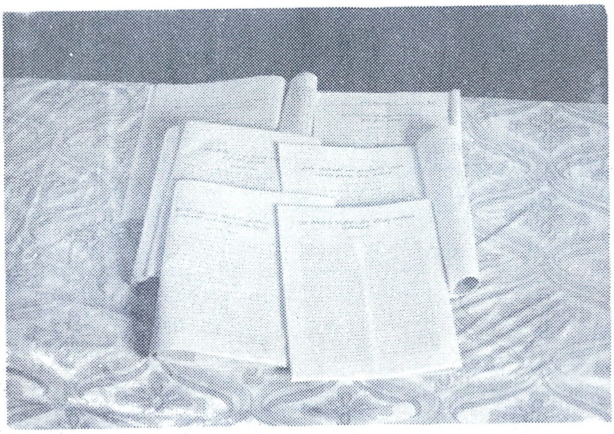

2	1
4	3
5	

1- ئىزدىنىش

2- يېتەكلەش

3- ئەۋرىشكە ئېلىش

4- تۆھپە

5- شەرەپ

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

喀 什 师 范 学 院 学 报

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

تەھرىر بۆلۈمى نەشر قىلدى

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش ئارمىيىسى

يېزا ئىگىلىك 1- دىۋىزىيە مەتبەئەسىدە بېسىلدى

نومۇرى: CN65—1014/Z باھاسى: 0.40 يۈەن